

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1893

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1893 № 6

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	երես	
1 ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ	859	Արսէն Գիմարսեան (գերջ):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ	927	*** (բանաստեղծութ.):
3 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ	928	Իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը.
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ	943	Անտուայ երգ (բանաստեղծութ.):
5 " "	946	Բլբուլ (բանաստեղծութիւն):
6 ՖԵԼԻՔՍ	947	Նատուրալիստը և Զոլան:
7 ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆՅ, Պ.	960	Ա. Նամալեան, Պատրիկ. Նամակները.
8 Ա., Ա.	976	„Армянские беллетристы“.
9 Պ. ՄԵԼՔ.	979	Ներգնկեանց—Թւարան. խնդիրներ.
10 Ա., Ա.	987	Շեքսպիրեան գրականութիւն:
11 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, Ա.	992	Ժամանակակից տեսութիւն: Կաթո- ղիկոսի դարտեան առիթով:
12 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.	996	Նամակ խմբագրին:
13 Ա. Թ.	1001	Ռուսաստանից:
14 Ֆ.	1009	Արտասահմանեան Գրոնիկ:
15 Շ.	1019	Քաղաքական տեսութիւն: Պարլա- մենտական ընտրութիւնները Գեր- մանիայում: Կուսակցութիւններ:
16 ԽՄԲ.	1027	Ջանադան լուրեր:
17 "	1031	«Մուրճ»-ի բովանդակութ. № 1—6,

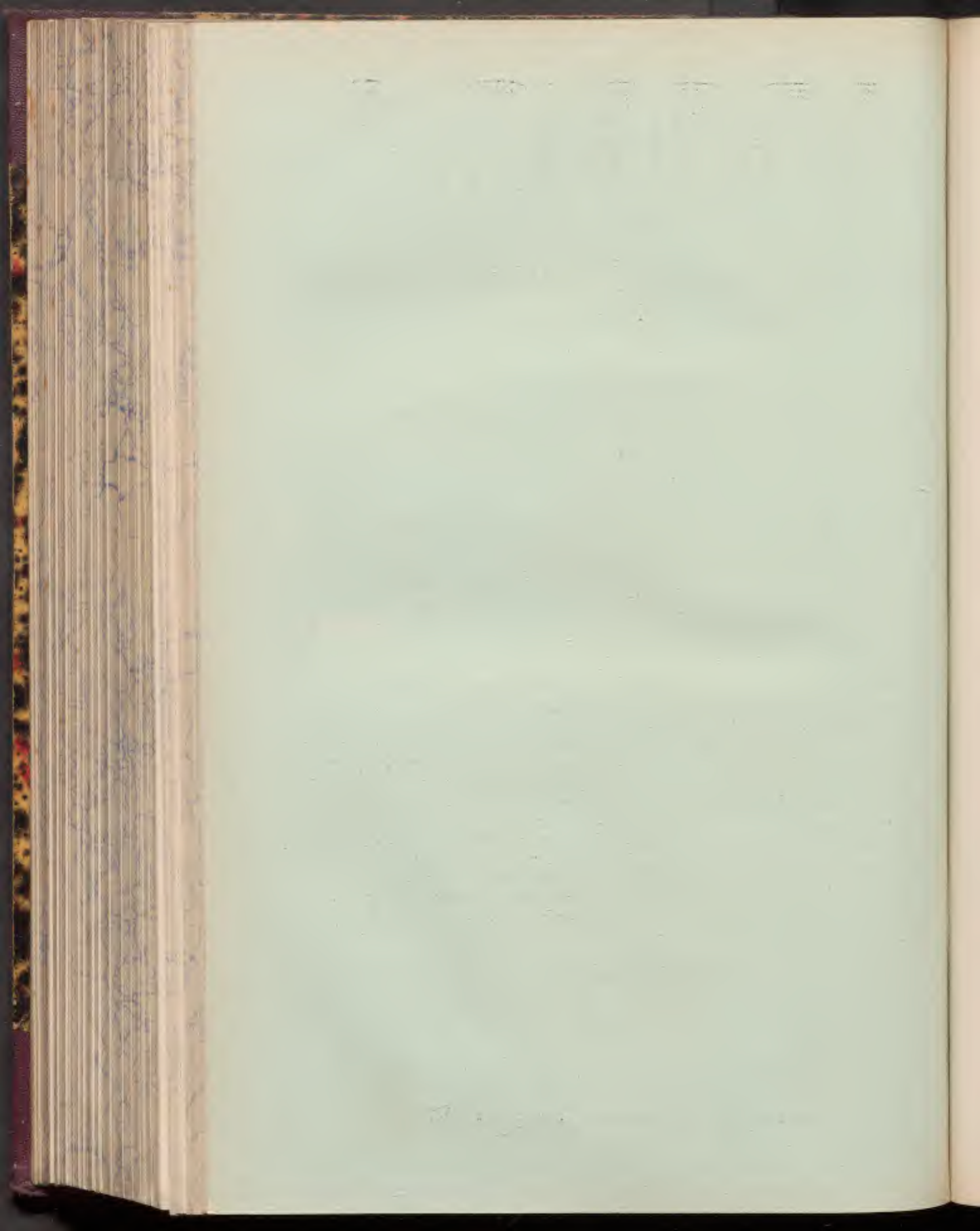
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр., д. №41.

1893

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1893

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1893 № 6

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԵՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиніанца, Гол. пр., д. № 41.

1893

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 13 Іюня, 1893 г.

ԱՐՄԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

մաւ երրորդ

X

Մի ժամ անցած, երբ արդէն բոլորովին մութն էր, Բարաթեանը աջ ու ձախ նայելով, մտաւ Բախտամեանների բնակարանը: Ոչ ոք նրան չըդիմաւորեց, ոչ ծառայ, ոչ աղախին և ոչ տանտիրուհին:

Դռները բաց էին, ամբողջ տան մէջ տիրում էր անսովոր լուսութիւն: Կարծես երեխաներն անգամ տանը չէին: Մի կանթեղ կիսով չափ լուսաւորում էր նախասենեակը: Առանց վերարկուն հանելու, Բարաթեանը մտաւ ներս, անցաւ ընդարձակ դահլիճը և գնաց մի ուրիշ սենեակ: Այստեղ թաւշեայ բազկաթոռի վրայ նստած էր այրիացած տիկին Բախտամեանը, ձեռները կրծքին ծալած և աչքերը դռներին չառած: Տեսնելով Բարաթեանին, նա հառաչեց, տեղից թեթեւ շարժեց, առանց ոտքի կանգնելու: Նա հագած էր սև հագուստ, որ նրա գէմքի գունատութիւնը աւելի սպարզ էր

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 1, 2, 3, 4 և 5:

կացուցանում: Նրա նիհարած երեսը, կնձուած ճակատը և սղմած շրթունքները արտայայտում էին սգաւոր այրիի բոլոր նշանները:

Նրանք լուռ սեղմեցին միմեանց ձեռք: Բարաթեանը վերարկուն ձգեց անկիւնում դրած մի աթոռի վրայ և նստեց տիկնոջ հանդէս՝ զլիարկը ձեռին բռնած, ինչպէս կարձ միջոցով եկած մի հիւր: Տիկինը անսովոր լրջութեամբ և սառն եղանակով ասաց, թէ Բարաթեանին հրաւիրել է մի շատ կարեւոր գործի համար: Նա խնդրեց առ այժմ ոչինչ չըհարցնել վերջին ժամանակաց պատահած անցքերի մասին. նրանք առանց այն էլ պարզ են Բարաթեանի համար: Շրթունքները ներքին խռովութիւնից անխնայ կրծոտելով, նա բացաղբեց իւր ներկայ դրութիւնը և նկարագրեց իւր կեանքը մնացլ զոյներով: Նա իւր սեպհական տանը ապրում է ինչպէս մի օտարական: Նրա փողերով նրան ողորմութիւն են անում, նա իւր գլխի տէրը չէ:

— Պէտք է ինձ օգնես, — աւարտեց նա իւր խօսքը, — ես ուրիշ յոյս չունեմ, բացի քեզանից:

«Դուռով խօսելը այս անգամ Բարաթեանին զուր չ'եկաւ: Նա շտապեց եղանակը փոխել և հարցրեց, թէ արդեօք ինչպէս կարող է օգնել տիկնոջը:

— Պէտք է այն ծերունու կտակը քանդել, — պատասխանեց այրին վճռողական եղանակով և համառօտ:

Բարաթեանը զարմացած նայեց նրա երեսին: Նոյն վճռողական եղանակով այրին կրկնեց իւր ասածը: Այո՛, պէտք է Պետր Սոլոմոնիչի կտակը անպատճառ քանդել, այստեղ զարմանալու ոչինչ բան կայ, ծերունու խելքը գլխին չէ եղել կտակը կազմելիս, նրան խաբել են անասուածները:

— Այդ կրթւած աւաղակ Վէքիլովը և այն ուղտապան Ամբակում Աֆանասիեւիչը, երկուսն էլ գող են, սրիկայ են, պէտք է նրանց զէմ դատ բաց անել:

— Ասացէք խնդրեմ, հիվ է ձեզ այդ խորհուրդը տւել, — հարցրեց Բարաթեանը:

— Ոչ ոք, ես ինքս եմ մտածել այս մասին: Իմ դրութիւնը այնպէս է, որ ես ուրիշ միջոց չունեմ այդ խաբեբաներից ազատւելու: Տասնութորս տարի շարունակ ես տանջւել եմ, չարչարւել

մի «քաւթառի» ձեռքին, զերիի պէս ծառայել եմ նրան հիւանդ ժամանակ, հազար տեսակ հայհոյանքներ եմ լսել: Սիրելի՞սցն եմ արել, հա, հա, հա... Միթէ այժմ էլ ուրիշները պէտք է ինձ տանջեն: Ոչ, ոչ, ես չեմ կարող այս տեսակ անպատուութեան դիմանալ: Պէտք է կտակը քանդել և ժառանգութիւնը իմ անունով հաստատել, որովհետեւ ես եմ միայն Պետր Սոլումոնիչ Բախտամովի օրինաւոր ժառանգը, երեխաները իմն են—ոչ թէ Վէքիլովինը կամ Սարգսիովինը:

Բարաթեանը հանդարտ և անվրդով սկսեց բացատրել, թէ մի կտակ, որ կազմւած է նոտարի ձեռքով, օրինական կարգով և որ շուտով պէտք է հաստատուի կառավարութիւնից, չէ կարելի քանդել:

—Ի՞նչ անեմ նոտարիուսի ձեռքով է կազմւած,—գոչեց այրին զայրացած,—նոտարիուսը խօսմ թագաւոր չէ, որ նրա արածը փոխել չըլինի:

Բարաթեանը մի րոպէ ընկաւ մտաւանջութեան մէջ: Տիկնոջ ղրութիւնը նրա համար հասկանալի էր, բայց ինչո՞վ կարող էր օգնել նրան: Նա աշխատեց նրան համոզել, որ թողնի իւր վտանգաւոր միտքը և համբերութեամբ հպատակի իւր ճակատագրին: Օրէնքի դէմ նրանք ոչինչ չեն կարող անել, բացի իրանց անունը խայտառակելուց:

—Դուք ուրեմն վախենո՞ւմ էք խայտառակութիւնից,—ընդհատեց այրին աւելի ու աւելի զայրանալով,—իսկ ես չեմ վախենում: Այո, ոչ մի բանից չեմ վախենում, որովհետեւ առանց այդ էլ խայտառակւած եմ... հէնց ձեր պատճառով...

Բարաթեանը անտարբեր նայում էր վրդովւած այրիի երեսին, որի մկանունքները ցնցւում էին ամեն մի բառ արտասանելիս: Այդ րոպէին նա յանկարծ զգաց մի անբացատրելի ատելութիւն դէպի այդ կինը, նկատելով նրա ճակատի վրայ, բերանի անկիւններում և աչքերի տակերում բարակ խորշեր: Պեղեցկուհին մի վայրկեան այնքան տգեղացած և ծերացած թւաց նրան, որ նա երեսը մի կողմ դարձրեց իւր վատ տպաւորութիւնը թագցնելու համար: Բայց այրին գուշակեց նրա միտքը: Նրա աչքերը պսպղեցին, երևան եկաւ բնական կատաղութիւնը կանացի խալթւած ինքնասիրութեան հետ,

—Ահա ինչ մարդ էք եղել, ես չէի իմանում,—գոչեց նա:

ձեռներով ձանկռալով սեղանի սփռոցը, — ահա իմ վարձը... վախճան:

Նա, ատամները կրճտելով, մի կերպ իրան զսպեց, որպէս զի աւելի խիստ ածական չլուայ այն մարդուն, որին յանձնել էր իւր պատիւը և որից սակայն դեռ յոյս ունէր օգնութիւն ստանալու: Այն ինչ՝ Բարաթեանը մազու չափ չըկորցրեց իւր սառնասրտութիւնը: Նա հանդարտ եղանակով շարունակեց բացադրել բոլոր հանգամանքները: Մարդը սխալական է, աիկինը մոլորեց, նա ինքն էլ մոլորեց: Միթէ հէնց այս պատճառով նրանք իրանց անունը պէտք է թղթախաղի տան: Եթէ առաջարկութիւնը անիրազոր-ծելի չը լինէր, նա կընդունէր: Նա պատրաստ է ամեն բանում օգնել աիկնոջը: Բայց այս բանում ոչ, չէ կարող, հակառակ իւր կամքի և ցանկութեան:

— Երևակայեցէք, յանկարծ երկուսս միասին մի օր ներկայանում ենք դատաստանին, ինչպէս մի և նոյն գործի համար համարաշխ ընկերներ: Ո՞վ եմ ես ձեզ համար, ո՞վ էք դուք ինձ համար: — Փոքրներ: Եթէ մեր մէջ կար մի ազգակցական կապ, այն էլ, յայտնի է ձեզ, քանդուկ — ձեր ամուսնու քրոջ աղջիկը այժմ իմ կինը չէ: Ուրեմն ի՞նչ էք պահանջում, ասացէք:

— Դուք էք ինձ անբաղդացնողը, դուք էլ պէտք է ազատէք ինձ այս դրութիւնից:

Բարաթեանը, ուսերը թօթելով, ժպտաց և կծու հեգնութեամբ պատասխանեց.

— Երբ երկու մարդ իրանց հաճոյքի համար գողանում են ուրիշների պատիւը և իրանք են զրկւում պատւից — ոչ մէկը իրաւունք չունի միւսին մեղադրելու: Մեր մեղքերը հաւասար են, երկուսս էլ յանցաւոր ենք: Եթէ դուք անբաղդ էք, ես էլ շատ բաղդաւոր չեմ: Ձեռք վերցնենք միմեանցից, թողնենք մեր սխալները և մեր անունը ազատենք մարդկանց բամբասանքից:

— Ազատենք մեր անունը, հա հա հա, ազատենք, հա հա հա...

Եւ այդին մի րոպէաչափ խտրելիքական ծիծաղից բազկաթուռի մէջ երերւելով ձեռներով ճմլում էր բառխատեայ թաշկինակը: Վերջապէս, նա մի քիչ խաղաղւեց, նորից կատաղեց և խեղդաւած ձայնով գոչեց.

— Խաբեբայ...

—Տիկին...

Արտասանելով վիրաւորական բառը, այրին դարձեալ փոխեց: Կարծես, նոյն վայրկեանին զղջաց, որ այնքան հեռու գնաց: Նրա շունչը սկսեց սպառուել, կուրծքը ուժգին բարձրացաւ, կոկորդի բարակ, կապոյտ, թափանցիկ երակները փքւեցին: Նա սկսեց հեկեկալ, արտասանելով. «Նա անբաղդ եմ... ես ատելի եմ... խայտառակա՞ծ...»:

Մի րոպէ Բարաթեանը խղճաց այրիին: Բայց կրկին նայեց նրա երեսին, ձեռների երկար մատներին և նորից ատելութիւնը շարժեց նրա սրտում: Այդ կինը, որ մի ժամանակ այնպէս կուրացրել էր նրան, այժմ թւում էր գրող, ատելի և զզուելի էակ:

Այրին արտասուքը սրբեց: Նա այլ ևս առաջւանը չէր: Խեղճացած, ընկճած, նա սկսեց աղերսել Բարաթեանին, որ կամ ինքը օգնի կամ մի որ և է ելք ցոյց տայ այժմեան զրութիւնից զուրս դալու: Նա կը վարձադրի նրան առատ ձեռքով, կըրայ նրան ժառանգութեան մի մասը, քառորդը, մինչև անգամ ամբողջ կէսը, միայն թէ ինքը իւր գլխի տէրը լինի:

Մի քանի վայրկեան տիկնոջ խոստացած կաշառը զբաւեց Բարաթեանին: Եթէ նրա ձեռքը անցնի Բախտամեանի ժառանգութեան տասներորդ մասն անգամ, նա կրկնակի կը հարստանայ: Նա մտաւորաբար մէջ ընկաւ, տատանւեց, եղաւ մի վայրկեան, երբ կամեցաւ խօսք տալ այրիին օգնելու: Բայց նորից չիշեց այն ծանր պատասխանատուութիւնը, որ պէտք է յանձն առնէր, նորից պատկերացաւ նրա առջև դատաստանի սոսկալի պերսպեկտիւնը, հասարակական կարծիքի ճնշող ծանրութիւնը, և նա ցնցւեց: Ոչ, ոչ, նա այդ չէ կարող անել, վտանգաւոր է, փոխանակ շահւելու, կարող է կորցնել...

Նա կամացուկ վերկացաւ տեղից և ձեռը հանդարտ մեկնեց տանտիրուհուն, որը, իւր կապտած շրթունքները ամուր սեղմելով, նայեց նրա երեսին և նոյնպէս ոտքի կանգնեց: Այլ ևս այրին կասկած չուներ, որ Բարաթեանը բոլորովին սառել է դէպի նա և անկարելի է նրա մէջ զրգուել նախկին զգացումը: Վայրկենաբար նրա մէջ բորբոքւեց մի ցանկութիւն — փաթաթւել այդ մարդու սրբանոցին և խեղդել նրան իւր տարփալից զրկի մէջ: Բայց պաղ-

սիրտ սիրականի անտարբեր հայեացքը բեռեց նրան տեղն ու տեղը: Նա կատաղութիւնից ճանկոտեց իւր երեսը, տեսնելով այդ հայեացքի մէջ մի սլարզ զգւանք, որ ծայրացեղ յանդգնութեան և անխղճութեան էր հասնում: Նա չըզիտէր ինչ անէր, ինչպէս պատժէր այդ մարդուն, որպէս զի սա յաւիտեան յիշէ այդ պատիժը և յաւիտեան տանջւէ:

Բարաթեանը նոյն սառնութիւնը երեսին գլուխ տեց, վերցրեց վերարկուն և դիմեց դէպի դռները: Ան, ուրեմն ո՞չ մի խօսք, ո՞չ մի բացադուրթիւն, ո՞չ մի ներողութիւն: Նա գնում է, և երբէք չը պիտի վերադառնայ: Այրին մի քանի քայլ արեց նրա ետեւից և յանկարծ կանգ առաւ, մտածեց, նորից առաջ գնաց: Նա վազեց միւս սենեակ և, Բարաթեանի ճանապարհը կտրելով, գոչեց.

— Կնաց...

Այն վայրկեանին, երբ Բարաթեանը նայեց աչրիի այլապէս զէմքին, կիսախաւար սենեակի լռութեան մէջ լսեց մի ամուր աստակի ձայն:

— Այժմ կորիւր...

Բարաթեանը ոչ մի խօսք չ'արտասանեց, ոչ մի ձայն չը հանեց: Միայն բնազդմամբ նայեց շուրջը և զրակը հաղնելով շտապեց դէպի դուրս: Ընդարձակ մարմարեայ սանդխտի վրայ նրա արիւնը խփեց գլխին, երբ իւր աջ աջոյի վրայ զգաց մի տաքութիւն: Միթէ նա այնքան ընկաւ, ստորացաւ... Վերադառնալ արդեօք, պատժի փոխարէնը հատուցանել: Բայց ում: Մի յուսախափւած, մի անբաղդ կնոջ, որ կրքերից կուրացած ինքն էլ չիմացաւ ի՞նչ արեց: Ոչ, չըպիտի իզուր տեղը աղմուկ հանել: Կ'անցնի, կըմոռացի, ինչպէս ամեն բան անցնում է և մոռացւում աշխարհի երեսին...

Եւ իւր յուզմունքը խեղդելու համար նա վառեց մի ծխախոտ, սկսեց արագ արագ ծխել: Նա նստեց առաջին պատահած կառքը և կառապանին հրամայեց քշել հեռու, հեռու, թէկուզ քաղաքից դուրս: Պէտք է մի փոքր զբօսնել, հանդատանալ, ցրել ծանր մոքերը:

Մի ժամ անցած նա մտաւ կլուբ: Նա ձգեց վերարկուն սպասաւորի վրայ, շտապով մօտեցաւ հայելուն իբրեւ թէ փողկապը ուղղելու համար: Ապտակի ոչ մի միտք, ոչ մի նշան չէ մնացել նրա կլորիկ, մնալի երեսի վրայ: Նա կարող է ասպահով երևալ

մարդկանց մէջ: Նա հանդարտ քայլերով բարձրացաւ սանդխտով և սովորական քաղցր ժպիտը երեսին բարեկեց իւր ծանօթներին ու բարեկամներին...

XI

Գարնան առաջին օրերը հասնելուն պէս Դիմաքսեանի զըլխում միտք չղացաւ թողնել ամեն ինչ և հեռանալ մի որ և է տեղ: Նա տեսնում էր, որ քանի հասարակութիւնը սկսել է կասկածով նայել նրա վրայ— ոչ մի գործի չէ կարող ձեռնարկել և քանի Կալիանէի պատկերը հալածում է նրան— ոչ մի բանի մասին հանգիստ և լուրջ մտածել չէ կարող:

Մինչդեռ անգործութիւնը դրզում էր նրա նեարդերը և աւելի հիւանդացնում: Մանաւանդ վրդովւում էր նա, մտածելով, թէ որքան անգործ է իւր սրտի մի զգացումը զսպելու խելքի ուժով: Ինչո՞ւ, միթէ նա այնքան սկար է, որ չէ կարող բռնանալ իւր հոգու վրայ, կեղծել, ստել և բուռն սիրով տողորած մարդու փոխարէն յարգող բարեկամ ձեւանալ, կամ ոչ այս լինել ոչ այն:

Սկզբում նա մտածեց ուղեորւել Ներոպա, և այն մաքով, որ այլ ևս այնտեղից չըվերադառնայ: Նա ազատ է, անկախ, մենակ և նիւթապէս ապահով: Կըգնայ մի որ և է քաղաքակիրթ երկիր, կըսկսի պարապել գիտութիւններով և մի ազգի համար աշխատելու փոխարէն— կ'աշխատի ամբողջ մարդկութեան օգտին: Ի՞նչ նախապաշարմունք՝ ծառայել անպատճառ այն հասարակութեան, որին բաղդի բերմամբ պատկանում ես: Չէ որ այդ հասարակութիւնն էլ ամբողջի մի մասնիկն է, չէ որ ամեն մի անհատ նախ իւր ընտանիքի անդամն է, ապա իւր ժողովրդի, ապա մարդկութեան: Եթէ ազգի համար ներելի է մոռանալ ծնողներ, ընտանիք, ինչո՞ւ ներելի չէ մոռանալ և՛ ազգին, այդ փոքրիկ մասնաւորին, խոշոր ընդհանուրի համար: Միթէ մարդը մարդ չէ քնում ամեն մի շրջանում, միթէ մի հողից միւսը տեղափոխւելով զրկւում է իւր արժանաւորութիւններից:

«Կը թողնեմ այս տգէտ, խաւար շրջանը և ինձ համար կընտրեմ մի առողջարար և կենսատու շրջան, ուր կարող եմ ազատ շնչել, գործել և գնահատւել...»

Այսպէս էր մտածում նա սկզբում: Բայց շուտով նրա գլխում ծագեցին ուրիշ մտքեր, որ եկան հերքելու և ոչնչացնելու այդ բոլորը: Նա տեսաւ, որ իւր դատողութիւնները հիմնում է մի տեսակ սովեատութեան վրայ: Նա զգաց, որ կամենալով փախչել մայրենի շրջանից, աշխատում է ոչ միայն իւր փախուստը արդարացնել շաբլոնական գաղափարներով, այլ և նրանից ստեղծել մի ինչ-որ բարոյական սկզբունք:

Զէ որ առաջ հէնց ինքը պնդում էր, թէ առանց մասնաւորի չըկայ ընդհանուր երջանկութիւն: Միթէ տմարդութիւն չի լինիլ թողնել մի անբաղդ ժողովուրդ, երես դարձնել նրանից, և ինչու: Այն պատճառով, որ այդ ժողովուրդի դէմքը ազեղ է, աչքանդանկ, դարերի ընթացքում կրած զրկանքներից աղաւաղւած: Եւ ո՞ր խելացի օտարը գրկաբաց կընդունի իւր հարազատ շրջանից փախած մարդուն, ով կարդարացնի այն որդուն, որ իւր քաղցած, հիւանդ հօրը երեսի վրայ ձգելով, կըզնայ սպասաւորելու մի հարուստ ազգականի, որ իսկի կարօտ էլ չէ նրա օգնութեանը:

«Աւերջապէս, ես ինչ մեծ տառապանք քաշեցի, որ այսպէս վհառում եմ: Ծիծաղելի չի լինիլ արդեօք ինքս ինձ նահատակ համարեմ այն ժամանակ, երբ իմ գլուխը դեռ շատ և շատ հեռու է փշեայ պսակին արժանանալուց...»

Կապեցին նրա ճանապարհը այստեղ, մի ուրիշ տեղ ճանապարհ կըգտնի: Միայն նեխւած ճահիճն է մնում միւկնոյն փոսի մէջ անշարժ, ընթացող ջուրը միշտ իւր համար ելք է գտնում:

Մինչ այս խորհրդածութիւնները պաշարել էին նրան, դարձեալ Գալիանէի պատկերը չէր հեռանում նրա աչքի առջևից:

Մի օր ճաշից յետոյ նա դուրս եկաւ զբօսնելու: Նա դիմեց դէպի քաղաքից դուրս գտնուող մի բարձրաւանդակ, ուր մի նեղ ուղի տանում էր շրջակայ լեռներից մէկը: Նա դանդաղ քայլերով բարձրանում էր այդ ուղիով դէպի վեր, երբ ետեւից լսեց իւր անունը: Նա յետ նայեց և տեսաւ, որ բժիշկ Սալամբէկեանը իւր տմուսնու հետ թեւ թեւի տւած բարձրանում է նոյն ճանապարհով: Սպասեց և միացաւ նրանց: Հասնելով մի փոքրիկ տափարակի, տիկին Սալամբէկեանը բաց թողեց իւր ամուսնու թուր և յոգնած նստեց մի մամուլապատ քարի վրայ:

Նրանց աչքի առջև տարածւած էր մի գեղեցիկ տեսարան։ Ամբողջ քաղաքը երևում էր ներքեւում ինչպէս մի սիրուն պանօրամա, որին մի առանձին կենդանութիւն էր տալիս դեղնագոյն Քուրի օղակ օղակ ընթացքը։

—Նա այստեղից մեր տունը տեսնում եմ,—ընդհատեց լռութիւնը տիկին Սալամբէկեանը, — ահա մեր պատշգամբը, այն կանաչ կառուրի տակ։ Կարող եմ երգել, որ այնտեղ կանգնած է Գայիանէն։ Ահա նա շարժւեց։ Այն միւսն էլ, երեւի, Ուսաննան է։ Ինչքան խնդրեցի, Գայիանէն չ'ուզեց մեզ հետ գալ։ Տխուր է, միշտ տխուր, խեղճ կին...

Վերջին բառերը տիկինը արտասանեց հազիւ լսելի ձայնով և հառաչեց։ Գիմաքսեանը հայեացքը յառել էր դէպի հեռու։ Նրա մտքերը վայրկեանբար թռան ահա այնտեղ, ուր հազիւ նշմարւում էր Գայիանէի անորոշ կերպարանքը։ Նա չըլսեց, երբ բժիշկը առաջարկեց մի փոքր ևս դէպի վեր բարձրանալ։ Երբ սթափւեց, բաղդաւոր զոյգը արդէն բաւական հեռացել էր։ Նա շտապեց հանել նրանց և, իւր յուզմունքը թագցնելու համար, սկսեց խօսել առօրեայ բաների մասին։

Մի ժամի չափ նրանք բարձրաւանդակի վրայ այս ու այն կողմ պտտելուց և շրջակայքը դիտելուց յետոյ ցած եկան մի ուրիշ ուղիով։ Տիկին Սալամբէկեանը հրաւիրեց Գիմաքսեանին թէյի, բժիշկը թախանձեց, և նա հրաւերը ընդունեց։

Երբ նրանք ներս մտան, Գայիանէն դեռ կանգնած էր պատշգամբի վրայ ձեռին մի հեռադիտակ բռնած։ Նա ասաց, թէ հեռուից դիտում էր Սալամբէկեաններին և նկատեց, որ մի երրորդ անձ մօտեցաւ նրանց։

Ուսաննան բժշկին տւեց մի այցետուփ, ասելով թէ կէս ժամ առաջ մի անձանօթ մարդ բերեց։

—Իմ հիւանդներից մէկն է ուղարկել,—ասաց բժիշկը և շտապեց գնալ, խնդրելով Գիմաքսեանին, որ նա մնայ մինչև իւր վերադարձը։

Օրը մթնում էր, արեւը արդէն մայր էր մտել և նրա վերջին ճառագայթները անդրադառնում էին երկնակամարի վրայ։ Բնդարձակ և մաքուր բակում տարածւել էր մեղմ իրիկնային զովը։ Ով-

սաննան, տիկին Սալամբէկեանը, Գալիանէն և Դիմաքսեանը նստած էին պատշգամբի վրայ՝ մի փոքրիկ շրջան կազմած: Գալիանէն պատասխանում էր Դիմաքսեանի հարցերին իւր ուսումնարանի մասին: Նա արդէն թոյլուութիւն էր ստացել և առաջիկայ աշնանը պէտք է դործը սկսէր: Վճռել էր ուսումնարանը բաց անել քաղաքի աղքատ թաղերից մէկում, մի եկեղեցու գաւթում, չքաւոր դասի աղջկերանց համար: Դպրոցի շինութիւնը պատրաստ էր, հարկաւոր էր միայն մի փոքր նրան վերանորոգել: Ուսումը պէտք է աւանդէր ձրի: Ինքը Գալիանէն պէտք է յանձն առնէր ուսուցչուհիներից մէկի պաշտօնը: Նա ասում էր, թէ գիմնազիօնում ուսածից շատ բան մոռացել է և պէտք է ամառւայ ընթացքում պարսպաւի մոռացածները չիշելու համար:

Դիմաքսեանը թէև խօսակցում էր նոյն բանի մասին, բայց միտքը շատ հեռու էր խօսակցութեան նիւթից, և կարելի էր կարծել, որ նա ձանձրանում է:

Տիկին Սալամբէկեանը գնաց իւր գիշերօթիկ սաներին նայելու: Ովսաննան հեռուէց նրան, որ աղախնին հրամայէ սամովարը դնելու:

Գալիանէն և Դիմաքսեանը քնացին դէմ ու դէմ մենակ: Բակի մի անկիւնում փայլեց մի դեղնագոյն բան և ծառայի վառած լապտերի շողքերը տարածւեցին կարմիր աղիւսի փոշիով հարթած գետնի վրայ:

Մի ինչ-որ ծանր, բայց ակորժելի զգացում տիրեց Դիմաքսեանի սրտին: Ուրախութիւն էր այդ, թէ թախիժ—նա չըզիտէր: Մերթ նա նայում էր Գալիանէի կիսով չափ լուսաւորւած դէմքին, մերթ դէպի բակը: Երբեմն աջ ձեռով սեղմում էր իւր ճակատը, կարծես, իւր գլխից մի միտք հեռացնելու համար:

Գալիանէն խօսում էր միայն լուռ չը քնալու համար—եղանակի զովութեան, անցած ձմեռւայ ցրտերի, առաջիկայ շոքերի մասին:

Դիմաքսեանը նրա ոչ մի խօսքը անուշադիր չէր թողնում, բայց ի՞նչ մի խօսքով չէր հետաքրքրւում: Նա զգում էր, որ փոքր առ փոքր կորցնում է իւր սառնութիւնը: Նա ցանկանում էր, շուտով տիկին Սալամբէկեանը կամ Ովսաննան դուրս գայ պատշգամբ, բայց, միևնոյն ժամանակ, ուրախ էր, որ ոչ մէկը դեռ չէ երևում:

Մի վայրկեան նա ուզեց տեղից վերկենալ, հրաժեշտ տալ, հեռանալ և, կարծես, փախչել մի նախազգացւող վտանգից: Բայց մի ուրիշ զգացում նրան բռնեւել էր աթոռի վրայ և չէր թողնում տեղից շարժուիլ: Նրա սիրաւ սկսեց արագ արագ բաբախել և հազիւ նա կարողանում էր զսպել իրան որպէս զի չարտայայտի այն, ինչ-որ անյաղթելի ուժով ձգտում էր ինքն իրան արտայայտելու:

Նա նկատեց, որ Վայխանէն ուղղում է վերկենալ, կամ գուցէ այսպէս թւաց նրան: Նա ինքը ոտքի կանգնեց, չըզխտէր ինչու համար, և բնազդաւոր նայեց չորս կողմ: Այդ չըզխտէր, ոչ մի ձայն չէր լսում կամ գոնէ նա ինքը չէր լսում, բացի իւր սրտի բաբախումից, որ քանի զնում այնքան սաստկանում էր:

— Եղանակը ցրտանում է, դուք չէք մըսիլ, — տասց նա և իսկոյն փոշմանեց, որ ասաց, որովհետեւ ինքն իւր ձայնի մէջ զգաց մի կեղծ, անախորժ հնչիւն:

Վայխանէն պատասխանեց, թէ, այո, եղանակը ցրտացաւ և պէտք է ներս գնալ: Եւ նա կամենում էր ոտքի կանգնել, երբ լսեց.

— Օո, ինչքան դժուար է, ինչքան դժուար...

Այս խօսքերը Ռիմաքսեանը արտասանեց ցածր, հազիւ լսելի ձայնով, կարծես, ակամայ: Բայց և այնպէս նրանք շատ պարզ, շատ որոշ հասան Վայխանէի ականջին:

Ռիմաքսեանը աչքերը ծածկեց ամօթից և նոյն վայրկեանին իսկոյն գլուխը բարձրացրեց: Նա կրկին նստել էր, այժմ նորից ոտքի կանգնեց, և նրանց աչքերը կիսախաւարի մէջ հանդիպեցին միմեանց:

— Անանեցէք ինձ, ինչպէս կամենում էք, բայց ես այլ ևս չեմ կարող պահել իմ խօսքը... Բարեկամ մնալ... Այ, եթէ ես կարողանայի արտայայտել իմ զգացածը, կըտեսնէիք, որ անհնարին է, դժուար է դիմանալ... Միթէ ամեն բան ձեզ յայտնի չէ, միթէ չէք տեսնում, ինչպէս տանջւում եմ ես...

Աստիած չըլիար, որ Վայխանէն եթէ մինչև այժմ չէր զղացել, այժմ ամեն ինչ հասկացաւ: Աւելի ոչինչ չը կարողացաւ արտասանել Ռիմաքսեանը: Ներսից, կարծես, մի բան խեղդում էր նրա կրկնալի: Իսկ Վայխանէն, որ ուղղում էր զնալ, դեռ անշարժ կանգ-

նա՞ծ էր նրա առջև: Նայելով չորս կողմ, նա շփոթեած արտասանեց.

—Ի՞նչ պատահեց ձեզ... Ես չէի պատում ձեզանից այդչափ թուլութիւն: Յարգեցէք ձեզ... ուշքի եկէք...

Նա սկսեց դողալ ինքն էլ չը գիտէր ինչու.—երկիւղից, ամօթից, թէ մի ուրիշ աւելի զօրաւոր զգացումից: Երբ նա տեսաւ, որ Նիմաքսեանը լուռ է, կարծեց, թէ նա ուզում է բացադրել իւր սիրտը աւելի պարզ: Այժմ նա չը գիտէր ինչ անել, գնա՛լ, թէ մնա՛լ: Նա զգում էր միայն, որ իւր գնալը պէտք է յաւիտեան վիրաւորէ Նիմաքսեանին, այն մարդուն, որի ազնուութեան մասին բոլոր անգամ չէր կասկածել, չէր կասկածում և՛ այժմ, այդ վայրկեանին:

Նիմաքսեանը մի քայլ յետ կանգնեց, իւր սրտում զգալով մի սուր ցաւ: Այն լուռ տեսարանը, որ տեղի ունէր, աւելի քան պերճախօս կերպով պարզեց նրա համար ամեն բան: Նա տեսնում էր իւր և Պալիանէի մէջ մի հսկայական պատնէշ, որի առջև ինքը տկար էր, անգոր բոլոր իւր բուռն զգացումներով հանդերձ: Այդ կինը սարսափում է և ամաչում իւր դրութիւնից: Յանդգնե՛լ արդեօք աւելի առաջ գնալու, թէ կանգ առնել և ամեն բան վերջացած համարել:

Եւ մինչ նա այս տատանման մէջ էր, տեսաւ, որ Պալիանէն հանդարտ քայլերով հեռանում է: Հետեւէլ նրան, ներողութիւն խնդրել, բացադրե՛լ, որ մոլորեց, կուրացաւ, չը պիտի անէր: Ո՛չ, ինչո՞ւ կեղծել և սուկ, ինչո՞ւ խաբել և մի ուրիշ, աւելի վատ, սխալ գործել: Վերջապէս, արդէն ուշ է, ահա Պալիանէն գնաց, մտաւ իւր սենեակը և դռները ետեւից ծածկեց...

Նա դողում էր ոտից մինչև գլուխ: Խեղքը պատուրած, շէլըլած, նա կանգնած էր, գլուխը երկու ձեռներով ամուր բռնած, այնքան ամուր, որ կարծես վախենում էր, թէ նա կարող է անջատուել ուսերից և թաւալւել պատշգամբի վրայ: Նա մէջքը յենեց վանդակապատին: Ներսից ոչ մի ձայն չէր լսում: Ապծակի պէս մի բան փայլեց, յետոյ լուսամուտների մթին աղակիւնները ղեղնեցին: Դա տիկին Սալամբէկեանը կանթեղ է վառում սեղանատանը: Անշուշտ նա խփոյն դուրս կը գաջ հիւրին թէյի հրաւիրելու: Երևա՛լ արդեօք նրա աչքին:—Ո՛չ, անկարելի է, պէտք է հեռանալ, առանց

նրան տեսնելու, թող այդ լինի անբաղաժարութիւն, փոխ չէ, բացց պէտք է հեռանալ...

Վերջացաւ ամեն ինչ, ուրեմն այլ ևս յոյս չըկաց: Ինքն իւր աչքում ընկճւած, գրեթէ ոչնչացած, նա կառքի մի անկիւնում սեղմւել էր այնպէս, որ ոչ ոքին չերեւաց: Չը նայելով երեկոցեան բաւական թանձր մթանը, նրան թւում էր, որ չորս կողմից ինքը լուսաւորւած է պայծառ էլէքտրական լուսով և ամենքը տեսնում են նրան: Անաջողութիւնը դրոշմւած է նրա կերպարանքին, բոլոր անցորդները տեսնում են այդ, խղճում են ու ծաղրում նրան:

XII

Մի քանի րոպէ նա լուռ անցուդարձ էր անում իւր մթին սենեակում: Ներս մտաւ Սիրականը և, վառ կանթեղը դնելով սեղանի վրայ, մի քանի քաջ յետ քաշւեց և սկսեց դիտել նրան: Նա իսկոյն հասկացաւ, որ էլի մի բան է պատահել իւր պարոնին: Դիմաքսեանը հրամայեց նրան դուրս գնալ, նա ուզում էր մենակ մնալ: Փառան անցաւ նախասենեակ և դարձեալ կանգնեց դռների ետեւում, որ տեսնէ, ինչ պէտք է անի իւր պարոնը:

Դիմաքսեանը թուլացած ընկղմեց աթոռի վրայ, երեսը ձեռներով ծածկեց, գլուխը դրեց սեղանին: Նրա սիրտը լցւել էր, նա ուզում էր լաց լինել, այն, հեկեկալ ինչպէս մի երեխայ: Բացց նա ճիգն արեց իւր դասն հեկեկանքը զսպելու, և զսպեց: Արտասուքը չէ կարող թեթեւացնել նրա սիրտը: Նա զգում է իրան կեանքից անջատւած, մի դատարկ տարածութեան մէջ, անյեն, անմխիթար: Նրա շուրջը ախրում է մեռցնող ցրտութիւն, և չը կայ մէկը, որ փարատէ այդ ցրտութիւնը:

Նա չիշեց Մսերեանին, նրա անկեղծ ընկերական համակրութիւնը: Շատ անգամ է այդ մարդը մխիթարել նրան և պահպանել հոգեկան դառնութիւնների ժամանակ իւր խրախուսիչ խօսքերով: Այժմ նա էլ չէ կարող օգնել: Հարկաւոր է աւելի ջերմ, աւելի քնքոյշ սիրտ, ոչ միայն մխիթարելու, այլ և նրա հետ դառնանալու, նրա վշտին վշտակից լինելու համար:

Որտեղ գտնել մի այդպիսի սիրտ: Ախ, հրքան նա այդ ժամին կրկամենար իւր մօտ տեսնել այն միակ էակին, որին ոչ

ոք չէ կարող փոխարինել, ոչ ընկեր, ոչ բարեկամ, որի սէրը որքան անկաշառ է, այնքան անսպառելի է, անհուն և ջերմ: Նա իւր որդու դէմքի մի թեթեւ արտայայտութիւնից, կրծքից դուրս եկած մի թոյլ հառաչանքից կը հասկանար նրա բոլոր ցաւերը: Իւր մայրական վշտակցութեամբ կը պահպանէր նրա յուսահատ հոգու մէջ կենսական ջերմութիւն: Նա կ'ասէր. «Ապրիր առանց սիրելու, որովհետեւ այդ հնարաւոր է և ես ապրեցի ոչ միայն չը սիրեա՞ծ, այլ և ամբողջ կեանքիս ընթացքում տանջւելով»: Ա'սէր. «Մի սպասիր կնոջ կողմից սէր, որովհետեւ եթէ աշխարհի երեսին կայ իսկական սէր—դա մայրական սէրն է և միայն մայրը կարող է անկեղծ սիրել իւր զաւակին, ուրիշ ոչ ոք, ոչ ոք...»:

«Ես չիշում եմ, նա ինչպէս փայփայում էր ինձ և ինչ նուրբ զգացողութեամբ էր արտայայտում իւր սէրը, երբ ես մի թեթեւ դառնութիւն էի ունենում: Ահա քո դալկահար դէմքը, որի վրայ պարզ նկարւած են քո սրտի բոլոր ելեէջները: Տեսնում եմ քեզ, տեսնում եմ, գլուխդ ուսիդ ծածկ մտիկ ես անում որդուդ, ուզում ես գուշակել իմ միտքը: Ի՛նչ, միթէ դու անցած էլ զգում ես յաւիտենականութեան մէջ... Յնձրք, ցնորք...»:

Եւ Դիմաքսեանի հայեացքը կենտրոնացել էր անորոշ տարածութեան մէջ, և այդ րոպէին կենդանացել էին նրա աչքի առջև ամբողջ մանկութիւնը ու պատանեկութիւնը, և այդ հեռու, վաղուց մոռացւած անցեալի մէջ նշմարում էր իւր մօր պատուները:

Նրա աչքերը պղտորեցին և գրեթէ ոչինչ չէր տեսնում, բացի այդ պատկերից, որ նրա աչքի առջև կենդանացել էր զըրգըրւած երևակայութեան զօրութեամբ: Նա զգաց իւր ուղեղի մէջ մի տարօրինակ ցաւ: Նա բռնեց երկու ձեռներով գլուխը և մօտեցաւ անկողնակալին: Աջտեղ նրա մտքով անցաւ մի դէպք, որ վաղուց կարգացել էր եւրոպական լրագիրներում: Շէշցարիայի մի քաղաքում կեանքից ձանձրացած մի մարդ վճռել էր ինքնասպանութիւն գործել: Երեք անգամ նա փորձել էր վերջ տալ իւր կեանքին, և ամեն անգամ փորձը անյաջող էր անցել: Երկու անգամ նա ատրճանակ էր արձակել և միայն թեթեւ վէրք էր ստացել: Նա ձգել էր իրան մի լճի մէջ—նաւավարները ազատել

էին: Վերջապէս, նա փակեւել էր իւր սենեակում, դռները կողպել էր և թողն ընդունել:

«Ո՛չ, ես այդպէս չեմ անիր»,—ասաց նա, ձեռը մեկնեց բարձի տակ և այնտեղից հանեց մի փոքրիկ, պսպղուն և ծանր առարկայ:

Նրա դէմքի կնճիռները բացւեցին: Ահա որտեղ է նրա փրկութիւնը, ահա ինչու զրկաբաց սպասում է նրան իւր մայրը: Աներկիւղ ձեռի մի յաջող հարւած, և նա անցնելով Ռուբիկոնը, կը հասնի անդգայութեան աշխարհը, ուր չը կայ ոչ տանջանք, ոչ երջանկութեան փափագ, ոչ նախանձ, ոչ փառասիրութիւն, ոչ ինչ, ոչ ինչ... Ինչո՞ւ երկար մտածել, միթէ ամենքի վերջը անցէ, սկսած Նապոլէոն մեծից մինչև ամենայնախն անբաղդը: Տանջւել, հալածւել, չարարել և ինչո՞ւ, միմիայն մի անուն թողնելու համար: Զէ որ այդ անունը որքան բարձր հնչի, որքան հմայիչ լինի ամբոխի համար, դարձեալ վերջը պէտք է մոռացւի:

Նա մոլոր քայլերով անցուդարձ էր անում, բռնեցքի մէջ աւելի ու աւելի ամուր սեղմելով փոքրիկ զէնքի կոթը: Մի վճռական շարժում անելով, նա նստեց սեղանի մօտ, վերցրեց զրիչը: Հարկաւոր է վերջին քաղաքացիական մի պարտք կատարել—զրել մի քանի տող, որ ոչ ոք կասկածի տակ չընկնի: Բայց առաջին բառը չը գրած, նա յանկարծ ցնցւեց ամբողջ մարմնով, դողաց, զրիչը ընկաւ նրա ձեռից և մարմնով անցաւ մի տարօրինակ սառնութիւն: Միթէ նա վախեցաւ, միթէ այնքան թուլասիրտ է, երկչու: Նա դարձեալ վերցրեց զրիչը: Մարմնի սառնութիւնը անցաւ ուղեղին և վայրկենաբար փարատեց այնտեղ տիրած խաւարը: Նա աչքերը ծածկեց ձեռներով, և երևակայութիւնը դարձեալ պատկերացրեց իւր մօր հեզ կերպարանքը: Այժմ դա մի լուսաւոր կէտ էր, որ քաշում էր նրան դէպի ինքը, աշխատելով դուրս բերել նրան սոսկալի խաւարից, հեռացնել իւր ոտների տակ բացւած անբնդից:

Մայր, մայր, դու դժգոհ ես քո որդուց, որ այսպէս յուսահատումէ, դու չես կանչում նրան քեզ մօտ, այլ խրախուսումես այնտեղից, դու կանխի՞ս նրան, եթէ իւր վրայ ձեռք բարձրացնի: Իսկ քոյրերը, ինչո՞ւ այդպէս անգութ վարւի նրանց հետ, ինչու ձգի նրանց անվերջ վշտի մէջ... Ի՛նչ անմոռութիւն, ի՛նչ երեխայու-

Թիւն: Ինչո՞ւ համար մեռնել: Որ թշնամիները ուրախանան և աւելի ծաղրեն նրան, որ բարեկամները համոզւե՞ն, վերջապէս, թէ նա իրաւ խելագար էր...»

Նա ատրճանակը ձեռով հրեց սեղանի մի անկիւնը և նորից ոտքի կանգնեց միանգամայն փոխւած, վերակենդանացած: Նրան թւաց, որ մեռած էր, այժմ կեանք ստացաւ, որ նրա առջև յանկարծակի բացւել էր մի մթին դերեզման և նոյնպէս յանկարծակի ծածկւեց:

Մի ձեռք զգուշութեամբ սեղանի վրայից վերցրեց ատրճանակը: Նա հայեց և տեսաւ Սիրականին, որ կէս երկիւղած և կէս կասկածալի դէմքով կանգնած էր նրա առջև:

— Դու ի՞նչ գործ ունես այստեղ:

Սիրականը ատրճանակը թագցրեց իւր գրպանում և լուռ մոիկ տւեց նրա երեսին:

— Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, — կրկնեց Դիմաքսեանը, — ինչո՞ւ մտար այստեղ: Դու ինձ հարկաւոր չես, թո՛ղ ինձ հանգիստ, գնա՛...

— Մի աղաչանք ունեմ, — խօսեց ծառան անվստահ ձայնով:

Նրա նշած և աչքը փակւեց, իսկ կոլորակը մնաց անշարժ: Դա նշան էր, որ նա մտադիր էր երկար խօսելու:

— Ասա տեսնեմ, ինչ է աղաչանքդ, — ասաց Դիմաքսեանը, նստելով սեղանի մօտ:

— Աղա ջան, մայրս մեր գիւղում հէքիմ էր, անւանի հէքիմ: Տարին տասներկու ամիս նա աղօթք էր անում, պաս էր պահում, շաբաթներով էլ ծոմ էր քնում, չունքի, օրհնեալ եղիցի կամք Աստուծոյ, լնկաւոր էր... Բոլոր սրբերի անունով ջոկ-ջոկ աղօթքներ ունէր: Մեղաց Քեզ, մեղաց Քեզ, չարը պատահելիս, տեսնում էիր ընկաւ, բերանը փրփրեց, աչքերը բացւեցին, սկսեց Սաթայէլի հետ կռիւ անել: Այդ ժամանակ սուրբերը սկսում էին նրա բերանով խօսել... Մի անգամ, ժամաժամքին, մութը նոր ընկնելիս, լուսահոգին թոնրատան առաջ բռնեց, ընկաւ երեսը գէւի աղօթարան: Ես տասը տարեկան էի, աչքովս տեսայ: Նա բերանը բաց արեց, ասաց. «Աղօթք արէք, տեսնում եմ քամբաղւոլթիւն է գալիս, աղօթք արէք, ռշխար մորթեցէք, մոմ վառեցէք...» Չորս օր անցած, աղօթարանից բարձրացաւ մի քամի, անձ-

րև բռնեց: Սկսեց մի կարկուտ, Տէր, Դու ցոյց չը տաս, հատը հաւի ձըւի չափ: Տասնուչորս զիւղերի հասած հունձքը կտարեց, նստացրեց, փչացրեց, սով ընկաւ...

Դիմաքսեանը ակամայ հետաքրքրւել էր այս պատմութիւնով և լսում էր ծառային, առանց ընդհատելու նրա խօսքը: Նա գիտէր, որ Սիրականը անշուշտ մի նպատակով է այդ պատմում, և հէնց այդ նպատակը իմանալու համար նա համբերութեամբ ականջ էր դնում նրան:

—Շինականները մօրս պաշտում էին, չունքի լուսահոգին սուրբ Գէորգի «ղուէն» էր: Սուրբը նրա ձախ ոտի և աջ ձեռի վրայ մօր արգանդում նշաններ էր դրել, մէկը տերևի նման, միւսը թռչունի պէս: Սուրբի գերեզմանի հողը պահում էր մեր թոնրատանը, զիշեր-ցերէկ նրա առաջ մօմ էր վառում... Քանի քանի հիւանդներ է փրկել, որին աչքացաւից, որին գլխացաւից, որին ոսկրացաւից, որին էլ ետրա-փարաներից: Աղա, ես էլ ընկաւոր եմ:

—Դու,—հարցրեց Դիմաքսեանը զարմացած և ցաւակցաբար:

—Վայ ինձ, վայ ինձ, ես սուրբի «ղուէ» չեմ, ես մարգարէութիւն չեմ անում, բայց ընկաւոր եմ: Հէնց որ առաջին փորձանքը գլխիս հասաւ, մայրս տնից տուն ման եկաւ, կոպէկ-կոպէկ փող հաւաքեց, շորեր հաւաքեց, տւեց ինձ ու ասաց. «Գնա՛, Սիրական, գնա, բոլոր սրբերին ուխտ արա, գերեզմանների հողը լգիր, եթէ մէկը չը փրկի, միւսը կը փրկի...» Գնացի, աղա ջան, քսան տարեկան էի, գնացի, երկու տարի ոտով թափառեցի Գենջա, Ղարաբաղ, Պարսկաստան, Տաճկաստան, որտեղ որ հայ քրիստոնէի սուրբ կայ, գերեզմանին երկրպագութիւն տւեցի...

—Լաւացար:

—Լաւացել էի, մեռնեմ նրանց սուրբ աջին, բայց յետոյ մեղքերս երևի էլի շատացան, էլի «չարը» մտաւ հոգիս: Այժմ տարէնը մէկ կամ երկու անգամ փորձում է: Սրանից երեք ամիս առաջ Սալդատսկի բաճարում ընկայ, Գարադաւօյլ բերեց տուն: Կինոսները զրպանիցս տասը մանէթ էին հանել...

Դիմաքսեանը անկեղծ ցաւակցեց Սիրականին, որի անբուժելի հիւանդութեան մասին առաջին անգամն էր լսում:

—Լաւ, Սիրական, —ասաց նա բարեկամաբար, —այժմ ինչ ես ուզում ինձանից:

—Աղաչանք ունեմ, մեծ աղաչանք, —պատասխանեց Սիրականը այժմ աւելի վստահացած: —Աղա, դու ինձ լաւութիւն շատ ես արել, էհ, ես ինչով կարող եմ պարտքս վճարել: Ես էլ ուզում եմ քեզ տալ ինչ որ ունեմ...

Նա ձեռը տարաւ ծոցը և այնտեղից հանեց մի բան:

—Այս պատիկ կապոցը մօրս թանգագին կտակն է, տալիս եմ քեզ, աղա, իմ խաթրու վզիցդ քաշ տուր:

Նա ջերմեռանդօրէն համբուրեց ձեռի բանը: Դա կապտագոյն լաթի կտորից կարած մի եռանկիւնի կապոց էր լուցկիի տուփից քիչ փոքր:

—Այդ ինչ է:

—Սուրբ Գէորգի մարմնի փոշին է, չարը խափանելու համար, շատ թանգ բան է...

Դիմաքսեանը այժմ միայն հասկացաւ, թէ ծառան ինչից դրդւած այդ երկար պատմութիւնն արեց և ինչ նպատակով է այդ բանը իրան առաջարկում: Գլուխը ներողամտաբար շարժելով, նա բարեկամական չանդիմանութեամբ ասաց.

—Դու էլ, Սիրական, դու էլ ուրիշների պէս հաւատացած ես, որ ես խելագարւել եմ:

Սիրականը ամաչելով գլուխը թեքեց կրծքին: Պարզ էր, որ նա հաւատում էր տարածւած լուրին: Հետաքրքրական էր Դիմաքսեանի համար իմանալ՝ ինչ փաստերի հիման վրայ է այդ մարդը նրան խելագար համարում:

—Ասա ինձ, Սիրական, տես՛ել ես ինձ գգութիւն անելիս:

Սիրականը աշխատեց խոց տալ ուղիղ պատասխանից: Բայց երբ Դիմաքսեանը ստիպեց, նրա շրթունքները սեղմեցին, շիւ աչքերի մէջ երևաց մի խորին ցաւակցութեան արտայայտութիւն: Նա պատմեց մի քանի բաներ, որ նկատել էր Դիմաքսեանի կողմից և որ երբեմն վախեցրել էին նրան: Օրինակ, մենակ ժամանակ նա ինքն իւր հետ շատ անգամ խօսում է, զանազան շարժումներ է անում...

—Բայց ես խօսմ ընկաւոր չեմ:

— Զէ, աղա, Ասուած ոչ անի, որ այդ փորձանքին հասնես, դա ուրիշ բան է, բայց...

Նա չը կամեցաւ շարունակել, տատանեց:

— Ասա, ասա, էլ ինչ ես տեսել:

Ծառան զգուշութեամբ ակնարկեց այն չարագուշակ գիշերւայ դէպքը, երբ Դիմաքսեանը սաստիկ տենդի մէջ էր: Բոլորը, ինչ որ նա արել էր այդ գիշեր և խօսել, Սիրականը չիշում էր: Այն ինչ՝ ինքը ոչինչ չէր մտաբերում, բացի նրանից, որ մահամերձ հիւանդ էր եղել: Առողջանալուց յետոյ նա մի անգամ հարցրել էր հայելու մասին, Մսերեանը պատասխանել էր, թէ ինքն է անզգուշութեամբ կոտորել, և նա հաւատացել էր:

— Եւ դու այժմ ուզում ես ինձ չարից փրկե՞լ, — գոչեց Դիմաքսեանը ոչ այնքան բարկացած որքան կատակով:

— Աղաչում եմ, որ այս բանը վզիդ քաշ տաս...

— Գիտես ինչ, Սիրական, դու ինձ բաւական զբաղեցրիր, ևս տխուր էի, շատ տխուր, մաքերս ցրեցին, շնորհակալեմ: Դու բարի մարդ ես, Սիրական, անկեղծ ես, իսկ ես անկեղծ մարդկանց սիրում եմ: Բայց այդ կապոցը, չընեղանաս ինձանից, ես վզիս քաշ տալ չեմ կարող...

Նա ձեռով մի դրական շարժում արեց, որ ցոյց էր տալիս, թէ այլ ևս չէ ուզում խօսել:

Սիրականը, լաթի կտորը ծոցը դնելով, դուրս եկաւ սենեակից:

Մի դառն և կծու ծիղաղ դուրս թռաւ Դիմաքսեանի կրծքից և նա արտասանեց.

«Ողորմելի ամբոխ, թշնառ ամբոխ, քանի որ մենք քեզ չենք ուզում կրթել, դու ինքդ ես ուզում մեզ կրթել...»

XIII

Գրեթէ ամբողջ գիշեր Գայիանէն չըկարողացաւ քնել պատահած անցքի տպաւորութեանը ենթարկւած: Նրա ականջին շարունակ հնչում էր Դիմաքսեանի յուսահատ ձայնը. «Մի՛թէ չէք տեսնում, թէ ինչպէս տանջւում եմ ես...»

Նա վիրաւորւած չէր, այլ վշտացած: Նա չէր մեղադրում Դիմաքսեանին և ոչ էլ վրդովւած էր նրա դէմ: Ի՞նչպէս կարող էր

իրան զապել, քանի որ սիրում է, իսկ թէ սիրում է—միթէ՞ այդ վաղուց յայտնի չէր Գայիանէին: Բայց ինչո՞ւ նա այնքան յուսահատուած էր և հէնց առաջին խօսքը արտասանեց յուսահատ ձայնով:

«Միթէ նա բոլորովին համոզուած էր, որ իւր սէրը ուրիշ ոչ մի արձագանք չէ գտնում իմ սրտում, բացի բարեկամական զղացմունքից: Վերջապէս, ես ինքս կարող եմ հաստատ ասել, թէ այդ մարդուն միայն յարգում եմ: Եթէ այդպէս լինէր, միթէ չէի աշխատիլ ժամանակին նրան ինձանից հեռացնել: Իսկ ես ի՞նչ արեցի, ի՞նչ արեցի. ոչ մի անգամ նրան չըզգուշացրի, ոչ մի անգամ... Այժմ ես ի՞նչ իրաւունքով նրանից վիրաւորւեմ: Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, զլուսս պտտում է, չըգիտեմ ինչ մտածել... Ի հարկէ, նա այժմ համոզուած է, որ ես նրան ատում եմ: Բայց այդպէս չէ, ոչ, այդպէս չէ: Ուրեմն ի՞նչ է... Միթէ վախեցայ հասարակական կարծիքից: Սխալ է, այդ չէ... Ես կամենում եմ իմ խղճի առաջ արդար լինել: Այո՛, ճիշդ դա է: Եթէ ես այդ մարդուն առաջ սիրէի և յետոյ բաժանւէի իմ ամուսնուց, այն ժամանակ շատ կարելի է այդպէս չը վարէի նրա հետ: Բայց այդ մարդը իմ ուշադրութիւնը գրաւեց յետոյ, երբ ես ատում էի Բարաթեանին: Ես այն ժամանակ համեմատեցի երկուսին, երբ համեմատելը անկարելի էր: Այն ժամանակ ճանաչեցի մէկի արժանաւորութիւնները, երբ միւսի բարոյական լինելը ինձ համար բոլորովին պարզւեց...»:

Ի՞նչ կը լինէր, եթէ նա կուրացած սիրէր Գիմաքսեանին, եթէ արհամարհելով ամեն ինչ, գնար նրա ետևից: Միթէ դա կը լինէր սէր և ոչ վրէժխնդրութիւն: Եւ ումից պէտք է վրէժը հանէր: Բարաթեանից: Օո, այդ մարդը վիրաւորւելու փոխարէն կը ծիծաղէր, կը զւարճանար: Նա ինքը իւր վրէժը լուծւած կը համարէր, տեսնելով իւր կնոջը իւր թշնամու հետ միացած: Նա այդ փաստը իւր ձեռքում զէնք կը դարձնէր նրա դէմ, կը պարծենար հասարակութեան առջև և ամենքին ցոյց տալով, կ'ասէր. «Ահա, տեսէք, կինս բաժանւեց ինձանից ոչ թէ այն պատճառով, որ ես անբարոյական էի, այլ որովհետեւ նա ինքը չ'ուզեց բարոյական ամուսին մնալ...»:

Եւ որքան Գայիանէն այսպէս մտածում էր, այնքան աւելի համոզւում էր, որ ուրիշ կերպ չէր կարող վարւել: Միակ իւր սխալը

Նա համարում էր այն, որ չուզեց կամ չը կարողացաւ ժամանակին Ղիմաքսեանի սէրը զսպել իւր սառնութիւնով: Միւս կողմից մի միտք նրան սաստիկ մտաւանջութիւն էր պատճառում. կը դիմանայ արդեօք Ղիմաքսեանը այդ վշտին, թէ մի փորձանք կը բերի իւր գլխին:

Մերթ նա կարծում էր, թէ չէ կարող դիմանալ և մերթ մտածում էր, թէ պէտք է դիմանայ, քանի որ խելօք է, մտածող: Նա ինքը ինքնասէր է, հպարտ է—պէտք է իւր սիրածի ինքնասիրութիւնն ու հպարտութիւնն էլ իննայի: Նա պատւախնդիր է և ազատասէր—պէտք է ուրիշներից էլ նոյնը պահանջի: Եթէ նա սիրում է բարձր սիրով և ոչ լոկ իւր եսի խորութիւնից—անշուշտ կը հասկանայ իւր սիրածի վիճակը:

«Ի՛նչ, միթէ նա չի յարգիլ իմ մայրական զգացումները, միթէ չի մտածիլ, որ եթէ ես չը մերժէի—պէտք է զրկէի երեխաներից: Զրկել երեխաներից: Այ, ոչ, այդ ես չեմ կարող անել, երբէք, ես առանց նրանց չեմ կարող ապրել...»:

Արմենիները պատշգամբի վանդակապառին յենած՝ նա կանգնած էր ուղիղ այնտեղ, ուր երեք օր առաջ Ղիմաքսեանը արտայայտեց իւր սրտի զգացումը: Նա նայում էր ցած, դէպի գաւիթ, ուր խաղում էր չորսից մինչև տասը տարեկան մանուկների և աղջիկների մի մեծ խումբ: Օդի բիւրեղեաց յստակութիւնը, ծիծեռնակների ծլվողը և երեխաների պայծառ, մետաղահնչիւն ձայները կարօտ մօր սիրտը լեցնում էին ճնշող զգացումներով: Ինչո՞ւ նրա փոքրիկները չը կան այդ զւարթ խմբի մէջ:

Եօթ օր էր անցել նրանցից բաժանելուց, դառն և տաղուկալի օրեր, որ եօթ ամսւայ չափ երկար էին տևել: Ար տեսնւի՞ արդեօք նրանց հետ դարձեալ, թէ այդ վերջին անդամն էր: Մի վայրկեան նա մտածեց՝ արդեօք աւելի լաւ չէր լինիլ եթէ նա իւր ծանր խաչը կրէր զաւակների սիրոյ և նրանց հետ ապրելու համար: Բայց հէնց նոյն վայրկեանին նա չիշեց անցկացրած տարիները, և կրկին նրա աչքի առջև պատկերացաւ խաբւած, անարդւած և պատւի զոհ դարձած ծերունին: Եւ նա աւելի սաստիկ նողկանք զգաց դէպի իւր անցեալը: Երբէք նա չը պիտի փոշմանի իւր արած քայլի մասին: Թող մարդիկ դատապարտեն, բայց նա իւր

խղճի առջև արդար է: Թող զաւակների կարօտը ցեցի պէս ուտի նրա սիրտը, մեռցնի, բայց չէր կարող ապրել այն մարդու հետ:

Նա երեսը յետ դարձրեց գաւթից և աչքերը դադարեց սրբեց: Նա չէր ուզում, որ իւր արտասուքը նկատեն տիկին Սալամբէկեանը և Ովսաննան, որ այդ միջոցին ներքեւում ղեկավարում էին փոքրիկ սաների խաղերը: Իսկ մանկական ձայները քանի դնում, այնքան աւելի զւարթ էին հնչում, իսկ գարնանային օդը քանի դնում, այնքան աւելի տաքանում էր և ապրելու, երջանիկ ապրելու ցանկութիւնը բորբոքում մարդու սրտում:

Տիկին Սալամբէկեանը վերջացրեց իւր պարապմունքը սաների հետ, բարձրացաւ վերեւ, մօտեցաւ Գայիանէին, բռնեց նրա թւից և տարաւ սեղանատուն: Նա դեռ տեղեկութիւն չունէր վերջին դէպքի մասին: Տեսնելով Գայիանէի կարմրած աչքերը, նա սկսեց ընկերաբար յանդիմանել.

— Եթէ դու այդպէս շարունակես, կարճ ժամանակում կեանքդ բոլորովին կը մաշես: Զը պէտք է լինէր, բայց որ պատահեց, միթէ ինքդ քեզ պիտի սպանես: Դու ոչ առաջինն ես, սիրելիս, ոչ էլ վերջինը կը լինես, քեզ նման շատերը կան...

— Միթէ դու կարծում ես, որ ես իմ արածի մասին փոշմանել եմ:

— Երբէք չեմ կարծում: Դու միայն երեսաներիդ մասին ես հոգս անում: Բայց քեզ խօսմ նրանցից չեն զրկում, դու էլի խօսմ տեսնում ես նրանց հետ:

Այրի Բօլումբաշեանը սեղանատանը, պատրաստ սեղանի մօտ նստած, նախանձելի ախորժակով ոչնչացնում էր իւրապատառները: Միւս սենեակից հիւանդի ծանր անքունքոցի ձայն էր լսւում: Դա տիկին Սալամբէկեանի տառն էր, որ մեռնում էր մեռնում և դեռ կենդանի էր, տանջելով իւր շրջապատողներին և չղկամենալով կեանքից բաժանել:

Այրին Գայիանէին նստեցրեց իւր մօտ և նոյնպէս յանդիմանեց: Նրա ասելով Գայիանէին այժմ աւելի բազում է քան առաջ: Այդ ամուսին ասած արարածները իրանց կանանց վերաբերմամբ սուհասարակ շատ դարշելի են, իսկի չարժէ, նրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել:

— Խելօք կնիկը նա է, ով որ իւր մարդու մէկ արածի տեղ երկուսն է անում նրան խելքի բերելու համար: Հաւատան, հոգիս, մարդը այն կնիկն է սիրում, որը նրա գլխատակին փափուկ բարձ է դնում, քնացնում ու յետոյ ինքն իւր ուզածն անում: Ինչքան քիչ մտածես, այնքան բաղդաւոր կը լինես: Ականջներդ փակիր ու քէֆդ տւածի պէս պար եկ, այն ժամանակ կ'ասեմ «այլրես»: Երեխաները, իհ, նրանց մասին էլ չ'արժէ մտածել, տեսնում ես ինձ, շատ ուրախ եմ, որ երեխաներ չունեմ, գլուխս ցաւերից ազատ է: Այլրի, քէֆ արա ինձ նման... Տեսնում ես, մարդիկ շատ բաներ են ասում իմ մասին, թող հաշին, ինչքան ուզում են, շատ հարկաւորս է...

Այս ասելով, նա շտապով վերկացաւ, պահարանի վրայից վերցրեց Ֆիսգարմօնիան և սկսեց նւագել ու յետոյ երգել մի ինչ-որ վրացական երգ: Միւս սենեակում հիւանդ պառաւի տնօրէնը սաստկացաւ: Բայց այդին մինչև չը վերջացրեց իւր երգը, չը լռեց: Յետոյ նա անցաւ իւր սենեակը, շուտով զուգւեց և շտապով դուրս եկաւ անից:

Տիկին Սալամբէկեանը ամբողջ օրը զբաղւած էր իւր պարտիզով և իւր սաների համար հոգում էր ինչպէս հարազատ մայր: Սիրով հետևում էր նրանց յաւաքադիմութեանը, ուսումնասիրում էր ամեն մէկին, վաղօրօք գուշակութիւններ էր անում, թէ այս կամ այն երեխայից ապագայում ինչ դուրս կը գայ: Ամեն օր, դասերը աւարտելուց յետոյ, ոգևորւած պատմում էր իւր «սիրելի գազանիկներին» մասին:

«Զը գիտես ինչ երջանկութիւն է այդ անմեղ արարածների շրջանում լինելը: Մարդ ինքն էլ երեխայ է դառնում նրանց հետ: Մինչև մահ չը պիտի թողնեմ այդ շրջանը...»

Նւ նրա զուարթ գէմքը, հոգեկան եռանդուն տրամադրութիւնը ակամայ շարժում էին Գայիանէի նախանձը: Որքան կեանքը ժպտում էր իւր արժանաւոր ընկերուհուն և ինչպէս նա բաղդաւոր էր ամուսնութեան մէջ:

Մի ժամանակաւ ծոյլ-պեսսիմիստ բժիշկ Սալամբէկեանը այժմ, կարծես, բոլորովին իւր հայեացքը փոխել էր կեանքի մասին: Հիւանդներին ընդունելուց և այցելելուց յետոյ, նա իւր ամբողջ ժամանակը նւիրում էր տնային պարապմունքներին: Նա օրի-

նակելի ամուսին էր և հոգատար, մինչև անգամ մանրակրկիտ տանտէր: Մի րուպէ հանգիստ չէր նստում իւր տեղը, միշտ ղբաղւած մանր-մունր գործերով: Հոգեկան փոփոխութիւնը ազդել էր և՛ նրա մարմնի վրայ: Այժմ նա դէմքով առողջ էր, զւարթ, մինչև անգամ աչքի ընկնելու չափ չաղացել էր:

Երբեմն նա այցելում էր Դիմաքսեանին և շատ ցաւում էր, որ իւր ընկերը ենթարկւած է ընդհանուր հալածանքի: Բացարձակ չէր ասում, բայց մտքում սկսել էր մի փոքր քննադատել իր ընկերոջ ուղղութիւնը: Արդեօք նա ծայրայեղ արմատական չէ, ինչու ամբողջ հասարակութիւնը իւր դէմ ոտքի է կանգնեցնում, միթէ չէ կարող աւելի խաղաղ գործել:

Նա մտածում էր և՛ Գալիանէի մասին, աշխատում էր որ և է կերպ թեթեւացնել նրա վիճակը և գիտէր, որ այդ կարելի է միայն զաւակներին իրանց մօրը դարձնելով: Յաճախ նա խօսում էր Վէքիլեանի հետ, խնդրելով սրան միջնորդել Բարաթեանի մօտ: Բայց օրէնսգէտ իրաւաբանը այս դէպքում ոչ մի «արդարացուցիչ» պատճառ չէ ուզում ընդունել, բացի օրէնքի տառացի մտքից: Երբ իւր կամքով է հեռացել մարդուց, երեխաները օրէնքով հօրն են պատկանում: Դրա դէմ ոչինչ չէ կարելի անել:

Երբեմն բժիշկը փողոցում հանդիպում էր Բարաթեանին: Նրանք շատ սառն բարեւում էին միմեանց և անցնում: Մի անգամ բժիշկը մօտեցաւ իւր նախկին ընկերոջը, կամենալով անպատճառ իմանալ նրա մտադրութիւնը երեխաների վերաբերմամբ: Բարաթեանը նախ շատ անտարբեր ընդունեց նրա ակնարկները, ապա սկսեց իւր դրութիւնը բացատրել: Նա ոչ իրան է մեղադրում, ոչ Գալիանէին: Հայեացքների «տարբերութիւն» — ահա այն գլխաւոր պատճառը, որ բաժանեց նրանց միմեանցից:

— Ես ոչինչ ռիս չունեմ այդ կնոջ դէմ և հոգով սրտով ցանկանում եմ, որ նա բաղդաւոր լինի, առանց ամուսնի, առանց երեխաների:

— Բայց առանց երեխաների նա դժբաղդ է, ի՞նչ է մտադիր ես միշտ նրան զրկած պահել իւր զաւակներից, — հարցրեց բժիշկը:

— Ես մի անգամ ուղարկեցի, էլի, երեւի, կուղարկեմ մի ժամով, կէս ժամով:

—Այդ շատ քիչ է, դու պէտք է աւելի բարեօրոյ վարեաս:

—Այդ մասին ոչ մի խօսք. երեխաները ինձ են պատկանում, իրաւունք ունեմ բոլորովին չ'ուղարկել:

Բժիշկը չը կարողացաւ հակառակել և հեռացաւ վիրաւորւած:

Այդ խօսակցութիւնից մի քանի օր անցած Բարաթեանը կանգնեցրեց նրան փողոցում և, մի կողմ տանելով, յայտնեց իւր վճիռը:

—Գիտես, ես իմ երեխաներին սիրում եմ, չեմ ուզում որ նրանք զուրկ մնան իրանց մօրից: Վճռեցի որ նրանք մի ամիս իրանց մօր մօտ ապրեն, մի ամիս ինձ մօտ: Բայց մի պայման եմ դնում. չը լինի թէ նա երեխաների սրտում իմ դէմ ատելութիւն զարթեցնի... այդ պատահում է:

—Գայիանէն այնքան խելօք և բարի կին է, — պատասխանեց բժիշկը, — որ իւր երեխաների հոգին չը փչացնելու համար այդ քանը չի անի: Շնորհակալ եմ, ես իսկոյն կը շտապեմ քո վճիռը յայտնել նրան և ուրախացնել:

Երրորդ օրը Գայիանէն իւր սենեակում լուսամտի առջև նստած կար էր անում իւր միտքը զբաղեցնելու համար: Փողոցից նրա ականջին հասաւ մի ծանօթ կանացի ձայն: Նա գլուխը դուրս բերեց լուսամտից, նայեց դուրս և իսկոյն մի ուրախ ճիչ արձակեց, կարը ձեռից ձգելով:

Պառաւ դայեակը մի ձեռով բռնած հինգ տարեկան Թամարի, միւսով երեք ու կէս տարեկան Վեռնի ձեռը, զւարթ դէմքով սանդիստով բարձրանում էր: Ուրախութիւնից նրա լեզուն անատամ լնդերքի միջից դուրս էր ընկել, և նա հազիւ հազ շունչ էր առնում, շտապելով ուրախացնել կարօտած մօրը:

Գայիանէն օեղմեց կրծքին երկուսին միասին և երկար ժանակ համբուրում էր մերթ մէկին, մերթ միւսին, կրկնելով.

—Վերջապէս, վերջապէս...

Երբ նա իւր սրտի առաջին փափազը մի փոքր յագեցրեց, դայեակը հառաչելով հաղորդեց, թէ անդամալոյծ Գերասիմ Գերասիմիչը առաւօտեան լուսաբացին հոգին աւանդել է: Լուրը Գայիանէի վրայ տղաւորութիւն չը գործեց, այնքան զեռ. նրա միտքը զբաղւած էր երեխաներով:

—Երէկ երեկոյեան երեխաներին կանչեց, համբուրեց, մէկ մէկ օրհնեց: Ձեր անունն էլ յիշեց, ձեզ էլ օրհնեց, Աստուած վկայ, օրհնեց: Ասաց, Ֆեօդօրա, կ'ասես հարսիս, ես օրհնում եմ, լաւ կ'սիկ է, թող հաշուի որդուս հետ...

Ֆեոօյ պառաւ զայեակը աւելացրեց, թէ երիտասարդ պարօնը հիւանդ է: Վեց տարւայ կենակցութիւնը իղուր չէ անցել: «Սովորութեան» զգացումը Գայիանէին չը թողեց շատ էլ անտարբեր լսել այդ լուրը: Բայց երբ զայեակի պատասխաններից իմացաւ, որ Բարաթեանի ցաւը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ այն ժառանգական հիւանդութիւնը, որ տարէնը կամ երկու տարէնը մի անգամ պարբերապէս կրկնուում է—նա ձեռով մի բացասական շարժում արեց, մի շարժում, որ արտայայտում էր նրա պարզ զգանքը, և գրկեց իւր Վեռնիկին:

Մի քանի օր նա ոչ մի բանի մասին չէր մտածում բացի երեխաներից և ամբողջ ժամանակ նրանցով էր զբաղւած: Բայց անցան այդ օրերը, նրա սիրտը կշտացաւ և նորից նա սկսեց տխրել: Ինչ և լինէր, դրութիւնը անորոշ էր, չը գիտէր ինչ ապագայ է սպասում երեխաներին:

Գերասիմ Գերասիմիչի թաղման օրը նա մենակ նստած էր իւր սենեակում և յիշում էր անցկացրած դառն օրերը: Նա կրկին յուզւեց, կրկին արտասւեց և, զլուխը վնեւով բարձին, սկսեց հեկեկալ: Նա ողբում էր իւր քայքայւած, խորտակւած կեանքը և դժբաղդ երիտասարդական օրերը: Օ՛, անցած, կորած յոյսեր, որ մի ժամանակ այնպէս ոգևորում էիք նրան, միթէ չը պիտի վերադառնաք: Ինչո՞ւ նա այնպէս մոլորւեց, ինչո՞ւ նա չունեցաւ վեց տարի առաջ կեանքի մասին այն հայեացքը, որ ունէ այժմ: Ինչո՞ւ չը մտածեց, որ ընտանեկան երջանկութիւնը չը պիտի որոնել ամուսնու ոչ արտաքին գեղեցկութեան, ոչ աշխարհային շուքի և փայլի, այլ նրա հոգեկան և բարոյական արժանաւորութիւնների մէջ: Եւ այժմ, երբ նա կրում է իւր դառն սխալի պատիժը, երբ նրա աչքերը բացւել են, մի՞թէ արհամարհի ամեն ինչ և ընկնի մի նոր երջանկութեան ետևից: Ո՛ւր, ի՞նչպէս, մի՞թէ աչքերը փակելով հասարակական օրէնքների, արմատացած աւանդութիւնների և նախապաշարմունքների առջև, մի՞թէ ապօրինի կենակցութեան

մէջ որոնելով այդ երջանկութիւնը: Ոչ, ոչ, դարձեալ ոչ, այդ անկարելի է, անհնարին, վերջապէս այդ բարձր է նրա բարոյական ոյժերից: Աւրեմն, հեռու մոլորութիւն, հեռու խաբուսիկ յոյսեր, նա չէ ուզում իւր սեպհական բաղդի համար զաւակների վիճակը ենթարկել վտանգի, ահա այդ անմեղ, սիրուն և քնքոյշ էակին...

«Մայրիկ, ինչո՞ւ ես լալիս»:

Տեսնելով նոյն պահին ներս վազող Թամարին, Գալիանէն շտապով երեսը դարձրեց, աչքերը սրբեց և աշխատեց ժպտալ: Փոքրիկ աղջիկը զգաց նրա կեղծիքը և կրկնեց իւր հարցը, բայց պատասխան չը ստացաւ:

—Մայրիկ, երբ պէտք է գնանք,—ասաց նա մի փոքր լռելուց յետոյ:

—Ո՛ւր:

—Հայրիկի մօտ:

—Երբ որ դու կամենաս:

—Ես ուզում եմ հէնց հիմա:

—Գնա, եթէ ուզում ես:

—Գուէ՛լ կը դաս մեզ հետ:

—Ո՛չ:

—Ինչո՞ւ:

Մայրը չ'իմացաւ ինչ պատասխանել:

—Մայրիկ, ինչո՞ւ դու այտուեղ ես մնում:

—Ես... մնում եմ... հիւր եմ...

—Այդքան ժամանակ հիւր կը լինե՞ն:

Մայրը կամեցաւ սաստեղ աղջկան, որ, վերջապէս, դադարի այդ սիրտ մորմոքող հարցերը տալուց: Բայց նայեց նրա մանկական անուշ հեաաքրքրութեամբ լի աչքերին և մի սուր ցաւ զգաց իւր սրտում: Ոչինչ չէր կարելի անել. մտաաղ սրտում արդէն կասկածը արմատ էր զցել: Պարզ էր, որ այդ փոքրիկ գլուխը զբաղւած է իւր մօր վիճակով և բնազդամբ հասկանում է այդ վիճակը:

«Աստուած իմ—ասաց մտքում Գալիանէն, ձեռը Թամարի ուսին դրած, աչքերը վեր բարձրացնելով,—ոյժ տուր ինձ այս ցաւին դիմանալ...»:

XIV

Այն բոլորից, ինչ-որ Ղիմաքսեանը խորհել էր Գայիանէին իւր սիրտը պարզելուց առաջ, այժմ մնում էր մի միտք, թէ պէտք է հեռանալ և չէ կարող չը հեռանալ Թիֆլիզից:

Օր օրի վրայ նա իւր կառավարչից սպասում էր փողի: Իւր հետ բերած փողերից այժմ նրա մօտ համարեա ոչինչ չէր մնացել, թէև բերել էր բաւականաչափ զումար: Իւր վրայ նա առհասարակ ծախսում էր շատ քիչ, բայց այս անգամ ունեցաւ արտաքոյ կարգի ծախսեր: Նրա տեսութեան ժամանակ դպրոցից արտաքսւած աշակերտները աղքատ վիճակի մէջ էին, բացի մէկից, որ գործակատարի պաշտօն էր զտել մի վաճառականի մօտ: Չորս աշակերտի նա աւելց ճանապարհածախս և ուղարկեց հայրենիք: Իսկ հինգերորդը—Մարաքեանը, այն ընդունակ աշակերտը, որին նա ամենից աւելի էր սիրում, ոչ ուզում էր հայրենիք վերադառնալ և ոչ էլ միջոց ունէր քաղաքում ապրելու: Նա այնքան ինքնասէր էր, որ ամաչում էր վաճառած աշակերտի անունով ներկայանալ իւր ծնողներին: Նա ուզում էր անպատճառ, ինչպէս և իցէ, ուսումը շարունակել, մինչև անգամ փափագում էր համալսարան մտնել և ասում էր, եթէ այդ չը յաջողւի—ինքնասպանութիւն կը գործի:

Երբ Ղիմաքսեանը անձամբ հարց ու փորձ անելով այս բոլորը իմացաւ, վճռեց օգնել այդ զիւղական ինքնակամ, կոպիտ, բայց ընդունակ երիտասարդին:

—Դու կըստանաս բարձր կրթութիւն, —ասաց նա մի օր Մարաքեանին իւր տանը, —ես քեզ վերցնում եմ իմ հովանաւորութեան տակ:

«Բռի լօռեցին», ինչպէս կոչում էին նրան ուսուցիչները, այնքան զգացուեց, որ նրա աչքերի մէջ ուրախութեան արցունք երևեց: Ղիմաքսեանը խորհուրդ տուեց նրան զնալ Ռուսաստան:

—Այնտեղ դու կարող ես պատրաստուել մի տարի, զիմնազիական քննութիւն տալ և յետոյ մտնել համալսարան: Աշխատիր իմ յոյսերը արդարացնել:

Քիչ ժամանակ անցած Մարաքեանը ստացաւ ճանապարհածախս և ամբողջ տարւայ թողակը, ուղևորւեց Օդեսսա:

Վերջապէս, Ղիմաքսեանը ստացաւ կառավարչից սպասած նա-

մակը: Բաց արեց ծրարը, կարդաց նամակը և բարկացած ձգեց մի կողմ: Փող ուղարկելու փոխարէն Հաբիբեանը հաղորդում էր մանրամասն տեղեկութիւններ նրա գործերի մասին: Միայն նամակի վերջում նա աւելացնում էր. «Հինգ օրից յետոյ կ'ուղարկեմ չորս հարիւր ռուբլի»: Այս տողը աւելի զրգռեց Դիմաքսեանին: Նրան ամենաքիչը երկու անգամ աւելի էր հարկաւոր և դեռ համոզւած էր, որ իւր պահանջը շատ չափաւոր է:

Նա ուզեց իսկոյն հեռագրել Հաբիբեանին և պահանջել, որ իւր պատուէրը անյապաղ կատարի: Բայց այդ տեսակ մի հեռագիր կարող էր գուցէ վիրաւորել նրա ընկերոջը: Այն ինչ՝ նամակ գրելու համբերութիւն չունէր: Առանց երկար մտածելու նա վճռեց հէնց վաղն իսկ ճանապարհ ընկնել հայրենիք կարճ ժամանակով:

Առաւօտեան, կանուխ զարթնելով, նա մի նամակ թողեց Մսերեանի անունով և անմիջապէս ուղևորւեց:

Այս անգամ ճանապարհորդութիւնը նրա վրայ բոլորովին ուրիշ տպաւորութիւն ունեցաւ: Կար ժամանակ, երբ նա գրեթէ ակամայ էր դիմում դէպի իւր ծննդավայրը, իսկ այժմ շտապում էր որքան կարելի է շուտով հասնել այնտեղ: Նա փափագում էր օր առաջ տեսնել իւր քոյրերին, որոնց, կարծես, շատ տարիներ էր չէր տեսել: Նրան թւում էր, որ այնտեղ, իւր արիւնակիցների շրջանում միայն կարող է գէթ ժամանակաւոր մխիթարութիւն գտնել և յանդիմանում էր իրան, թէ ինչու այդ մասին առաջ չէր մտածել:

Հեռանալով այն քաղաքից, ուր նա եօթ տարի շարունակ անց էր կացրել փոթորկալից կեանք, զգում էր, որ իւր ետևում թողնում է մի տեսակ բեռն, որից բաժանւելը և՛ ցանկալի էր, և՛ դառն: Նա յիշում էր իւր կրած վշտերը և, կարծես, մի ներքին ձայն շնչում էր, թէ այդ վշտերը կարող էին առաջանալ հէնց այն մթնոլորտում միայն, որից հեռանում էր:

Նա ուզում էր հողով անձնատուր լինել լայնատարած դաշտերի, անտառների և լեռների ազդեցութեանը: Եւ պատահում էին ըոպէներ, երբ նա մոռանում էր ամեն ինչ և թարմանում զարնանային օդով արձակ բնութեան մէջ: Բայց անցնում էին այդ ըոպէները, նորից զրգոււում էին զսպւած, խեղդւած զգա-

ցումները, և զարձեալ թւում էր նրան, թէ այդ զգացումներից
գուցէ կարող է ազատուել միայն իւր արիւնակիցների շրջանում:
Եւ ահա ամեն փոստային կայարանում նա անհամբերութիւնից
բարկանում էր, որ ձիերը ուշ են փոխում: Նա անընդհատ կաշա-
ռում էր կառավարներին շտապել և անդադար շտապել զէպի
առաջ:

Երկու օրուայ ճանապարհը նա այս անգամ կտրեց երեսուն
ժամուայ մէջ, գեշերը ոչ մի տեղ կանգ չ'առնելով: Նա շտապեց
մօտել հայրենի տունը: Այստեղ այժմ բնակւում էր նրա մեծ
քոյրը—տիկին Մարթան իւր ընտանիքով: Ուռլլ և նիրհած տուներ
այժմ կենդանութիւն էր ստացել: Թրը մինչև երեկոյ ընդարձակ
պարտիզի մէջ թռչկոտում էին Մարթայի երեքից մինչև իննը
տարեկան երկու զոյգ երեխաները: Փողոցի կողմի լուսամուտները
բացւել էին, արևի կենդանացուցիչ լոյսը առատօրէն հոսւում էր
ներս, զէպի մաքրւած, նորոգւած սենեակները: Պատերը ծածկւել
էին ուրախ գոյնի պատտառներով, յատակները ներկւել էին, կահ
կարասին փոխւել: Խոհանոցից լսւում էր ամանեղէնի և պղնձեղէնի
ձայներ: Ախուատանը խրխնջում էր մի նժոյգ, որ պատկանում
էր Մարթայի ամուսնուն, լսւում էր Զատիկի տօներին երեխաների
համար բերւած դառնուկների մլաւոցը: Մի նորատի հայ աղախին
վազում էր երեխաներին սաստելու, որ պարտիզի ծաղիկները չը
փչացնեն:

Ամեն ինչ փոխւել էր, նորոգւել, զւարթացել: Նոյն իսկ
պողատու և անպտուղ ծառերը, կարծես, աւելի ուրախ էին նա-
յում, զոնէ այսպէս էր թւում Դիմաքսեանին: Պատշգամբի վրայ
այլ ևս չէր երևում այն հնամաշ փայտեայ մեծ բազկաթոռը, որ
միշտ միւլնոյն տեղն էր լինում և որի վրայ նստում էր հանգու-
ցեալ Մարգար աղան:

Դիմաքսեանը ներս չը մտած առանձին առանձին բռնեց իւր
քրոջ զաւակներին, համբուրեց, այստեղ միայն չիշելով, որ պէտք
է այդ փոքրիկների համար նւէրներ բերէր:

Տիկին Մարթան նրան զիմաւորեց, վազելով պատշգամբ և
ուրախ բացազանչելով.

—Փառք Աստուծոյ, փառք Աստուծոյ...

Նա Արսէնից երկու տարով մեծ էր, բայց դեռ պահպանել էր երիտասարդական թարմութիւնը, չը նայելով եօթերորդ բերքին: Նրա զէմքի բարի, հեզ արտայայտութիւնը և մուգ զոյնի թախծալի աչքերը, մանաւանդ կակուղ ձաջնը յիշեցնում էին իւր մօրը: Նա հազնւում էր անխառն եւրոպական տարազով—աչապէս կամենում էր նրա ամուսինը, որ արքունական պաշտօնեայ լինելով մեծ մասամբ իւր օտարազգի պաշտօնակիցների շրջանում էր պոտում:

Նա մի քանի անգամ եղբօրը համբուրելուց յետոյ, անմիջապէս ծառային ուղարկեց իւր կրտսեր քրոջը կանչելու: Կէս ժամ անցած եկաւ Արսէնից չորս տարով փոքր Անիկը: Երկու քոյրերի արտաքինի ինչպէս և ներքին յատկանիշների մէջ կար խիստ տարբերութիւն: Հասակով Անիկը աւելի բարձր էր, կազմաւածքով խոշոր, թէև ոչ այնքան զէր: Նրա երեսի գծերը կանացի փափկութեան հետ ունէին նաև մի ինչոր ազդու տղամարդային արտայայտութիւն: Իսկ փոքր ինչ լաջն ծնօտը, սղմած շրթունքները յիշեցնում էին Մարգար աղային: Հետեւելով իւր աւագ քրոջ օրինակին, նա նոյնպէս եւրոպական տարազով էր հազնւում:

Նա, գոնէ արտաքուստ, մի աւանձին ուրախութիւն ցոյց չը տւեց եղբօրը տեսնելով: Նա միայն մի անգամ համբուրեց նրա հետ, հարցնելով.

—Լաւ ես:

Արսէնը այս անգամ սովորականից աւելի հետաքրքրւած հարցնում էր իւր քոյրերի կենցաղավարութեան մասին: Այն ինչ քոյրերն ստիպում էին նրան պատմել իւր կեանքից: Մարթայի աչքում նա և՛ նիհարել էր, և՛ ծերացել: Սկզբում կատակով, ապա լրջօրէն երկու քոյր ջանդիմանեցին իրանց միակ եղբօրը, թէ ինչու մինչև այժմ չէ ամուսնացել: Այս կողմից աւելի խիստ էր Մարթան:

—Ինչո՞ւ ես հօրդ տունը անտէր թողնում,—ասում էր նա,—ինչո՞ւ մեզ չես ուղղում ուրախացնել: Աստծուն է յայտնի, սիրտս կտոր կտոր էր լինում ամեն անգամ այս տան մօտով անցկենալիս: Ես կարծում էի մի աւերակի մօտով եմ անցկենում: Վերջը՝ էլ չը համբերեցի, եկայ այստեղ ապրելու: Խեղճ մայր, մաքովդ անց կը կենանք, որ քո մի հատիկ աչքի լոյս որդին այսօր պէտք է ծնող-

ներից զուրկ, քոյրերից հեռու, հօր անից դուրս, ով գիտէ ինչ երկրում կեանք անցկացնի:

Նրա ձայնը զգացւեց, աչքերը արտասուեցին:

—Միթէ ամուսնութիւնը շատ լաւ բան է, որ ինձ էլ խորհուրդ էք տալիս ամուսնանալու, — հարցրեց Արսէն ը լոկ աջն նստակով, որ իմանայ որքան իւր քոյրերը երջանիկ են ընտանեկան կեանքում:

—Ամուսնութիւնը մի պարտք է, լաւ վատ, ամեն մէկը պարտաւոր է կատարել, — պատասխանեց Մարթան:

Բայց այդ պարտքը շատերին է թանգ նստում: Դու ուրախ ես, որ ամուսնացել ես:

—Ոչ ուրախ եմ ոչ տխուր, բաղդիցս զանգատել չեմ կարող, ինչ որ ճակատիս զրեւծ է, պէտք է կատարել: Բայց էլի փառք Աստուծոյ, երեսններովս բաղդաւոր եմ:

—Իսկ դու, Անիկ...

—Ինձ համար միենոյնն է:

—Մարդդ քեզ հետ լմւ է վարւում:

—Այդ մասին մի՛ հարցնիլ, — մէջ մտաւ Մարթան ծիծաղելով, — Անիկը աջն կանանցից չէ, որ իւր մարդու խօսքի տակ մնայ...

Մի թեթեւ ժպիտ անցաւ Անիկի դէմքով. պարզ էր, որ քրոջ ասածը նրան դուր եկաւ: Հօր չափ յամառ և ինքնակամ՝ նա ընտանեկան կեանքում ձգտում էր կին-բռնակալի դեր կատարելու՝ սկսած աջն օրից, երբ Արսէնը տւեց նրան իւր ժառանգութեան մի մասը: Որովհետեւ նրա ամուսինն էլ հեշտ հպատակւողներից չէր, ուստի երբեմն նրանց մէջ տեղի էին ունենում ընտանեկան խռովութիւններ: Բայց երբէք այդ խռովութիւնները ծայրացեղութեան չէին հասնում, որովհետեւ մարդը միշտ զիջողութիւն էր անում, նախ՝ իւր ընտանեկան կեանքը շատ էլ չը թունաւորելու համար, երկրորդ՝ համոզւած լինելով, որ իւր յամառութեան տակ Անիկը ունէ իսկապէս բարի հոգի...

Շուտով եկաւ Մարթայի ամուսինը պաշտօնական համազգեստով, կռնատակին բռնած մի մեծ պօրտֆէյլ: Դա մի հաստափոր մարդ էր բարակ ոտներով: Բարեկեղծ Արսէնին ռուսերէն լեզուով, որ քաղաքակրթութեան նշան էր համարում, նա մի քանի անգամ

գրկեց նրան, գոչելով. «նականեց, նականեց...» Եկաւ և Անիկի ամուսինը, որ, հակառակ իւր քենակալին, նիհար դէմքով, չոր կազմաճքով մի բարձրահասակ մարդ էր, պարապուում էր վաճառականութեամբ:

Ընտանեկան ճաշը անցաւ բաւական ուրախ, շնորհով Մարթայի ամուսնուն, որ անդադար խմում էր, սրախօսում, ծիծաղում և ծիծաղեցնում:

Իրիկնադէմին Դիմաքսեանը ծառային ուղարկեց Հաբիգեանին կանչելու: Յայտնեց, որ կառավարիչը գնացել է մօտակայ գիւղերից մէկը և միայն վաղը պէտք է վերադառնայ: Այժմ Դիմաքսեանը, հակառակ սովորականին, շատ հեռաքրքրած էր իւր գործերի զրութիւնով, փափագում էր տեսնել կալւածները:

XV

Հետեւեալ օրը առաւօտեան նա նոր էր զարթնել, երբ ծառան յայտնեց Հաբիգեանի դալստեան մասին:

Ներս մտաւ առողջ կազմաճքով, արեւից այրած պղնձադոյն դէմքով մի աղամարդ մօտ երեսուն ու երեք տարեկան: Նա հագած էր կոշտ մոխրագոյն կոորից կարած կարճ պաճկոն և երկար կօշիկներ, որ ծածկւած էին թանձր սպիտակ փոշիով:

Դիմաքսեանը ընդունեց նրան այն սենեակում, որ մի ժամանակ ծառայում էր Մարգար աղային: Բոլոր հին կահկարասիներից այստեղ մնում էր միայն երկաթեայ ժանգոտուած սնդուկը, որի մէջ այժմ ոչինչ չը կար:

Հաբիգեանը նոր էր վերադարձել գիւղից և ճանապարհի հագուստը չը փոխած շտապել էր Դիմաքսեանի մօտ:

Գնացել էի ապաստիկներ ժողովելու, —ասաց նա, անմիջապէս դիմելով գործին, ինչպէս մի մարդ, որի համար ամեն մի ըուպէն թանգ արժէր, —այսօր ուզում էի փոստով ձեզ համար փող ուղարկել, շատ լաւ եղաւ, լինքներդ եկաք:

Դիմաքսեանը ընդհատեց նրա խօսքը, առաջարկելով խօսել իւր հետ «լուռ»-ով, ինչպէս առաջ:

Արդարեւ մի ժամանակ նրանք ընկերներ էին և բաւական մօտիկ ընկերներ: Հաբիգեանը գիւղական քահանայի որդի էր, սկզբնա-

կան կրթութիւնը ստացել էր Դիմաքսեանի ծննդավայր քաղաքի հոգևոր դպրոցում: Յետոյ նա իւր մի վաճառական քեռիի օգնութեամբ տեղափոխւել էր Թիֆլիզ և մտել ռէալական դպրոց: Պանդխտութեան մէջ երկու հայրենակից պատանիները ընկերակցել էին և դեռ այդ ժամանակ արդէն նրանց ապագայ հայեացքների մէջ պարզւեց մի խիստ տարբերութիւն:

Մինչ Դիմաքսեանի երեակայութիւնը պատանեկական հասակում զարմանալի թուիլքներ էր անում, մինչ նա փայփայում էր մի իլէալ, որ քանի զնում այնքան զարգանում էր, հասունանում և բարդանում, Հաբիբեանը, այդ լուռ, սառն և միշտ իւր դասերով զբաղւած պատանին, հիանում էր իւր հայրենակցի իղէալով, բայց երբէք չէր չափաւորում: Մնած և սնած լինելով գիւղական շրջանում, նա տեսել էր չքաւորութեան դառնութիւնները և մասամբ փորձել իւր վրայ: Եւ իւր համար լռիկ կազմել էր մի ուրիշ, ուրոյն գաղափար թէ իւր ապագայի և թէ առհասարակ կեանքի մասին, մի գաղափար, որի առաջ նսեմանում էին և զրեթէ ոչնչանում բոլոր միւս գաղափարները:

Մարդկանց թշուառութեան հիմնաքարը նա համարում էր աղքատութիւնը: Սրանից էին ծագում նաև ողբալուծութիւնը, փոխադարձ նախանձը, ատելութիւնը և թշնամութիւնը: Երբ Դիմաքսեանը նրա մօտ ողևորւած խօսում էր ժողովրդի բարոյական վերածնութեան մասին, նա պնդում էր, թէ ոչինչ վերածնութիւն չէ կարելի մտցնել մի ժողովրդի մէջ, ուր մարդկանց ամբողջ ժամանակը և բոլոր հոգեկան ոյժերը ապառւում են ստամոքսի համար: Եւ ժողովուրդը ասելով, Հաբիբեանը միշտ աչքի առջև ունէր իւր գիւղի համայնքը: Այստեղ էր հիմք առել և այստեղից էր սկսւում նրա ամբողջ աշխարհայեցողութիւնը, որ շատերին թւում էր նեղ, սահմանափակ: Եւ որքան նրա միտքը լուսաւորւում էր, այնքան սիրտը մօտենում էր այդ համայնքին. մի բան, որ շատ քիչ գիւղացի ուսանողների մէջ էր նկատւում:

Մոսկւայի գիւղատնտեսական ճեմարանի երրորդ կուրսը նոր անցած, նա հիւանդացաւ և ստիպւեց վերադառնալ հայրենիք: Քիչ ժամանակից յետոյ այստեղ բոլորովին կազդուրւեց, բայց հայրը չը կամեցաւ, որ նա նորից գնայ հիւսիս: Այն ժամանակ նա վճռեց

անպատճառ, ինչպէս և լինի շարունակել իւր ուսումը արտասահմանում և թախանձեց հօրը՝ ոչինչ չը խնայել։ Գիւղական համեստ քահանան, որ ինքը հազիւ գրել-կարդալ գիտէր, հասկանում էր գիտութեան ոյժը։ Նա զրաւ գրեց իւր այգին, պարտքի մէջ ընկաւ, որպէս զի իւր որդուն կրթւած տեսնի։

Չորս տարի Հաբիբեանը արտասահմանում վարեց այնպիսի սուղ կեանք, որ ոչ մի աղքատ ուսանող չէր վարել։ Վերջապէս, նա հասաւ իւր նպատակին, վերադարձաւ հայրենիք գիղատնտեսական գիտութիւնների գործնական և տեսական պաշարով։ Նա սկսեց օգնել իւր եղբայրներին, որ պարապուած էին գինեգործութիւնով։ Բայց իւր մտադրութիւնները իրագործելու համար նրան պակասում էր մի բան—գրամագլուխ, որ ոչ նրա հայրը ունէր և ոչ եղբայրները ունէին։ Հէնց այդ միջոցին Գիմաքսեանը հրաւիրեց նրան իւր կալւածները կառավարելու, և նա ուրախութեամբ ընդունեց այդ հրաւերը։

—Արդեօք շնոտ փող պէտք է ուղարկէիր ինձ համար, —հարցրեց Գիմաքսեանը ժպտալով։

—Այնքան, ինչքան խոստացել էի նամակումս։

—Այդ ինձ բաւական էր լինիլ։ Իմ այստեղ գալուս մի պատճառն էլ այն է, որ քեզ համոզեմ՝ շատ էլ ժլատ չը լինես իմ վերաբերմամբ։

—Ի՛նչ արած, ստիպւած եմ ժլատ լինել։

—Ինչո՞ւ, միթէ ես այդքան աղքատացել եմ։

—Դու աղքատ չես, բայց ես ուզում եմ, որ աւելի հարստանաս։

—Ապագայում։ Ո՛չ, ես այդ բանին համաձայն չեմ։ Լսիր, Հաբիբեան, զուցէ ես քո աչքում մի փոքր թեթեամիտ երեւամ, բայց ուղիղն ասած, իմ նիւթական ապագայի մասին ես բոլորովին չեմ մտածում։ Ինձ հարկաւոր չեն ոչ խոշոր գումարներ և ոչ մեծ կալւածատիրոջ անուն, թէև, համաձայն եմ, փողը մեծ ոյժ է մեր ժամանակում։

Հաբիբեանը, լաւ ճանաչելով Գիմաքսեանին, ոչինչ չ'ասաց։ Բայց զլուխը բացասական կերպով շարժեց, որ արտայայտում էր թէ՛ զարմանք և թէ՛ անհամաձայնութիւն ընկերոջ ասածին։

Կէս ժամ անցած նրանք պոտում էին տան առջև տարածւած

պարտիզում: Այստեղ ևս նկատուում էին փոփոխութիւններ: Մառութիւնները հարթւել էին, մաքրւել, կանոնաւորւել, հնադարեան պարիսպը նորոգւել էր: Երևում էին տեսակ տեսակ նոր տնկած ծառեր, բոյսեր, ծաղիկներ: Եւ այդ բոլորը Հաբիգեանի գործն էր:

Պարտիզպանը նոյն մարդն էր, որ ծառայում էր Մարգար աղայի ժամանակից: Այժմ ոչ ոք նրա վրայ չէր գոռում, ոչ ոք չէր հայհոյում նրան, մանաւանդ ծեծում, և նա աւելի սիրով էր աշխատում: Նա ուրախ ուրախ առաջնորդում էր իւր պարոնին, ցոյց տալով բոլոր փոփոխութիւնները: Պարտէզը, բացի զեղեցկանալուց և հարստանալուց, այժմ մի որոշ եկամուտ էլ տալիս էր. աւելացած պտուղները և միրգերը ծախւում էին մրգավաճառներին:

Մի ժամի չափ անցուղարձ անելով պարտիզում նրանք գնացին քաղաքի կենտրոնական շուկան: Այստեղ Դիմաքսեանը ունէր մի շարք խանութներ և մի քարւանսարայ, ուր կանգ էին առնում քաղաք մտնող սայլերը և Ֆուրգօնները: Մարգար աղայի կենդանութեան ժամանակ խանութները կիսաւեր դրութեան էին հասել, քարւանսարան քայքայւել էր, բալը պահւում էր կեղտոտ և միշտ լիքն էր ձիերի ու տաւարի աղբի կոյտերով: Այժմ խանութների փլատակւած պատերը նորոգւել էին, մաշւած ծածկոցները և դռները փոխւել էին, ներկւել: Քարւանսարայի բալը մաքրւել էր, քարով ծածկւել: Հաբիգեանը ասաց, թէ ուզում է շուտով այդ բալի շուրջը կառուցանել մի նոր երկցարկանի շինութիւն, վերելում բնակարաններ, ներքեւում խանութներ:

Ճաշից յետոյ նրանք գնացին քաղաքի շրջակայ այգեստանը: Հաբիգեանը Դիմաքսեանին ընդարձակ քարաշէն դարբասով առաջնորդեց մի մեծ այգի: Մառերը նոր էին կանանչել, պարարտ երկիրը դեռ խոնաւ էր անցեալ զիշերը եկած անձրեւից: Խաղողի որթերը արդէն տերւներ էին արձակել և կանանչ սփոցի պէս ծածկել մի ընդարձակ տափարակ: Հեռւում երևում էր մի շինութիւն կարմիր աղիւսից: Իսկինադէմի արեւի ճառագայթները լուսաւորում էին նրա կանանչագոյն երկաթեայ եռանկիւնի կառուրը: Այս շինութիւնը նոր էր և կառուցւել էր զինիի ու օղիի գործարանի համար: Դէպի ձախ երևում էր մի ուրիշ աւելի մեծ տափարակ խաղողի որթերով ծածկւած: Դիմաքսեանը չիշում էր, որ իւր հօր

կենդանութեան ժամանակ այդ տարածութիւնը մնում էր անմշակ։ Այժմ Հաբիգեանը միացրել էր նրան մեծ այգիի հետ և սկսել շահագործել։

—Ահա ինչի վրայ են փողերը ծախսուում,—ասաց կառավարիչը, Դիմաքսեանին առաջ նորոգելով աղիւսեայ շինութեան ներսը։

Այստեղ դրւած էին մի քանի պղնձեայ նոր կաթսաներ։ Մի որմնաղիւր իւր օգնականի հետ շինում էր գործարանի վառարանները։ Դրսում ցրւած էին մի խումբ մշակներ, ոմանք հող էին փորում, ոմանք խաղողի որթերի համար ցիցեր էին տնկում։

Հաբիգեանը պատմում էր իւր ձեռնարկութիւնների մասին այն սառն դրական եղանակով, որ յատուկ է գործնական մարդուն։ Նա նկարագրում էր այն մօտիկ ապագան, երբ Դիմաքսեանի բոլոր կալւածներ լի մշակութիւնը պիտի հասնէր ցանկալի զարգացման։

—Դեռ շատ բան կայ անելու, եթէ միայն թող կըրտաս։ Դիւնդործութեան համար անհրաժեշտ է արտասահմանից հրաւիրել մի հմուտ վարպետ։ Ժամանակ է մեր թթու գինիներից ձեռք վերցնել։ Ափսոս է մեր խաղողը, կարելի է նրանցից տասը տեսակ լամիչքներ պատրաստել։ Նս ինքս ուրախութեամբ կըսարապուէի միայն զինեզործութիւնով։ Բայց աշխատանքի բաժանման մասին առ այժմ մտածել չէ կարելի, ուրիշ շատ գործեր ունեմ։ Պէտք է մի շոգեշարժ ազօրիք շինել։ Վարուցանք անելու և հնձելու համար վատ է՛ր լինիլ մեքենաներ բերել տալ։ Կարելի է այստեղ մի ուրիշ գործարան շինել միրգ չորացնելու համար։ Այս բոլորը փող է պահանջում, և դու ասում ես, որ ես ժլատ չըլինեմ...

Օրն արդէն մթնելու վրայ էր, երբ նրանք վերադարձան քաղաք։ Ամբողջ երեկոյ նրանք խօսում էին գործերի մասին։ Դիմաքսեանը երախտադիտաբար սեղմեց Հաբիգեանի ձեռը, յայտնելով նրան իւր շնորհակալութիւնը։ Նա հիացած էր իւր կառավարչի աշխատասիրութեան վրայ և, միևնոյն ժամանակ, ուզում էր իմանալ նրա եռանդի դրդիչ դաղափարը։ Նա չէր հաւատում, թէ լեւօք, կրթւած, եւրոպական քաղաքակրթութեան ճաշակն առաջ մի երիտասարդ կարող է հոգեկան անթերի հաճոյք գտնել լոկ նիւթական գործունէութեան մէջ։ Նա ուզում

էր համոզւել, որ Հաբիգեանի արտաքին գործնականութեան տակ թագնւած է մի հասարակական գաղափար, որ նա չէ ուզում պարզել:

Մի շաբաթ անցած նա այցելեց մի քանի գիւղեր, ուր զրոնւում էին նրա վարելահողերը: Այս ճանապարհորդութիւնը տեւեց երեք օր, և նա տուն վերադարձաւ նորանոր տպաւորութիւնների տակ: Նա գիտէր գիւղական ժողովրդի մոտուոր և անտեսական վիճակը, բայց զիտէր ոչ այնքան զործնապէս, որքան տեսականապէս — գրքերի և լրագրների միջոցով: Ճշմարիտ է, մի քանի տարի առաջ նա ճանապարհորդեց Անդրկովկասի մի մասում, տեսաւ գիւղեր, բայց արդեօք այդ ժամանակեայ նրա հոգեկան տրամադրութիւնն էր պատճառ, թէ մի ուրիշ բան, այդ մի ամառը ընթացքում նրա համար չէր պարզւել գիւղացու դրութիւնը այնպէս, ինչպէս պարզւեց այժմ, երեք օրուայ մէջ:

Նւ պարզողը Հագիբեանն էր: Գործնական մարդը նրա ուշադրութիւնը դարձրեց այն բոլոր առօրեայ կարիքների վրայ, որ կազմում էին մի ամբողջ ժողովրդի կեանքը: Նրանք անցան մի գիւղով, որի բնակիչները հողի պակասութիւնից ազատւելու համար պատրաստ էին իրանց «հարազատ զաւակներին դրաւ դնել», ինչպէս ասում էր Հաբիգեանը: Անցան անբերրի, քարքարոտ հողերով, ուր գիւղացին գերբնական աշխատանք էր զործ դնում իւր օրական պարէնը վաստակելու համար: Մի գիւղից մի ուրիշ գիւղ անցնելու ժամանակ Հաբիգեանը ցոյց տեւց խորդութիւններով ի նեղ ուղին և նկարագրեց այն բոլոր վնասները ու չարիքները, որ առաջանում էին կանոնաւոր ճանապարհների բացակայութիւնից:

Այ մէկը նրանց այցելած գիւղերից ուսումնարան չունէր: Երեխաները թափառում էին փողոցներում, խաղալով հորթերի, շների և հաւերի հետ, մերկանդամ, զլխաբաց, ոտաբոբիկ: Ամեն տեղ թագաւորում էր մոտուոր մթութիւն, մի թանձր, յուսահանեցուցիչ իտաւար, ուր ոչինչ և ոչինչ: Մեծիթարական չէր նշմարւում: Բայց արդեօք այդ խաւարի մէջ գեղերւողները գոնէ զգում են լուսոյ կարօտը:

—Ո՛չ, — պատասխանեց Հաբիգեանը դրական եղանակով, — նրանք միայն մի կարօտ են զգում — անտեսական:

—Գուցէ կարելի է հասկացնել նրանց, որ բացի չքաւորութիւնից ունին և մի ուրիշ թշնամի—ազիտութիւնը:

—Ես շատ անգամ եմ խօսել նրանց հետ այդ մասին, շատ եմ բացադրել զրազիտութեան նշանակութիւնը: Նրանք միշտ լուռ ականջ են դնում այնպէս, որ մարդ կարծում է համոզւեցին: Բայց տեսնում ես նայեցին միմեանց երեսին և յետոյ անտարբեր արտասանեցին. «Աղա, շատ լաւ ես խօսումն»:

—Ուրեմն համաձայնում են:

—Այո, բայց պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս և ինչ եղանակով են ասում. «աղա, շատ լաւ ես խօսումն»: Վարժես, այդ խօսքերով մարդու զխին սառն ջուր են ածում: Պատահում է, որ ես մինչև անգամ բարկանում եմ նրանց վրայ և դռում. «Եիմաներ, զուք ձեր զաւակների համար պէտք է ուսումնարան պահէք»: Բայց նրանք հարցնում են. «Բաւ վարժապետի փողը ձրտեղից գտնենք»: Եւ միայն այս հարցը ինձ միշտ նեղն է զցում, ես մտիկ եմ անում նրանց ողորմելի դէմքերին և կամայ ակամայ լռում եմ:

—Ուրեմն քո կարծիքով ոչինչ միջոց չը կայ ժողովրդի մէջ լոյս տարածելու,—գոչեց Դիմաքսեանը մի քիչ վրդովւած Հաբի-գեանի սառնասրտութեան դէմ:

—Ինչո՞ւ չէ. կայ:

—Ո՞րն է:

—Իմ կարծիքով այն, որ մեր կրթւած երիտասարդները մի փոքր օգնեն ժողովրդին, չը փախչեն նրանից այնպէս, ինչպէս այժմ:

—Աս, դա շատ սովորական դարձւած է:

—Բայց զուտ ճշմարտութիւն է:

—Նրեի, դու ուզում ես, որ ամենքն էլ գան քեզ նման զիւղասնտեսութեամբ պարապեն, չէ:

—Թէկուզ հէնց այդ լինի իմ ցանկութիւնը, չեմ համակրում:

—Համակրում եմ, բայց, ասա ինչո՞րեմ, ի՞նչ օգուտ ունեն զիւղացիները զիցուք հէնց քո այժմեան գործունէութիւնից:

—Նս այդ մասին չէի կամենալ խօսել զոնէ այժմ,—պատասխանեց Հաբիգեանը սառն կերպով,—բայց քանի որ հարցնում ես, կը բացադրեմ...

XVI

Նրանք նստած էին Մարգար աղայի սենեակում՝ առանձին։ Գլխաքսեանը փափագում էր ուսումնասիրել իւր ընկերոջ ներքին աշխարհը, թափանցել նրա սիրտը և տեսնել՝ կոյ արդեօք այնտեղ մի բարձր դադափար։ Ահա ինչու նա խորին հետաքրքրութեամբ աչքերը յառած Հաբիգեանի երեսին, սպասում էր նրա բացաղբութեանը։

— Գիտես ինչ, — սկսեց Հաբիգեանը հանդարտ ձայնով, — ես առհասարակ այն մտքի դէմ եմ, թէ իբր հասարակական գործիչը պէտք է լինի անսահման անձնէր, անշահասէր։ Կալ է որ այդպէս լինի, բայց դա մի գեղեցիկ և անիրագործելի երազ է։ Աշխարհիս երեսին, իմ կարծիքով, չը կայ ոչ անպայման անձնւիրութիւն, ոչ առասպելական անշահասիրութիւն։ Նւ եթէ կայ, դա միայն հազադիւտ ընտրեալների յատկութիւններն են, ընտրեալների, որոնք երկար վարերի ծնունդ են։ Մարդիկ սովորաբար ուրիշների օգտի համար գործում են երկու շարժառիթներից դրդւած — բարոյական և նիւթական։ Բարոյականը — փառասիրութիւնն է, եթէ չստենք փառամոլութիւնը, նիւթականը — շահասիրութիւնն է, եթէ չ՝ ասենք շահամոլութիւնը։ Երկու դէպքում էլ չը կայ և չէ կարող լինել անպայման ինքնամոռացութիւն։ Համաձայն ես ասածիս, թէ ոչ...

— Փառասիրութիւնից դրդւած ուրիշների համար գործելը, — պատասխանեց Գլխաքսեանը, — ինձ համար դու հասկանալի է, բայց ինչ ասել է շահասիրութիւնից գործել, այսինքն ինչպէս մարդ իւր նիւթական շահերի համար աշխատելով կարող է կարծել, թէ ուրիշներին էլ օգուտ է բերում։ Այդ ինձ համար անհասկանալի է։

— Կը պարզեմ որքան կարող եմ։ Նս աշխատում եմ քեզ հարստացնել, որովհետեւ ինքս էլ օգուտ ունեմ քո հարստանալուց։ Գուցէ, եթէ դու ինձ մի յայտնի տոկոս չը տայիր քո եկամուտներից, եթէ ծառայելի մի որոշ ուձիկով — աւելի պակաս եռանդով վերաբերւէի քո գործերին կամ ուղղակի անտարբեր լինէի։ Բայց այժմ ես քո գործը իմն եմ համարում։ Ահա այստեղ իմ նիւթական շահը իմ եռանդի առաջին ստիմուլն է։

— Ընդունենք, որ այդպէս է. օրինակը պարզ է, բայց ոչ այնքան յաջող։ Գու կապեցիր միմեանց քո և իմ շահերը, բայց մենք

երկու անհատներ ենք և դու ծառայելով իմ գործերին, չես կարող ասել, թէ ծառայում ես հասարակութեանը:

—Թող Աստուծ հեռու պահի ինձ այն մտքից, որ երբ և իցէ ինձ հասարակական գործիչ համարեմ: Ոչ, ես այդ չէի ուզում ասել: Բայց կարծում եմ, որ ես աշխատելով խելացի կերպով շահագործել քո կալածները, դրանով այսպէս թէ այնպէս ես հարստացնում եմ երկրի ընդհանուր արդիւնաբերութիւնը:

—Օրինակ:

—Օրինակ, իմ և քո շահերը պահանջում են մի գիւղից միւս գիւղ ճանապարհ շինել, մենք շինել ենք տալիս, և դրանով հնչտացնում ենք բոլոր գիւղացիների համար հաղորդակցութեան միջոցները: Մեր անձնական շահերը պահանջում են մի շոքեշարժ աղօրիք ունենալ—մենք շինում ենք, և դրանով միջոց ենք տալիս գիւղացիներին կարճ ժամանակում և էժան գնով իրանց ցորենը աղել: Մենք ժամանակակից եղանակով մշակում ենք մեր հողերը, մեզանից օրինակ են առնում մեր դրացիները: Այս դէպքում մենք դառնում ենք մի տեսակ ուսուցիչ, քաղաքակրթութիւն տարածող գործօններ:

Մի վայրկեան նա լռեց, մի ծխախոտ վառեց և ապա շարունակեց նոյն ստանաստութեամբ և գրական ոճով.

—Ես քեզ ցոյց տւեցի հողեր, որոնք ջրի պակասութիւնից չեն մշակւում կամ մշակւում են շատ անյաջող: Եթէ մեր ծախսով այդ հողերով մի առու անցկացնենք, նախ, մենք ինքներս կ'ունենանք մեծ շահ, երկրորդ, գիւղացիները մեզ կը համարեն հաղւազիւս բարերարներ, մեզ կ'երկրպագութիւն կը տան, կը պաշտեն: Ես կարող եմ հարկւրաւոր օրինակներ առաջ բերել, բայց կարծեմ այսքանն էլ բաւական է: Այս է գործնական մարդու բերած օգուտը, այսինքն ինձ նման մի մարդու, որ, եթէ ուզում ես, միայն իմ անձնական շահերը ունեմ աչքի առաջ: Բայց ինչեք կարող է անել մի ուրիշը, զիցուք հէնց քեզ նման մի քաղաքաբնական մարդ: Ղու ունես բաւական մեծ հարստութիւն, և նա օրից օր պէտք է աւելանայ: Եթէ չես ուզում խոշոր դրամատէր կամ, ինչպէս ասում ես, մեծ կալւածատէր լինել, շատ գեղեցիկ, մի' լինիլ: Բայց մի' թողնիլ, որ քո հարստութիւնը իզուր տեղը անօգուտ մնայ: Եկ այս-

տեղ, բնց արա քո հաշուով ուսումնարաններ աղքատ զիւղերում; թող հարկւրաւոր զիւղական խեղճ մանուկներ ձրի կրթութիւն ստանան: Հիմնիր մի զիւղատնտեսական դպրոց կամ մի օրինակելի ագարակ և թող այնտեղ զիւղացիները զատեալ առնեն զիւղատնտեսութեան զանազան ճիւղերի վերաբերմամբ: Եւ միթէ այս միայն կարող ես անել դու: Քո առջև զործելու մի այնպիսի ասպարէզ կայ, որ, ճշմարիտ, զարմանում եմ, ինչպէս դու արհամարհում ես այդ ասպարէզը և յուսահատ կռիւ ես մղում մի ամբողջ հասարակութեան դէմ:

Նա ոտքի կանգնեց, մի անգամ անցաւ սենեակի միւս ծայրը, յետ դարձաւ, նորից նստեց և շարունակեց.

— Ես ինքս մեծ հետաքրքրութեամբ հետեւում եմ քո զործունէութեանը և, անկեղծ եմ ասում, զարմանում եմ քո եռանդի, հոգեկան ոյժի և մտաւոր կարողութեան վրայ: Տեսնում եմ, որ դու մեր թմրած հասարակութեան մէջ մտցրել ես նոր մտքերի մի թարմ հոսանք: Այո, այդ ամենը հարկաւոր է, հիանալի է և ծափահարութեան արժանի, բայց, ասա խնդրեմ, ինչ վերջ պէտք է ունենայ քո կռիւը: Ձեմ ասում քեզ համար, քեզ այնքան պէտք է հարածեն, որ վերջը ոչնչացնեն ինչպէս մի մարդու, որ աշխատում է քանդել խաւար ամբոխի համար սրբութիւն համարւած վնասակար նախապաշարմունքները: Այո, ինչ օգուտ, անմիջական օգուտ, պէտք է ունենայ քո զործունէութիւնը այն թշուառ ժողովրդի համար, որին քո աչքով տեսար: Մինչդեռ հէնց այդ ժողովուրդն է կարօտ վերականգնութեան և հէնց նրա անմիջական շահերի համար և նոյն իսկ նրա շրջանում պէտք է զործել:

Վերջին խօսքերը արտասանելիս Հարիդեանի կոշա ձայնի մէջ զգացւեց մի բաւական մեղմ հնչիւն: Կարծես, նա փոքր ինչ զգացւել էր, երկար տարիներից չետոյ առաջին անգամ այդպէս մտերմաբար խօսելով իւր նախկին ընկերոջ հետ: Գիմաքսեանը լուր լսում էր՝ առանց հերքելու նրա ասածները, կամ համաձայնութեան որ և է նշան ցոյց տալու: Նա, կարծես, մոքում կշռում էր Հարիդեանի իւրաքանչիւր խօսքը:

— Կարելի է եւ սխալուում եմ,— շարունակեց Հարիդեանը, բայց իմ խորին համոզմունքը այս է. դու այստեղ, քո ծննդավայր

հողի վրայ, կարող ես աւելի օգտակար լինել, քան թէ այնտեղ, ուր այժմ գործում ես։ Այս պատճառով ես շատ ուրախ կը լինեի, որ դու թողնէիր ամեն ինչ և գալիր այստեղ գործելու։ Այն ժամանակ քեզ հետ կարելի է ես էլ մի քիչ գաղափարական մարդ դառնայի և միայն իմ անձնական շահերից դրդւած չ'աշխատէի։ Դու կը տալիր ինձ ծրագիր—եւ կը կատարէի, դու կը լինէիր կարգադրող—եւ հրամանատար, այդ ինձ համար թէ հաճելի կը լինէր և թէ բարոյապէս օգտակար։

Մի ժամանակ գրեթէ միևնոյնը առաջարկում էր և՛ Մսերեանը։ Բայց այնտեղ չէր զգացւում այնչափ հաւատ, համոզմունք, որչափ Հաբիբեանի խօսքերի մէջ։ Դուքէ այդ նրանից էր, որ իդէալիստի բերանով խօսում էր մի ժամանակաւորապէս վհատւած հոգի, մի վշտացած սիրտ, կեանքի անաջող դէպքերի տալաւորութեան տակ։ Գիմաքսեանը զգաց, որ Հաբիբեանը համեստութիւնից է ասում, թէ իւր գործունէութեան շարժառիթը անձնական շահերն են։ Նա կարծում էր, եթէ այդ մարդը, լինէր նրա հարստութեան լիազօր տէրը, նոյնը պէտք է անէր, ինչ-որ առաջարկում էր նրան։

Այս խօսակցութիւնից մի քանի օր անցած Գիմաքսեանը մի անգամ ևս Հաբիբեանի հետ ճանապարհորդեց զիւղերը և այս անգամ աւելի մօտիկ ծանօթացաւ ժողովրդի կարիքների հետ։ Այնուհետև յաճախ նա մտածում էր Հաբիբեանի առաջարկութեան մասին։ Հետևե՛լ արդեօք նրա խորհրդին, թողնե՛լ գործունէութեան այժմեան եղանակը, կորե՛լ բոլոր կապերը մօտիկ անցեալի հետ և ընտրե՛լ նոր ասպարէզ։

Նա տատանւում էր, կասկածում, թէ կարող է աւելի օգտաւէտ լինել այդ ասպարիզում։ Կար մի կէտ, որ նրա առջև ներկայանում էր ինչպէս մի մեծ խոչնդոտ. իւր սրտի մէջ նա չէր գտնում բաւականաչափ սէր դէպի գաւառական կեանքը։ Նա զգում էր, որ ոչ մի նպատակ չէ կարող իրան երկար ժամանակ պահել մի շըրջանում, ուր չէր տեսնում մոքի պատերազմի համար քիչ թէ շատ ընդարձակ ասպարէզ։ Այ, ոչ, նա իւր մէջ չէ գտնում խաղաղ, անխռով գործունէութեան ձգտում, նա ծարաւ է հասարակական կռիւի։ Նա չէ կարող շնչել և ապրել առանց հաւասար թշնամիների։

«Աւելի լաւ է միշտ հալածւում, միայն թէ կուտմ՝ այդ անշարժ հասարակութեան նախադաշարմունքների դէմ, քան թէ թմրած կեանք վարեմ մի խուլ անկիւնում: Ի՞նչ կարող եմ անել գիւղական ժողովրդի համար. ճանապարհներ շինել, ջրեր անցկացնել նրա հողերով, ուսումնարաններ բաց անել: Այդ բոլորը լաւ գործեր են, մեծ գործեր են, բայց ինձ համար չեն: Հաբիգեանը աւելի յաջող կարող է կատարել այդ գործերը, քան թէ ես, որովհետեւ նա աւելի սերտ կապերով է կապւած գիւղական ամբոխի հետ...»

Եւ միթէ նա այդ գաղափարն էր փայփայել տարիների ընթացքում: Միթէ երբ և է երևակացել էր, թէ իւր կեանքը պէտք է դնի մի նեղ շըջանակի մէջ:

«Ներքեւից սկսել, ինչպէս ասում էր Մսերեանը և ինչպէս կրկնում է այսօր Հաբիգեանը: Իսկ եթէ ես այդպիսի ձգտում չունեմ, միթէ կեղծ եմ, ստեմ և սկսեմ գործել հակառակ իմ զգացումների: Այ, չեմ ուզում, չեմ կարող: Թող այս լինի անհամեստութիւն, բայց ես իմ մէջ զգում եմ «վերեւից» ազդելու ոյժ: Այո, ես չեմ կարող հասարակ գործիք լինել, բայց կարող եմ գործիքներ պատրաստել: Ես այդ կապացուցանեմ և ընդունակ եմ ապացուցանել: Զէ որ եթէ մի կողմից ինձ հալածում են, միւս կողմից կան մարդիկ, որ ինձ հաւատում են, որոնց վրայ ես ազդեցութիւն եմ արել...»

Դարձեալ նրա միտքը պարզեց, սիրտը զրգուեց: Դարձեալ նրա աչքի առջև պատկերացաւ մի լուսաւոր ապագայ, դէպի ուր վճռել է և պէտք է դիմէ իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում: Անցան բոստանի տատանումները, կասկածները և նորից նա հեռաքրքրեց տեղական հասարակական կեանքով: Նա հանդիպեց նոյն սիրալիր ընդունելութեան, նոյն յարգանքին, ինչ որ առաջ: Կրկին նրան շրջապատեցին այն մարդիկ, որոնց մտքի և սրտի վրայ նա ազդեցութիւն էր ունեցել: Այժմ կասկածանքով չէր վերաբերւում դէպի նա: Երեւի կամ նրա մասին տարածւած լուրը չէր հասել իւր հայրենի քաղաքը կամ հասել էր, և ոչ ոք նշանակութիւն չէր տալիս նրան:

Օրերը անցնում էին օրերի ետեւից, և նա զեռ չէր մտածում Թիֆլիզ վերադառնալու մասին: Այն զգացումները, որ այն-

քան տանջում էիր նրան, այժմ մեղմացել էին և ճնշող ներգործութիւն չէին անում նրա վրայ: Առաւօտները նա զարթնում էր վաղ, զբօսնում էր պարտիզում, խաղում էր իւր քրոջ զաւակների հետ, ապա փակւում էր իւր սենեակում և երկար ժամանակ պարապւում:

Երբեմն միայն առանձնութեան մէջ նրա սրտում բարձրանում էր մի թեթեւ փոթորիկ: Նա յիշում էր իւր անցեալի ամենածանր րոպէները և ամենից պարզ ու որոշ պատկերանում էր այն վերջին երեկոն, երբ նա խորհել էր ինքնասպանութեան մասին: Այ, ոչ, այլ ևս նա այդչափ չի յուսահատուիլ, այդ րոպէները անցան, գնացին անդառնալի: Այժմ նա բժշկւել է և եթէ ոչ բոլորովին, շուտով, շուտով կը բժշկուի:

«Նա զգում եմ, որ իմ մէջ մի ինչոր փոփոխութիւն է կատարւում,—գրում էր նա Մսերեանին իւր վերջին նամակում,—թէ ինչ կը լինի վերջը—չը գիտեմ: Բայց յոյս ունեմ, որ դու ինձ այլ ևս այնպէս չես տեսնիլ, ինչպէս էի մի ժամանակ... Անցեալ նամակումս ես գրել էի քեզ Հաբիգեանի մասին, այն, նա հազազիւտ մարդ է: Իմ մէջ յղացել է մի միտք—ձեզ երկուսիդ մօտեցնել միմեանց մի ընդհանուր գործով: Այսպիսի մի գործ կա, և ես յոյս ունեմ դու յանձն կառնես նրան ծառայելու: Բայց առ այժմ քեզ ոչինչ չեմ գրիլ այս մասին, շուտով անձամբ կը տեսնուենք և կը խօսենք... Մի կարծիլ, որ այստեղ անգործ նստած եմ, երբեք ես այնպէս զբաղւած չեմ եղել, ինչպէս այժմ... Յը տեսութիւն, նամակ մի՛ գրիլ, սպասիր ինձ...»

Երբեմն նա կանչում էր իւր մօտ Հաբիգեանին, կրկին և կրկին անգամ հարցուփորձ էր անում իւր այցելած գիւղերի մասին: Առանձնապէս նա հետաքրքրւած էր գիւղական մանուկների թւով: Նա զանազան հաշիւներ էր անում, գրում էր, մտածում և ստէպ ստէպ այցելութիւն անում տեղական թեմական առաջնորդին:

Հաբիգեանը հետաքրքրւած հարցնում էր, թէ նա ինչու համար է այդ տեղեկութիւնները հաւաքում: Բայց Դիմաքսեանը ոչինչ չէր պատասխանում: Մի անգամ նա միայն ասաց անորոշ.

—Ուզում եմ քո աչքին անօգուտ մարդ չերևալ...

XVII

Մօտ երկու շաբաթ անկողնում պառկելուց յետոյ Բարաթեանը կարողացաւ, վերջապէս, ոտքի կանգնել: Բայց նա բոլորովին չէր առողջացել: Բժիշկներից ոմանք խորհուրդ էին տալիս նրան գնալ արտասահման և աչնուեղ ենթարկել մի զժւարին օպերացիայի, եթէ կամենում է միանգամ և եթ արմատապէս բժշկւել ժառանգական ցաւից: Եւ նա մտաւոր էր հետեւել նրանց խորհրդին:

Առ այժմ նա կարգադրում էր իւր հայրական գործերը: Նա վճարեց իւր բոլոր պարտքերը և, ժառանգութիւնը հաստատելով իւր անունով, ապահովեց իրան բոլորովին: Այժմ նա իրան զգում էր աւելի բազմաւոր քան երբ և է զգացել էր: Թւում էր նրան, որ դրամական վարկի հետ նորից ամրանում է և իւր բարոյական վարկը: Հասարակութիւնը այլ ևս առաջւայ պէս չէր զբաղւում նրա ընտանեկան կեանքով, և կարծես ամենքը սկսել էին մոռանալ նրա մասին տարածւած աննպաստ լուրերը:

Երբեմն նա յիշում էր այրի Բախտամեանից ստացած վիրաւորանքը, բայց յիշում էր վայրկենաբար, առանց երկար մտածելու այդ մասին:

«Բարոյական վիրաւորանքը, ասում էր նա ինքն իրան, այն ժամանակ է աղւու, երբ կատարւում է հրապարակօրէն: Այդ կինը երբէք չի համարձակւիլ ուրիշին հաղորդելու ապտակի մասին, ուրեմն ինչու արիւնս պղտորեմ մի շնչին բանի համար: Այո, մարդիկ շատ անգամ ոչինչ բանից իրանց համար տանջանք են ստեղծում: Ճշմարիտ էր ասում հայրս, թէ «ինչքան քիչ մտածես վերքիդ մասին, այնքան նա քեզ քիչ ցաւ կը պատճառի...» Այո, այո, չը մտածել, այլ ապրել է հարկաւոր և միայն ապրել...»

Յաճախ նա տեսնւում էր Վէքիլեանի հետ: Նրանց յարաբերութիւնները շարունակւում էին առաջւայ ուղղութիւնով, թէև զգալի էր, որ իրաւաբանը իւր սրտում ամեն կերպ աշխատում էր թազցնել մի տեսակ ատելութիւն դէպի իւր ընկերը:

Առաւօտ էր: Թէյի բաժակը առջևը դրած, Բարաթեանը կարդում էր օրւայ լրագիրները, երբ ներս մտաւ Վէքիլեանը բոլորովին անսպասելի: Երբէք նա այդպէս վաղ չէր այցելել իւր ընկերոջը:

— Ես եկել եմ մի անչտաձգելի և կարևոր գործի համար, —

«սաց նա լուրջ ձայնով, — և այսպէս վաղ եկաց, որ քեզ տանը տեսնեմ: Լսիր, այդին ուզում է Պետար Սոլոմոնիչի կտակի դէմ դատ բաց անել:

— Միթէ, — արտասանեց Բարաթեանը անտարբեր:

— Ես այդ իմացաց երէկ գիշեր կլուբում: Այնտեղ քեզ շատ պտրեցի, բայց չը տեսայ...

— Երէկ թատրոնից գնացի Կրուժոկ ընթերլու: Ո՞ւմ միջոցով է ուզում դատ բաց անել:

— Փաստաբանի:

— Միթէ կնոջ այնպիսի փաստաբան, որ այդ գործը յանձն առնի:

— Կան փաստաբաններ, որոնք ոչ մի գործից չեն հրաժարոււմ որքան նա անարդար լինի: Այդին մի այդ տեսակ մարդու է դիմել:

— Աս, — արտասանեց Բարաթեանը անորոշ, — ուրեմն նա քո և Ամբակում Աֆանասիեւիչի դէմ վատ խնդ է սկսում...

— Ինչո՞ւ միայն իմ և Ամբակում Աֆանասիեւիչի, գուցէ և մի ուրիշի դէմ, — նկատեց Վէքիլեանը խորամանկութեամբ:

Լուրը Բարաթեանի վրայ վատ տպաւորութիւն էր գործել, իսկ իրաւաբանի վերջին նկատողութիւնը աւելի վախեցրեց նրան: Նորից նրա աչքի առջև պատկերացաւ դատաստանի խայտառակ պերսպեկտիւնը, նորից նա իւր անունը, պատիւը և վարկը տեսաւ հասարակութեան բամբասանքին ենթարկած:

— Միթէ տիկինը այդ բանը կանէ, — հարցրեց նա, դեռ ևս կարողանալով զսպել իւր վրդովմունքը:

— Եթէ չը կամենայ էլ, փաստաբանը անպատճառ կը համոզի նրան անել:

— Բայց կը յաջողւի նրան դատը:

— Դժուար է նախադուշակել. օրէնսդրութեան մէջ կան այնպիսի բաց տեղեր, որոնք շատ անգամ ճարպիկ փաստաբանի ձեռքում յաջող գործիք են դառնում: Ես այդ դատից վախնում եմ:

— Վախենալով բան չի լինիլ, պէտք է գործել: Ի՞նչ ես մտադիր անելու:

Վէքիլեանը մի քանի վայրկեան մտածեց, ասպա դրական եղանակով պատասխանեց.

— Իմ խորին համոզմունքով քանի որ գործը սկսւած է,

պէտք է նրան խափանել: Եթէ այդին մինչև անգամ բոլորովին էլ դատը տանուլ տայ, դարձեալ դատաստանական պրոցեսսը վտանգաւոր է: Ձեմ կարող ասել, թէ նա ումի նիւթականին կը վնասի, բայց թէ բարոյական վնաս կունենայ — դա անհերքելի է:

— Ձեմ հասկանում ասածդ:

— Պէտք է ասած, — շարունակեց Վէքիլեանը նոյն եղանակով, — որ այդ տեսակ գործերում շատ անգամ մի երրորդ, չորրորդ, մի չէզոք համարւած մարդ աւելի է պատժւում, — բարոյապէս եմ ասում, — քան թէ դատին անմիջապէս խառը մարդիկ...

Այս անգամ ակնարկը կարօտ չէր բացաւրութեան. սակայն Բարաթեանը դարձեալ փորձեց իրան չը գիտցող ձեւացնել և ասաց.

— Այո՛, քո ասածը ճիշդ է, այդ պատահում է, ուրեմն աշխատիր դատի առաջն առնելու...

— Ես կը կամենայի, որ դու էլ մեզ օգնես այս գործում:

— Ես ինչ կարող եմ անել:

— Պէտք է փաստաբանին կաշառել:

— Կաշառել:

— Այո՛, դա միակ միջոցն է խաչառակ դատից ազատելու:

— Էէ, շատ լաւ, ինչո՞ւ չես կաշառում:

— Երէկ գիշեր Ամբակում Աթանասիւնիչը և ես վճռեցինք այս գործը քեզ յանձնել:

— Ի՞նչ:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ թէ ինձ և թէ նրա համար անյարմար է:

— Բայց, ասա խնդրեմ, ես ինչո՞ւ պիտի խառնւեմ այդ գործին:

— Այդ, կարծեմ, քեզ աւելի յայտնի պէտք է լինի, քան թէ ինձ...

Բարաթեանը նայեց ընկերոջ երեսին և, աշխատելով անպոյթ՝ ժպտալ, արտասանեց.

— Դու, երեւի, ինձ հետ կատակ ես անում:

— Երբէք:

— Ուրեմն աւելի պարզ խօսիր:

Իրաւաբանը մի առժամանակ լռեց, սեղմեց շրթուներէն լատմաներով և, վերջապէս, ուղիղ նայելով Բարաթեանի երեսին, ասաց.

— Լսիր, դու միշտ եղել ես զգոյշ, խոհեմ և խելօք: Հէնց այդ յատկութիւններէդ համար ես քեզ միշտ յարգել եմ և այժմ էլ յարգում եմ: Այս անգամ էլ եղիր զգոյշ, խոհեմ և խելօք, մի՛ ստիպիր ինձ ամեն բան բացադրել, հասկացիր, որ քո անունին վրանդ է սպառնում:

Բարաթեանը լռեց և ընկաւ մտատանջութեան մէջ: Նա չէր կամենում իսկոյն, առանց ընդդիմութեան, ենթարկուել իւր ընկերոջ կամքին:

— Դիտե՛ս,— ասաց նա,— դու ինձ շատ վատ առաջարկութիւն ես ասում. կաշառել և կաշառք վերցնել— միևնոյն յանցանքն է:

— Յանցանք, — կրկնեց Վէքիլեանը հեգնօրէն ժպտալով,— երանիքո՛ւ և ի՛մ յանցանքը միայն այդ լինէր... Յամառութիւն մի՛ անիլ, դու ստիպւած ես երկու չարիքից փոքրագոյնը ընտրել:

— Ինչո՞ւ եմ ստիպւած,— գոչեց Բարաթեանը, վերջապէս, չըկարողանալով զսպել իւր վրդովմունքը:

— Ինչո՞ւ... Լսա՛ւ, քանի որ ուզում ես խմանալ, լսիր ուրեմն: Ստիպւած ես դու, ինչպէս ե՛մ ես, որովհետեւ այրիի դատը կտրող է մեր երկուսի անունին կայցնել մի կարճ ածական— զոդ:

— Վէքիլեան...

— Իզուր ես վրդովւում: Այո՛, ես ու դու զոդ եմք: Չանազանութիւնը միայն այն է, որ ես հասարակ զոդ եմ: Իսկ դու պատւի զոդ: Թողնում եմ քեզ դատելու, թէ որն է այս երկուսից աւելի վատը: Բարաթեան, մենք միմեանց շատ լաւ ենք ճանաչում, այնպէս չէ, տեսնո՞ւմ ես, որ ես ճշմարտութիւնը քեզանից չեմ թաղցնում: Ուրեմն դու էլ ինձ հետ անկեղծ եղիր զոնէ մի օր, մի ժամ: Ամբակում՝ Աֆանասիեւիչը և ես օգտուել ենք հանգուցեալի հարստութիւնից, թէ ի՛նչպէս — դա կը պարզւի դատաստանում: Իսկ դու յափշտակել ես նրա պատիւը, թէ ի՛նչպէս — դա էլ կը պարզւի դատաստանում: Այո՛, ես համոզւած եմ, որ ինչքան էլ դատը զգոյշ տանի, պէտք է այս զաղտնիքները պարզւեն: Այրին խելօք կին չէ. նա չէ մտածում իւր անւան մասին, կամ շատ կարելի է մտածում է, բայց յուսահատութիւնից է այդ անում: Ձէ՛ որ յու-

սահառուած մարդը երբեմն կորցնում է իւր առողջ դատողութիւնը: Իսկ զու խելօք ես, զոնէ զնւ մտածիր քեզ համար...

Բարաթեանը չը հակառակեց: Նա լուռ և յուզւած լսում էր, միևնոյն ժամանակ, առեւթեամբ նայելով իրաւաբանի երեսին:

— Վճռիր և իսկոյն յանձն առ, — շարունակեց Վէքիլեանը, — որովհետեւ անկարելի է գործը յետաձգել: Վաղը կամ միւս օրը փաստաբանը կարող է դատաստանին հնդիր ներկայացնել: Այդ մարդուն կաշառելը զժուար բան չէ, բայց դա բաւական չէ: Դրանով մենք կարող ենք միայն ստիպել նրան գործից հրաժարուել: Բայց ուրիշ փաստաբաններ շատ կան: Անհրաժեշտ է այրիին էլ կաշառել: Վերջապէս, ես ինքս այժմ տեսնում եմ, որ անգթութիւն է այժմեան խեղճ կնոջը թողնել դրութեան մէջ: Բայց այդ արդէն իմ և Ամբակում Աֆանասիելիի գործն է. մենք վճռել ենք նրան մի կերպ գոհացնել:

Երկար խորհրդակցելուց յետոյ, վճռեցին այսպէս անել: Վէքիլեանը հէնց այսօր Լեթ Բարաթեանին կը բռնէ հասարակ կերպով կը ծանօթացնի այրիի փաստաբանի հետ: Բարաթեանը խօսք բաց կ'անի ապագայ դատի մասին, ի հարկէ, զգուշութեամբ, որ փաստաբանին չը խրսնեցնի: Իբրեւ հոգաբարձու նա իրաւունք ունէ պաշտպանել Ներսիսեան դպրոցի շահերը, որովհետեւ եթէ կտակը քանդուի, դպրոցն էլ կը զրկուի իւր մասից: Այսպիսով նա փաստաբանին կը ներկայանայ ինչպէս մի հիմնարկութեան շահերի պաշտպան, և ինքն ըստ ինքեան ոչ մի կասկած չէ կարող տեղի ունենալ:

Այդ օրից սկսած Բարաթեանը հանգստութիւն չունէր: Նա մոռացաւ ամեն ինչ և սկսեց հետամուտ լինել, որ մի կերպ խաչտառակ դատի առաջն առնի: Զընայելով, որ արդէն լրացել էր իւր որոշած ժամանակամիջոցը, նա դեռ չէր մտածում երեխաներին բերել տալ Գայիանէի մօտից: Այն ինչ՝ ամառուայ շոքերը վրայ էին հասել, հարկաւոր էր երեխաներին ամառանոց ուղարկել:

Տիկին Սալամբէկեանը իւր սանիկներին արձակուրդ էր տւել: Մնում էին նրա մօտ միայն մի քանի գեշերթիկներ, որոնց ծնողներն օտար քաղաքներումն էին: Նա խնդրում էր Գայանէին վերցնել երեխաներին և նրա հետ միասին տեղափոխուել մօտակայ գիւղերից մէկը, ուր նա ամառանոց էր վարձել: Բայց Գայիանէն

դեռ չէր վստահանում այդ անելու: Օր օրի վրայ նա սպասում էր, թէ ահա ներս կը մտնի Բարաթեանի ծառան և կը պահանջի երեխաներին: Սարսափով, աչո՛, կատարեալ սարսափով նա երեւակայում էր այն ընթացքում, երբ նա ստիպւած պէտք է լինէր բաժանել: Մի ամսւայ ընթացքում նա այնպէս ընտելացել էր իւր զաւակներին ներկայութեանը, որ դժւարանում էր հաւատալ, թէ կարող է մի օր անգամ առանց նրանց ապրել:

Երկդիմի վիճակն օրից օր ազդելով, դարձրել էր նրան նեարդային, անհամբեր, ամեն անգամ երբ նայում էր երեխաների անմեղ աչքերին, յիշում էր նրանց դրութիւնը, նրա սիրտն էր մորմոքւում: Պէտք է վերջ տալ այդ վիճակին, դժւարէ, անհնարին է երկար ապրել այդ անորոշութեան մէջ:

Եւ ոչ մէկը չէր կարողանում նրան մի որոշ ելք ցոյց տալ: Տիկին Սալամբէկեանը ճգնում էր ամեն կերպ մխիթարել նրան: Աշխատում էր համոզել, թէ չը պիտի շատ էլ փափկասիրտ լինել, թէ երեխաներն իրանց հարազատ հօր մօտ պէտք է գնան և ոչ թէ օտարի, թէ Գայիանէն նրանց դարձեալ կըտեսնի և այլն և այլն...

Երբեմն նա փորձում էր մինչև անգամ ամաչացնել Գայիանէին, կաշկելով նրա ինքնասիրութեանը:

— Զրգիտեմ, ինչպէս ես համարձակում ուսումնարան բաց տնել ուրիշներին երեխաներին կրթելու, երբ քո սիրտը միայն քո զաւակներին ես նւիրել: Աչ, դու ետասէր ես, թոյլ ես, դու չես կարող դաստիարակ լինել...

Այս խօսքերը ի գուր չէին անցնում, ազդում էին Գայանէի վրայ: Նա սկսեց մտածել, որ իրաւ ինքը չափազանցութեան է հասցնում իւր մայրական սէրը: Այո՛, պէտք է վերջապէս զսպի իւր զգացումները հէնց նոյն իսկ իւր զաւակների ապագայի մասին պարզ մտքով խորհելու համար: Եւ ահա նա ինքն իւր մոգքում աշխատում էր հաշուել նոյն իսկ ծայրացեղ թշւառութեան հետ: Նա երեւակայում էր ամենամեծ դժբաղդութիւնը, այն է, որ ինքն իբրեւ թէ բնաւ զրկւած է երեխաներից: Ի՞նչ պէտք է անել, չէ՞ որ կան մայրեր, որոնք թաղել են իրանց բոլոր զաւակներին. հապա ինչպէս են նրանք կրում իրանց վշտերը: Վերջապէս, ինչո՞ւ յուսահատուել, խօսմ այդ երեխաները պէտք է մեծանան, պէտք է հասկա-

նան իրանց զրութիւնը: Այն ժամանակ նրանք իրանց կամքով կը դան իրանց մօր մօտ... Այո՛, պէտք է ապրել նրանց մի օր բազմաւոր տեսնելու համար...:

Այս խորհրդածութիւնները հետզհետէ ամրացնում էին նրա հոգին: Նա վճռեց արիութեամբ սպասել ամէն տեսակ հարձակներին: Ահա ինչու երբ, վերջապէս, Բարաթեանը ծառային ուղարկեց երեխաների ետեւից, նա շատ էլ չը յուսահատուեց: Նա խնդրեց բժիշկ Սալամբէկեանին մի անգամ ևս միջամտել: Թող Բարաթեանը թոյլ տայ Քամարին յանձնել տիկին Սալամբէկեանի պարտէզը, իսկ Լեոնիկին պահել իւր մօտ մինչև աշուն:

Բժիշկն անմիջապէս դնաց Բարաթեանի մօտ: Հակառակ սպասածին, Բարաթեանը նրան այս անգամ ընդունեց սիրով: Նա հոգեկան լաւ տրամադրութեան մէջ էր: Բանն այն էր, որ մի քանի օր առաջ յաջող կերպով գործն աւարտել էր այրի Բախտամեանի փաստաբանի հետ: Վերջապէս, Ամբակում Աֆանասեւիչն էլ գոհացրել էին այրիին, նշանակելով նրա համար առանձին թոշակ: Այսպիսով դատի առաջն առնւել էր, և թէ Բարաթեանի թէ Վէքիլեանի ու Ամբակում Աֆանասեւիչի անունները, ազատուել էին սպառնացող փոսնդից:

Այժմ Բարաթեանը զբաղւած էր մի քանի մանր գործերով, որոնց վերջացնելուց յետոյ պէտք է ուղեորւէր արտասահման: Նա սաստիկ ցանկանում էր ճանապարհորդել կամ, ինչպէս ինքն ասում էր, «մի փոքր ազատ օդ շնչել»: Նա ինքն ուրախ էր այժմ առանց երեխաների ապրել բոլորովին համոզւած, որ իրանց մօր մօտ նրանք աւելի լաւ են խնամուում: Ծառային նրանց ետեւից ուղարկելը արտաքին պատճառ ունէր. նա ուզում էր ցոյց տալ, որ իւր զաւակներին չէ մոռացել: Իսկ մտքում վճռել էր ստիպողական դիրք չընդունել, եթէ Պայիանէն մի փոքր անգամ ընդիմութիւն ցոյց տայ:

Իւր իսկական միտումները բժիշկ Սալամբէկեանից թազցնելով, նա արտաքուստ դարձեալ յամառուեց երեխաներին իրանց մօր մօտ թողնելու: Սակայն երբ բժիշկը սկսեց թախանձել, նա, իբրև թէ ակամայ արտասանեց.

—Թող քո ասածը լինի, ես խղճում եմ այդ կնոջը...

Բժիշկը զգացւած յայտնեց նրան իւր շնորհակալիքը և շտապեց ուրախալի լուրը Քայիանէին հաղորդել:

Նրա զուրս զալուց յետոյ Բարաթեանի դէմքը սկսեց փայլել և նա ինքն իրան ասաց.

«Այժմ դու կրկին անգամ ամուրի ես և ազատ... ապրի՛ր, ինչպէս ուզում ես»...:

Նրա աչքերի մէջ ցոլաց անսովոր երիտասարդական զւարթութիւն, նա սկսեց ուրախ-ուրախ շւացնել...

Մի քանի օր անցած Քայիանէն Սալամբէկեանների հետ ուղևորեց ամարանոց: Այժմ նա այլ ևս չէր մտածում ապագայի մասին: Նա երջանիկ էր, որ երեխաներն՝ անորոշ ժամանակով՝ իրան էին յանձնւել: Իսկ յետոյ... յոյս ունէր այլ ևս յաւիտեան չը բաժանւել նրանցից...:

XVIII

Ամառայ ճիշդ այն միջոցն էր, երբ եօթ տարի առաջ Դիմաքսեանը Թիֆլիզի փողոցները ընկած իւր համար բնակարան էր փնտրում:

Քաղաքը կիսով չափ դատարկւել էր, բոլոր քիչ թէ շատ միջոց ունեցող ընտանիքները հեռացել էին ամարանոցները: Կեանքը թմրել էր, փողոցներում շարժում չէր երևում: Օրը մինչև երեկոյ մարդիկ արևի տապից պառսպարւում էին իրանց տներում, խանութներում: Շրջակայ լեռների ու դաշտերի խոտը չորացել էր, դեղնել ու կպել երկրին: Փուր գետը փոքրացել էր, սեղմւել, մոել իւր նեղ շաւղի մէջ և ընթանում էր մնայլ ու դանդաղ: Տխուր ու ճնշող տպաւորութիւն էր անում առհասարակ քաղաքը իւր ամբողջ կերպարանքով: Երեք կողմից շրջապատւած մերկ լեռներով, կարծես, նա պարփակւած լինէր մի եռանկիւնի կաթսայի մէջ, ուր մարդիկ դատապարտւած էին խաշելու չափ հեղձուցիչ մթնոլորտում:

Միայն երեկոյեան մութը ընկնելիս օդը մի քիչ թեթևանում էր: Այդ ժամանակ բնակիչները տներից թափւում էին զուրս, և քաղաքը փոքր ինչ կենդանանում էր: Այգիները լցւում էին, փո-

ղոցներում սկսում էր շարժում, ձիաքարշի կառքերը անդադար անցնում էին այս ու այն կողմ ուղևորներով լի: Եւ այդ շարժումը տևում էր մինչև ուշ գիշեր, այնուհետև քաղաքը նորից նիրհում էր մինչև հետևեալ երեկոյ:

Մտերեանը ոչ մի տեղ չըզնաց ամարելու: Նա անբաժան բնակւում էր իւր առաջնայ բնակարանում: Օրերը նրա համար անցնում էին միատեսակ, ձանձրալի, ակուր: Յերէկը երկու-երեք ժամ նա լինում էր իւր պաշտօնատեղում, յետոյ գալիս էր տուն, ճաշում, քնում և շարունակ կարգում իւր սիրած հասո գրքերը:

Երեկոները որոշեալ ժամին նա դուրս էր գալիս զրօնելու: Երբեմն այցելում էր մի փոքրիկ պարտեզ, ուր հասարակ սեղանների շուրջը յոգնած, վատտակած և շոքից թուլացած մարդիկ նստած լոսակցում էին, մերթ ընդ մերթ գարեջրի դատարկ բաժակները սեղանին զարկելով, որ սպասաւորը գայ նորից լեցնելու:

Նա միշտ նստում էր առանձին սեղանի մօտ և մի շիշ գարեջուր առջևը դրած զիտում էր այցելուներին: Նա ունէր մի քանի ծանօթներ, որոնց միայն հեռւից բարևում էր: Նա դարձեալ խոց էր տալիս հասարակութիւնից, ուստի շատերը նրան համարում էին անմատչելի, գոռոզ մինչև անգամ տարօրինակ, խենթ: Գլխաւորապէս բացակայութիւնը նրա տաղտկութիւնը աւելացնում էր: Վերջին նամակը ստանալուց անցել էր մի շաբաթ, և նա դեռ չէր գալիս: Ի՞նչն է արդեօք այդ մարդուն պահում իւր հայրենի քաղաքում, քանի որ նա երբեք այդքան ժամանակ չէ մնացել այնտեղ:

Իրիկնապէս էր: Թէ խմելուց յետոյ Մտերեանը նստած էր իւր սենեակի առջև գտնուող պատշգամբի վրայ: Արևը նոր մայր էր մտել, օդի մէջ թողնելով մի ծանր տօթ: Փոքրիկ գաւթում ոչ ոք չըկար: Տանտիրուհու բազերը լողում էին մի մեծ քարեայ ջրամանում, երբեմն դուրս գալով ցամաք և իրանց թևերը թափահարելով:

Մտերեանը թղթատում էր մի նոր զիրք, որ այն օրն էր գնել: Երբեմն նա նայում էր դրքի էջերին, երբեմն դէպի երկինք: Այնտեղ, զիմացի հեռու լեռան ետևից բարձրանում էր սպիտակ ամպերի մի սար, որ հեռզհետէ ուռչում էր, լայնանում և զանազան ձևեր ընդունում: Արևի վերջին շողքերը արագ-արագ փոխում էին

նրա զոյնը, ներկելով մերթ մանիշակագոյն, մերթ դեղին, մերթ կարմիր և այլ զոյների խառնուրդից առաջացնում տասնեակ շօն-տաստիքական եռանդներ:

Պատշգամբի միւս ծայրում նստած էր տանտիրուհին մի պառաւ վրացի կին - իւր եօթ-ութ տարեկան թոռան հետ: Կա մի սեւաշեւ, դեղեցիկ, աշխոյժ աղջիկ էր, որ շարունակ բարձր ձայնով ծիծաղում էր, խփելով իւր տատի ծնկներին, ուսերին, ձեռներին: Ժամանակ առ ժամանակ Մսերեանը նայում էր այն կողմ և ժպտում: Գեռահաս աղջկայ անզուսպ քրքիշները, որ բղխում էին մանկական անհոգ սրտից, մի ականակ մեղամաղձոտ հաճոյք էին պատճառում նրան: Մի րոպէ ձեռը դնելով գրքի վրայ, նա մտքով սլացաւ դէպի իւր մանկութիւնը, այդ տասնեակ տարիների թանձրութեան ետեւում կորած, մոռացւած հեռաւոր անցեալը: Շատ քիչ բան էր յիշում նա այդ անցեալից կամ ոչինչ էր յիշում: Փութ էր նրան, որ երբեք չէ ունեցել ոչ միայն մանկութիւն, այլ և պատանեկութիւն, այլ և երիտասարդութիւն, որ միշտ եղել է այնպէս, ինչպէս կա այժմ - իւր ներկայ մտքերով, հոգսերով և թախիծով:

Ահա լրացաւ նրա քառասուն տարին—որս ամբողջ տասնեակներ: Միթէ այդ չէ ծերութիւնը: Ի՞նչ է արել մինչև այժմ, ինչ կեանք է ունեցել, ինչ ուրախութիւն, ինչ մխիթարութիւն: Մի-թէ ոչինչ և ոչինչ: Օրերը անցնում են իրանդ սովորական ընթացքով, այսօրը՝ նման երեկոան, վաղը՝ այսօրեան, և այսպէս միշտ և շարունակ... Կը հասնի մի օր վերջին ժամը, և նա այլ ևս չը կայ աշխարհի երեսին բոլոր իւր զաղափարներով, բոլոր իւր իղձերով...:

Իղձեր, արդեօք ունեցել է նա իղձ .. Ինչո՞ւ չէ, ունեցել է և այժմ իսկ ունի...: Նա շատ է վհատուել, բայց երբեք չէ կորցրել իւր յոյսը մարդկութեան լաւագոյն ապագայի մասին: Նա միշտ հաւատացել է, այժմ էլ հաւատում է, թէ ամեն ինչ պէտք է փոխւի, վերանորոգւի: Բայց այս ի՞նչ հաւատ է եղել, որ չէ սոխպել նրան գործելու իւր զաղափարների համար:

«Այո, ժամանակ է, որ ինքս ինձ հաշիւ տամ, ժամանակ է, որ ինքս ինձ հարցնեմ— ի՞նչ նպատակի է ծառայում իմ կեանքը: Մի-թէ ապրում եմ նրա համար, որ գիշեր-ցերէկ կարգամ և կարդում եմ նրա համար, որ օրից օր աւելի ու աւելի ծուլանամ...»

Ոչ, ոչ, այդ անկարելի է, պէտք է մի կերպ վերջ տալ այս վհատեցնող, մեռցնող միատեսակութեանը: Աններելի է, այո՛, մինչև անգամ կատարեալ բարոյական յանցանք է այս տեսակ բուսական կեանք վարելը...:

«Աեանք, որից ոչ-ոք ոչինչ օգուտ և ոչինչ փեսա չունի...»

Նա գիրքը քաշեց արհամարհանքով՝ մի կողմ, արմունկները յենեց պատշգամբի վանդակապատին և իւր մտախոհ հայեացքը յառեց անորոշ տարածութեան մէջ: Նրա խաղաղ հոգու մէջ բարձրացել էր մի անսովոր մրրիկ: Նրա անդորր թախիժը տեղի էր տւել այն ծանր ինքնալժգոհութեանը, որ չափահաս տղամարդի մէջ առաջացնում է մի զառն տանջանք:

Եւ մինչ նա իւր մտքերի մէջ խորասուզւած էր, յանկարծ նրա ականջին հասաւ մի ձայն: Նա լսեց իւր անունը, նայեց աջ ու ձախ — ոչ ոք չըկար, նայեց զէպի դաւիթ և բացագանչեց.

— Արսէն...

Արդարեւ դա Գիմաքսեանն էր, որ ժպտալով, արագ-արագ բարձրանում էր նեղ և փոքրիկ սանդխտով զէպի վեր: Մտերեանը անսովոր աշխուժով ոտքի թռաւ, վազեց առաջ: Երկու ընկեր զրկեցին միմեանց: Այո՛, երբէք իղէալիստը այնքան չէր ուրախացել իւր ընկերոջը տեսնելով, որքան այժմ, ընդամենն երկու ու կէս ամիս նրան չը տեսնելուց յետոյ:

— Ո՛ւր էիր, ինչո՞ւ ուշացար, առողջ ես, ուրախ ես, — հարցնում էր նա շտապով:

Գիմաքսեանը և՛ առողջ էր, և՛ զւարթ, գոնէ այսպէս երևաց ոչ միայն նրա խօսքերից այլ և ձայնից, զէմքից և բոլոր շարժումներից:

— Երգւում եմ, — գոչեց նա, պատշգամբի վրայից վերցնելով գիրքը և վանդակապատի վրայ դնելով, — որ քեզ ճիշդ այն դրութեան մէջ եմ գտնում, ինչպէս ճանապարհին երևակայում էի:

— Ի՞նչպէս...:

— Նստած պատշգամբի վրայ, գիրքն առջևդ դրած միայն թէյն է պակասում... Բայց, սպասիր, այդ արդէն չէի երևակայում, հէր օրհնած, մի՞թէ կարելի է այդպէս նիհարել...:

Մտերեանը հառաչելով ժպտաց և ոչինչ չ'ասաց: Նա հրաւի-

րեց ընկերոջը ներս: Օրն արդէն մթնում էր: Սենեակի լուսամուտները բաց էին, օդը բաւական զովացել էր: Մտերեանը իւր ձեռքով վառեց կանթեղը, հարցրեց Դիմաքսեանին, արդեօք թէ՛ կը կամենայ խմել:

—Նս արդէն խմել եմ հիւրանոցում:

—Հիւրանոցում, միթէ դու այնտեղ ես իջւանել:

—Այո:

—Ինչո՞ւ ոչ քո բնակարանում:

—Որովհետեւ շատ կարճ ժամանակով եմ եկել:

—Այն ժամանակ ինձ մօտ կիջւանէիր:

—Դու էլ չը պիտի մնաս այստեղ: Բաց այդ միւլնոյնն է, թողնենք: Պատմիր ինձ, ի՞նչ կաց այստեղ, ի՞նչ են անում մարդիկ, ի՞նչ գործի են:

Մտերեանը համառօտ պատասխանեց, թէ նրա գնալուց չետոյ ոչինչ փոփոխութիւն չէ եղել, մարդիկ նոյնն են, ինչ որ առաջ, հասարակական կեանքը դարձեալ թմրել է, մոքերի կռիւ չը կաց, վերջապէս, ամենքը ցրւել են ամառանոցները:

—Մինչեւ անգամ բժիշկ Սալամբէկեանն էլ,—աւարտեց նա իւր խօսքը մի անսովոր եղանակով, որի մէջ զգացում էր մի միատեսակ դառն հեղինութիւն:

—Բժիշկը,—կրկնեց Դիմաքսեանը և մի փոքր լռեց, ապա աւելացրեց,—երևի նա այժմ բաղդաւոր է...

—Պէտք է կարծել...

Նրանք լռեցին: Մտերեանը դարձեալ հառաչելով երեսը մի կողմ դարձրեց: Նոյն վայրկեանին նա ձեռով մի շարժում գործեց, կարծես, մի միտք իրանից հեռացնելու համար:

—Ան, մոռացայ ասել,—գոչեց նա նորից զւարթանալով,—եւ մի ուրախալի նորութիւն եմ իմացել:

—Այն է:

—Այն է, որ դու գաւառներում մեծ չարդանք ես վայելում:

—Ի՞նչպէս, միթէ դու գնացել էիր գաւառները:

—Ոչ, ես այստեղ իմացայ: Մի փոքրիկ պարտեզ կաց, որտեղ մի գերմանացի դարեջուր է ծախում: Երբեմն ես երեկոները գնում եմ այնտեղ կէս ժամ մի ժամ նստելու: Դա մի տեսակ ամառային

կլուբ է, ուր մեծ մասամբ հաւաքւում են զաւառներից եկած վարժապետներ: Ի՞նչ խեղճ կերպարանք ունեն այդ մարդիկ և ի՞նչ շատախօսներն են: Շատ անգամ հեռւից լսում եմ նրանց խօսակցութիւնը, չըկարծես հետաքրքրութիւնից դրդւած, այլ որովհետեւ այդ մարդիկ միշտ բարձր ձայնով են խօսում: Երեւակայիր, հազիւ է պատահում, որ նրանք քո անունդ չըջիշեն, քո դրածների մասին չըվիճեն: Նստի միշտ նկատել եմ, որ նրանք քո մասին խօսում են յարգանքով և սիրով: Ամենքի վրայ երևում է քո մեծ ազդեցութիւնը:

Դիմաքսեանը ընդհատեց նրա խօսքը, կամենալով, որ իդէալիստը պատմի իւր մասին: Նրա համար սաստիկ հետաքրքրական էր իմանալ, ինչպէս է իւր ընկերը վերջին ժամանակ իւր օրերը անցկացրել: Մտերեանը երրորդ անգամ հառաչեց և մի տեսակ վհատւած ձայնով պատասխանեց.

—Միթէ քեզ յայտնի չէ, թէ ինչ եմ անում:

Երկու ընկեր հայեցին միմեանց երեսին: Դիմաքսեանը Մտերեանի աչքերի մէջ կարգաց նրա հոգեկան խորին դժգոհութիւնը իւր այժմեան վիճակից: Նա թախանձեց նրան պարզ խոստովանել, արդեօք զգո՞ւմ է իւր կեանքի մէջ մի փոփոխութիւն մտցնելու կարիք, արդեօք կը կամենա՞ր վերջ տալ այդ յարատեւ և ձանձրալի միատեսակութեանը: Մտերեանը զարմացած հայեց նրա երեսին: Կարծես, Դիմաքսեանը մարդարէաբար զուշակել էր այն բոլորը, ինչ որ մի ժամ առաջ անցնում էր իւր ընկերոջ մոտքով: Այս հանգամանքը մի փոքր շփոթեցրեց Մտերեանին: Կարծես, նա ամաչում էր իւր հոգեկան դժգոհութիւնից, համարելով այդ մի տեսակ բարոյական ակարութիւն:

—Հասկանում եմ քո միտքը,—գոչեց նա վրդովւելով,—զուրկում ես ասել, թէ ես անօգուտ մարդ եմ: Այդ ճիշդ է և, եթէ կամենում ես իմանալ, ոչ ոք այնքան զգած չէ ինձանից, որքան ես: Եւ հէնց քո զաւուցդ մի փոքր առաջ ես մոքումս վճռեցի որ և է փոփոխութիւն մտցնել իմ կեանքի մէջ: Կը յաջողի թէ չէ—չը գիտեմ, բայց իմ վճիռը հաստատ է, ես պէտք է զաւարեմ անօգուտ մարդ լինելուց:

Մի պարզ, մաքուր եղբայրսիրական ժպիտ սահեց Դիմաք-

սեանի խելացի, արտայայտիչ դէմքով և նրա թափանցող, խոշոր աչքերի մէջ փայլեց մի ուրախութիւն:

—Լսիր,—ասաց նա հանդարտ ձայնով,—ես քեզ հետ կամենում եմ մի բանի մասին լրջօրէն խօսել և շատ ուրախ եմ, որ դու այդ վճիռը կայացրել ես քո մաւին: Նստիր և լսիր:

Մտերեանը, որ քայլում էր սենեակի մի ծայրից դէպի միւս ծայրը, նստեց նրա դէմ և, ձեռները յենելով ծնկներին, պատրաստուեց ականջ դնելու նրան: Դիմաքսեանը, մի ծխախոտ վառելով, սկսեց մանրամասն պատմել այն բոլորը, ինչ որ տեսել էր, ուսումնասիրել և զգացել իւր հայրենիքում վերջին երկու ու կէս ամսուայ ընթացքում: Նա ախուր գոչներով նկարագրեց գիւղական ամբոխի անտեսական և բարոյական վիճակը, նա առանձին եռանդով շեշտեց ուսումնարանների բացակայութեան և նրանց անհրաժեշտ կարևորութեան փաստը: Նա խօսեց Հաբիգեանի մասին: Մտերեանը ձանաչում էր նրան Մոսկուայից, բայց լաւ չէր յիշում: Դիմաքսեանը դովեց նրան, ինչպէս մի եռանդուն, խելացի երիտասարդի, որի գործնական հայեացքները չեն խանգարում նրան լինել մի վերին աստիճանի օգտաւէտ անդամ իւր հասարակութեան: Նա ասաց, թէ Մտերեանը եթէ լաւ ծանաչի այդ մարդուն, անշուշտ պէտք է սիրի, յարգի և մինչև անգամ մտերմանայ նրա հետ:

—Ես այս բոլորը ասում եմ քեզ նրա համար, որովհետեւ ես ունեմ մի ծրագիր, որ դուք երկուսդ միասին պէտք է իրագործէք: Այո, թող քեզ չըզարմացնեն իմ խօսքերը: Լսիր: Բոլոր իմ աչքով տեսածները ինձ համոզեցին, որ մեզ համար յանցանք է մեր կարողութեան չափ չ'օգնել գիւղական ժողովրդին: Եւ ահա երկար ժամանակ Հաբիգեանի հետ խորհրդակցելով, եկայ այն եզրակացութեան, որ իմ կողմից միակ օգնութիւնը կարող է լինել այն, որ ես իմ հաշուով մի ուսումնարան բաց անեմ: Հաբիգեանը ցոյց տւեց ինձ մի ամենայարմար կենտրոնական գիւղ: Այնտեղ կարող են հաւաքւել մի քանի շրջակայ գիւղերի երեխաները: Այս մասին ես հարկաւոր կարգադրութիւնները արել եմ, ուսումնարան բանալու բոլոր արդելքները հեռացւած են: Բանը այժմ կախւած է քեզանից:

—Ինձանից:

—Այո: Ես յատկապէս եկայ այստեղ քեզ առաջարկելու, որ

յանձն առնես ուսումնարանը կառավարել: Բոլոր տնտեսական դործերը կը կառարի Հաբիբեանը, ես միայն ուզում եմ, որ դու լինես ուսումնական մասի կառավարիչը, լինես գործի գլուխ, տեսուչ... Ասա, համակրո՞ւմ ես իմ վճռին:

Արտասանելով վերջին խօսքերը Դիմաքսեանը ուղիղ նայեց Մսերեանի աչքերի մէջ, որ նախ նրանց մէջ կարգաց իւր ընկերոջ համաձայնութիւնը կամ մերժումը: Իդէալիստը երեսը դարձրեց մի կողմ և լուռ նայեց կանթեղի հանդարտ և անշարժ վառւող բոցալին լեզակին, կարծես, նրա հետ խորհրդակցելով, ընդունել արդեօք Դիմաքսեանի առաջարկութիւնը: Այդ տեւեց ընդամենը մի քանի վայրկեան. յանկարծ նրա աչքերը վառւեցին, նա ոգևորւեց և զգացւած արտասանեց.

— Ես ամենաանպիտան մարդը կը լինեի, եթէ չընդունէի այդ առաջարկութիւնը: Այ միայն համաձայն եմ, այլ և յայտնում եմ իմ խորին շնորհակալութիւնը, որ մի այդպիսի ծանր և լուրջ գործ ինձ ես յանձնում:

— Ուրեմն վճռւած է, գործը չը պիտի յետաձգել: Թափիր քեզանից անշարժութեան փոշին, թող այդ միատեսակ կեանքը, սկսիր գործել: Յիշում ես, ինչպէս մի ժամանակ դու փափաղում էիր ծառայել գիւղական ամբոխին: Ահա քեզ մի յարմար առիթ և գեղեցիկ ասպարէզ, օգուտիր, եթէ քո փափաղը այժմ էլ կենդանի է: Ես այստեղ մնալու եմ միայն վաղը, միւս օրը անպատճառ պէտք է գնամ, դու էլ պատրաստուիր իմ հայրենիքը ուղևորելու: Այնտեղ քեզ անհամբեր սպասում է Հաբիբեանը:

— Միայն ինձ է սպասում, իսկ քեզ, դժ...

— Ե՞ս... պատասխանեց Դիմաքսեանը մի քիչ տատանելով... ես էլ պէտք է գնամ իմ ճանապարհով...

— Ինձ հետ միասին...

— Այո, գաղափարով, բայց ոչ միւսնոյն ճանապարհով:

Մսերեանը երկմտաբար նայեց նրա աչքերի մէջ, չը հասկանալով նրա խօսքերի միտքը:

— Լսիր, — խօսեց Դիմաքսեանը, դարձեալ մի փոքր լուրւոյց յետոյ, — երբ ես իմ հայրենիքումն էի, իմ գլխում միաք ծագեց թողնել քաղաքային կեանքը և գնալ այն ճանապարհով, որ այժմ

առաջարկում եմ քեզ: Այս միտքը ինձ բաւական ժամանակ զբաղեցրեց, բայց չեղաւ մի վայրկեան, որ նա ինձ գրաւէր: Երկար մտածողութիւնից յետոյ եկաւ այն հաստատ եզրակացութեան, որ ես ստեղծած չեմ խաղաղ գործունէութեան համար: Թոյլ տուր ինձ, Սմբատ, հաղորդել քեզ մի նորութիւն, այն է, որ իմ մէջ տեղի է ունեցել մի մեծ փոփոխութիւն, մի տեսակ բարոյական յեղաշրջում: Երկար կըլինէր բացատրել, թէ ինչպէս կատարւեց այս յեղաշրջումը և հազիւ թէ կարողանայի բացատրել: Բայց այսօր կարող եմ ասել, որ այս ընդհանուր քո առջև նստած է ուրիշ մարդ, որ այժմ ես այն չեմ, ինչ որ մի քանի ժամանակ սրանից առաջ, այն վհատուող, այն ընկճուող, այն չափազանց դիւրագրգիռ, այն, այն հիւանդոտ—ինքնասէր Դիմաքսեանը, որ ամեն մի վայրկեան յուզուում էր, վրդովուում և վիրաւորուում: Ես զգում եմ, որ ինձ համար անհրաժեշտ էր տանջւել—տանջւեցի, ես պէտք է փորձէի—փորձեցի կեանքի քուրաջում: Ես շատ անգամ վհատւեցի, շատ անգամ տատանւեցի, եղան վայրկեաններ, երբ վճռում էի թողնել իմ ընտրած ճանապարհը... Բայց այժմ այդ չը կայ: Այժմ այդ բոլորից ֆնաց իմ մէջ մի ձգտում—շարունակել այն, ինչ որ սկսել եմ եօթ տարի առաջ. կուլել միշտ և անդադար կուլել հասարակական ընդհանուր վնասակար երևոյթների դէմ: Այն, թող ես անհամեստ լինեմ, բայց անկեղծ. ես զգում եմ, որ միայն և միմիայն այդ տեսակ գործունէութեան փափագ կայ իմ սրտում: Խողաղ կեանքը, անվրդով գործունէութիւնը ինձ համար հաւասար է մեռելութեան:

Նա տեղից քիչ բարձրացաւ, վառեց կանթեղի լուսից իւր ծխախոտը, նստեց և շարունակեց.

—Եւ ահա ես վճռեցի հեռանալ այստեղից, բայց հեռանալ շատ կարճ ժամանակով, միայն մի ամսով: Թէ որտեղ կը գնամ—այդ միևնոյնն է, գուցէ Պետերբուրգ, գուցէ Եւրոպա, վաղը կը վճռեմ: Ես գնում եմ ոչ թէ այստեղից ժամանակաւորապէս փախչելու և ոչ նոյն իսկ հանգստանալու համար. ես գնում եմ դարձեալ իմ սիրած գործի համար: Քեզ յայտնի է, թէ ինչու ինձ չը յաջողեց հրատարակել իմ այն զրաւագիրը, որի վրայ ես այնքան աշխատանք եմ դրած դրել: Վերջին երկու ամսուայ ընթացքում ես դարձեալ

նրանով էի զբաղւած—ուղղում էի, լրացնում, սրբագրում: Այժմ նա բոլորովին պատրաստ է, և ես գնում եմ այդ գիրքը հրատարակելու: Հէնց որ դործս վերջացրի, ես դարձեալ կը վերադառնամ այստեղ, նոյն իսկ այն հասարակութեան մէջ, որի հետ եօթ տարի քո աչքի առջև ես կուեցի: Ես այդ կռիւը ապարդիւն չեմ համարում, և եթէ ինձ կը յաջողւի շարունակել նոյն եռանդով, զոացումներով և յամառութեամբ, այն ժամանակ յուսով եմ, որ կը գայ մի օր և մարդիկ յետ կը վերցնեն ինձ շնորհած խելագար ածականը: Բայց թող չը վերցնեն, թող ինձ համարեն ցնորւած, թող համարեն ժամանակակից Գոն-Քիշոտ, ես բարեգը եմ համարում մարդկանց աչքում այս տեսակ համարում ունենալ և զործել նրանց նախապաշարմունքների դէմ, քան թէ գնալ ընդհանուր հոսանքով:

Նա ոգևորւած էր, նրա աչքերի մէջ փայլում էր մի նոր, արտաքոյ կարգի եռանդ, մի պայծառ լոյս, որ խրախուսանք, ոյժ և հաւատ էր ներշնչում Մսերեանին: Թուում էր, որ նա այդ բոլորին տողորւած էր մի ինչ-որ բարձրագոյն, վեհ, անհասանելի ոգով, որի առջև կարող են խորտակւել կեանքի բոլոր հարւածները: Իդէալիստը իւր սրտում զգաց մի այնպիսի պատկառանք դէպի իւր ընկերը, որ հաւասար էր պաշտելութեան: Նա տեսնում էր իւր դէմ մի մարդ ամբողջովին կլանւած իւր նւիրական, սուրբ և վսեմ դադափարներով, որոնց նա երբէք, երբէք և ոչ մի դառն հանգամանքում չը պիտի դաւաճանէր: Նա զգացւած բռնեց Գիմաքսեանի ձեռը, ամուր սեղմեց և ոգևորութեամբ գոչեց.

—Այո, այդ ձիշդ է, ես տեսնում եմ պարզ... Թոյլ տուր շնորհաւորել քեզ քո յաղթութեան համար...

—Յաղթութիւն...

—Այո, կատարեալ յաղթութիւն. դու սպանել ես քո մէջ այն օձը, որ քեզ այնքան խանգարում էր...

Արդարեւ, Գիմաքսեանը կարող է պարծենալ, որ նրան յաջողւեց սպանել այդ օձին: Բայց նրա մէջ ծնւեց մի ուրիշ օձ: Վստահութեամբ կարող է ասել, որ այսուհետև մարդկանց ոչ հալածանքը, ոչ վիրաւորանքը, ոչ նախանձը, ոչ ատելութիւնը նրան չեն յուսահատեցնիլ, նա քաջութիւն կուեննայ արհամարել բոլոր հարւածները, որ կուղղեն նրա անձնաւորութեան դէմ: Այն նոր օձը, որ

այժմ զարթնել է նրա մէջ, նրա անհատական խորին եսը չէ, այլ ուրիշ բան: Այսուհետեւ էլ նա կը վրդովւի, կը գրգռուի, կը բորբոքուի, բայց վստահ է, ոչ անձնական վիրաւորանքներից, այլ հասարակական կեանքի վատ երեւոյթներից....

Այս խօսքերը Նա արտասանեց մի այնպիսի զգացմունքով, հաւատով և ոգևորութեամբ, որ ամենաթերահաւատ մարդուն կարող էր համոզել:

—Կեցցես, ուրեմն — գոչեց դարձեալ Մսերեանը, — ես համոզւած էի, որ այդպէս էլ պէտք է լինի վերջը:

Եւ մի փոքր լռելուց յետոյ աւելացրեց.

—Յիշում ես, ինչպէս ես քեզ ասում էի, թէ կը գայ ժամանակ, որ դու ամենաբաղդաւոր մարդ կը լինիս... Այժմ կարող եմ ասել, որ դու բաղդաւոր ես...

Արտասանելով բաղդաւոր բառը, Մսերեանը մի սուր հայեացք ձգեց Դիմաքսեանի աչքերի մէջ: Այսպէս է արդեօք, բաղդաւոր է արդեօք Դիմաքսեանը, նա ինքը զգում է այդ բանը, և եթէ զգում է, ինչպէս վարեց այն միւս օձի հետ, որ դուցէ աւելի թունաւոր էր և՛ աւելի մեծ վիշտ էր պատճառում նրան և աւելի ջլատում նրա բարոյական ոյժերը ու հոգեկան եռանդը: Միթէ նրան ևս սպանեց, մշտապէս իւր մէջ խեղդելով անսջող սիրոյ զգացումը:

Այս հարցերը, որ այնպէս պարզ արտայայտում էր Մսերեանի հարցական հայեացքը, նոյն վայրկեանին գտան իրանց պատասխանը Դիմաքսեանի սրտում: Նա գուշակեց իւր ընկերոջ միտքը: Նա ինքը կամենում էր այդ մասին խօսել կամ մի ակնարկ անել, որպէս զի փարափ Մսերեանի կասկածը:

—Ես զիտեմ, — ասաց նա, — որ դու բաղդաւոր համարելով ինձ, չես մոռանում և իմ անհատական բաղդը: Ձէ որ մարդ իրրե հասարակութեան անդամ, իբրեւ գործիչ կարող է բաղդաւոր լինել, իսկ իրրե մարդ իւր համար — զժբաղդ: Մի էակ, որ կարող էր իմ անհատական երջանկութիւնը տռեղծել, չը կարողացաւ կամ չը կամեցաւ այդ անել: Դու զիտես այս բանը: Յուսահատութեան վայրկեաններ եղան, երբ ես կամենում էի վերջ տալ իմ կեանքին այդ էակի պատճառով: Բայց շնորհակալ եմ ձեռնադրից, այդ չեղաւ, ես կարողացայ յաղթել իմ մէջ մի սպանիչ զգացում:

Այժմ ես վերակենդանացած եմ: Գայիանէի պատկերը իմ երեւակայութեան մէջ մինչև կեանքիս վերջը կը մնայ կենդանի, վառ և, ինչպէս մի իդէալ, ես միշտ կը պաշտեմ այդ պատկերը: Բայց ինչպէս իրական էութիւն, ինչպէս անհատ—նա այլ ևս գոյութիւն չունէ ինձ համար...

Այլ ևս նա ոչինչ չասաց, և Մսերեանն էլ այդ մասին չը խօսեց ոչինչ:

Արդէն բաւական ուշ երեկոյ էր, բայց նրանք դեռ ոգևորւած խօսակցում էին իրանց ապագայ գործունէութեան մասին: Այժմ Մսերեանին այլ ևս չէր վախեցնում իւր կեանքի փոփոխութիւնը: Այժմ նա անհամբեր ձգտում էր հեռանալ այն մթնոլորտից, ուր նա մաշել էր իւր կեանքի կէսը:

—Այո, ասաց—նա մի անգամ ևս վճռական եղանակով և յափշտակւած, այժմ կարող եմ պարծենալ, որ իմ մէջ կայ գործելու ոյժ և եռանդ: Ես կը գնամ քո առաջարկած ճանապարհով, իմ բուռն փափաղով: Դա միակ ճանապարհն է ինձ համար: Իսկ դո՛ւ... դու շարունակիր քո մրցումը հասարակութեան հետ...

Առաւօտեան եօթ ժամը դեռ չէր լրացել, Դիմաքսեանը արդէն ոտքի վրայ էր: Հիւրանոցի սպասաւորի օգնութեամբ նա կապում էր իւր ճանապարհի արկղերը, երգելով, շաղկապելով և երբեմն ծառայի հետ զարծախօսելով:

Մի ժամ անցած նա պէտք է ճանապարհ ընկնէր առաւօտեան գնացքով դէպի Բաթում, իսկ այնտեղից արտասահման: Նա սպասում էր Մսերեանին, որ պէտք է դար նրան ուղեկցելու մինչև երկաթուղու կայարանը: Նախընթաց երեկոյեան՝ ընկերական ուրախ ընթրիքի ժամանակ՝ նրանք վճռել էին այսպէս. Դիմաքսեանն առաւօտեան ճանապարհ կ'ընկնի, Մսերեանը հէնց նոյն օրը հրաժարական կը տալ իւր պաշտօնից և երկու օր անցած կուղևորւի Դիմաքսեանի հայրենիքը: Նախ քան ուղևորւելը նա պէտք է գնար իւր ընկերոջ նախկին բնակարանը և այնտեղից վերցնէր Սիրականին պահ տրւած գրքերը և մի քանի իրեղէնները:

Ուղևորւելու ժամանակը մօտենում էր, իսկ Մսերեանը դեռ

չէր երևում: Վերջացնելով իւր դործը, Դիմաքսեանը շտապով մի բաժակ թէչ խմեց, նայեց ժամացոյցին և սպասաւորին հրամայեց մի կառք կանչել: Մտերեանի բնակարանը ծանաղարհի վրայ էր, նա կարող էր հանդիպել նրան և այնտեղ իւր վերջին բարեները տալ ընկերոջը:

Հէնց սպասաւորը նոր էր դուրս եկել, երբ ներս մտաւ Մտերեանը շտապով և շնչատառ:

—Ներողութիւն, որ ուշացայ, — գոչեց նա զւարթ եղանակով, — բայց մեղաւոր չեմ: Յուզմունքից ամբողջ դիշեր չեմ կարողացել քնել, շարունակ մտածում էի ու մտածում:

—Ի՞նչի մասին:

—Օո, մի՛ վախենալ, այժմ ես առաջւայ պէս չեմ մտածում, այժմ իմ բոլոր մտքերը կենտրոնացած են մի բանի վրայ՝ շտապել շուտով այնտեղ, ուր խօսք եմ տւել զնալու: Ահա, դու արդէն պատրաստել ես. դէ՛հ, գնանք, կարող ես ուշանալ: Բայց սպասիր, քեզ մօտ հիւր եմ բերել, կարծում եմ դժգոհ չես լինել...:

Այս ասելով, նա բաց դռներով գլուխ դուրս բերեց դէպի կորիդոր և ձայնեց.

—Արի, արի ներս...

Նոյն վայրկեանին երևեցաւ Սիրականը՝ գլակը ձեռին մաքուր հագուստով: Նա լուռ գլուխ տւեց և կանգնեց դռների մօտ: Դիմաքսեանը, ուրախ և բարեկամաբար ժպտալով, հարցրեց նրա առողջութեան մասին և, ձեռք խփելով նրա ուսին, ասաց.

—Ձք կարծես քեզ մոռացել էի, կայարան գնալիս մոռաղիւր էի կառքը կանգնեցնել, քեզ դուրս կանչել և «մնաս բարև» ասել:

Սիրականի կլորիկ աչքի մէջ ցոլաց անչափ ուրախութեան փայլը, բայց և նոյն վայրկեանին նրա դէմքը ծածկւեց տխրութեան քողով: Երկու ու կէս ամիս էր նա չէր տեսել իւր սիրելի պարոնին, այժմ տեսնում էր մի քառորդ ժամ և, ով գիտէ, զուցէ այնուհետև այլ ևս չը պիտի տեսնէր:

—Դէ՛հ, — գոչեց Մտերեանը, նոյնպէս դառնալով ծառային, — մի՛ ամաչիր, զօչաղ կաց, յայտնիր խնդիրդ, նա կը կատարէ:

Սիրականն ամաչելով և տատանւելով մի քայլ առաջ դրեց և յայտնեց իւր խնդիրը: Բանն այն էր, որ նա, Մտերեանից տեղեկա-

նալով Ռիմաքսեանի զալստեան մասին և նոյնպէս այն, թէ այսօր ճանապարհուով է,— առաւօտեան կանուխ հագնել էր և եկել իղէալիստի մօտ։ Նա չէր ուզում այլ ևս ծառայել իւր այժմեան պաշտօնում և խնդրում էր, որ Մսերեանը նրան իւր հետ տանի Ռիմաքսեանի հայրենիքը և այնտեղ բարեսիրտ պարոնի կալածներում մի պաշտօն յանձնի նրան։ Իսկապէս նրա բուն ցանկութիւնն էր ծառայել անձնապէս միմիայն Ռիմաքսեանին, որին նա այնքան ընտելացել էր, որ զժբաղդ էր համարում իրան առնոց նրան։ Բայց նա այդ ուղղակի չասաց։ Նա միայն խնդրում էր՝ ազատել իրան այժմեան պաշտօնից։

Առանց երկար տատանւելու Ռիմաքսեանը կարգադրեց Սիրականի վիճակը նրա ցանկութեան համեմատ։ Մսերեանը նրան իւր հետ կը վերցնի, Հաբիգեանը կը տայ նրան մի պաշտօն առժամանակ։

— Այսինքն մինչև արտասահմանից իմ վերադառնալը։ Հէնց որ վերադարձայ, իսկոյն Մսերեանին կը հեռագրեմ, որ քեզ ինձ մօտ ուղարկի։ Բայց ինչո՞ւ, ես նախ քան այստեղ դալը մտադիր եմ իմ հայրենիքը գնալ, այնտեղից մենք միասին կը գանք այստեղ։

Դարձեալ ուրախութեան ժպիտը փայլեց Սիրականի թաւամազ դէմքի վրայ։ Այս անգամ արդէն նա իրան երջանիկ էր համարում։

Կռքը պատրաստ էր։ Սպասաւորը Սիրականի օգնութեամբ արկղերը դուրս տարեց և տեղաւորեց կառքի վրայ։ Նրկու ընկեր, ուրախ ու զւարթ խօսակցելով դուրս եկան։ Չընայելով, որ օրը բաւական անցել էր, փողոցում մարդիկ չէին երևում։ Միայն դանդաղ ընթացքով անցնում էին մի քանի սայլեր աղիւսով և կրով բեռնաւորւած և մի ոտիկան՝ մայթի վրայ կանգնած՝ դիտում էր հիւրանոցից դուրս եկողներին։

Ռիմաքսեանը և Մսերեանը նստեցին կառք, Սիրականը գդակը ձեռին բռնած մնաց մայթի վրայ։ Ռիմաքսեանը նրան ձեռով նշան արեց, որ կառք նստի։ Նա կամեցաւ բարձրանալ կառքանի նստարանի վրայ։

— Ոչ, այստեղ նստիր,— ասաց Ռիմաքսեանը և՛ մի կողմ քաշելով իւր առջև դրած չեմօդանը, ցոյց տւեց դիմացի փոքրիկ նստարանը։ — մենք երկուսն էլ շատ փոքրիկ մարդիկ ենք, կը տեղաւորւենք ամեն մի անկիւնում։

Դա առաջին կատակն էր, որ նա արեց իւր մարմնի փոքրութեան մասին: Եւ ոչ մի կեղծիք, ոչ մի ցաւ, ոչ մի ափսոսանք չը զգացւեց այդ կատակի մէջ: Նա ուրախ էր և զգացւած: Նա անընդհատ խօսում էր, ծիծաղում և սրախօսում Սիրականի վերաբերմամբ: Ս'օ, երբէք, երբէք խեղճ ծառան այնքան երջանիկ չէր եղել իւր մասին կատակներ լսելով, որչափ այդ պահին:

Բայց քանի կառքը մօտենում էր կայարանին, այնքան նրանց խօսակցութիւնն աւելի ու աւելի ընդհատուում էր և այնքան երկունկերներ զւարթութիւնը պակասում էր: Երբ նրանք կառքից ցած իջան և մօտն կայարան, ընդամենը հինգ րոպէ էր մնում գնացքի հեռանալուն: Սիրականը արկղերը տարաւ ուղևորների Կահլիճը, շտապով Դիմաքսեանի համար տոմսակ վերցրեց: Աւղևորների թիւը շատ քիչ էր, հեռաւոր տեղեր ճանապարհորդողներ չը կային, գրեթէ ամենքն էլ զնում էին ամարանոցներ իրանց լնտանիքների մօտ:

Զանգակը հնչեց երկրորդ անգամ և այդ հնչիւնը մի տխուր զգացմունք վարթեցրեց թէ Դիմաքսեանի և թէ Մսերեանի ու Սիրականի սրտում: Չընայելով, որ երեքն էլ յուսով լի էին, թէ շուտով, ընդամենը երեք-չորս ամսից յետոյ, պէտք է տեսնւին, բայց բաժանման զգացումն աւելի յաղթող հանդիսացաւ:

Դիմաքսեանն երեք անգամ համբուրեց Մսերեանի հետ, Սիրայանի ձեռքի մէջ սեղմեց մի բուռն թղթադրամ և շտապով պլառֆորմից ոտքը զրեց գնացքի կառքերից մէկի սանդխտի վրայ: Ճիշդ այն վայրկեանին, երբ նա բարձրանում էր վեր, անզգուշութեամբ ուսով կպաւ մէկին: Նա յետ նայեց ներողութիւն խնդրելու, և երես առ երես հանդիպեց Բարաթեանին:

Նրա մարմնով ակամայ մի ցնցումն անցաւ: Բայց դա մի վայրկենական անցողիկ ցնցում էր, որ ոչինչ կապ չունէր նրա գիտակցութեան հետ: Նրա դէմքի վրայ երևեցաւ սառն ժպիտը: Նա անտարբեր կերպով երեսը դարձրեց և հանդարտ բարձրացաւ վերև: Բարաթեանը կանգնած էր դեռ ցածում: Նա չէր շտապում: Սի ձեռը ծանապարհի պաշուսակին յենած, միւսով ոլորելով իւր բխիւրը, նա խօսում էր իւր մօտ կանգնած Վեքելեանի հետ: Հէնց որ տեսաւ Դիմաքսեանին, նա ճիգն արեց իւր գէր և կարմիր դէմ-

քին արհամարհական արտայայտութիւն տալ: Բայց այս անգամ այդ չը յաջողէց նրան:

Նս աչքունքը թթւեցրեց և բարձրացաւ կառքի վրայ: Ձանգակը հնչեց երրորդ անգամ: Փոքրիկ լուսամուտներից մէկում երեւեցաւ Դիմաքսեանի գլուխը, միւսումը Բարաթեանի գլուխը և կուրծքը:

—Վաղը չէ միւս օրը անպատճառ,—գոչեց Դիմաքսեանը, գլուխը վերցնելով վերջին բարեւը տալու Մսերեանին:

—Ո՛չ, հէնց վաղն և եթ,—պատասխանեց իդէալիստը,—հէնց վաղն և եթ, ես և Սիրականը...

Այ՛ո, տալով վերջին բարեւը իւր ընկերոջ, նա նոյն վայրկեանին մտքում վճռեց այլ ևս մի աւելորդ օր չը սպասել և հէնց վաղը ուղևորւել անտեղ, ուր նա յոյս ունէր օգտաւէտ մարդ գտնալու...

Գնացքը շարժւեց, կառքերը միմեանց ետևից գլղղալով անցան Մսերեանի առջևով: Միևնոյն կառքի մէջ անցան նրա երկու ընկերները, որոնցից մէկը տանում էր նրա խորին սէրը, յարգանքը, միւսը նրա արհաւիրանքը և ատելութիւնը...

ՅԱՆԿԱՅԱԾ ԵՐԳ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԿԼԵԱՆՅԻ

Իմ կոչումը չէ անհոգ երգերի մեղեդիներով
Յրօրեւ հոգու քո անդորրութիւն
Եւ ոչ լսելիք շոյել զըրախտի պատմութիւններով,
Յրջանիկ դըրախտ, ուր է աշխարհում:

Բայց ես կ'ուզէի, որ իմ երգերին լըռիկ ունկնդիր՝
Հոգիդ վըշտանար իմ հոգու նըման
Եւ նեղ կըրքերից ազատւած՝ կեանք դու ներշնչէիր,
Առողջ, թարմ հոսանք լուսաւորութեան:

Կուզէի երգերս հընչէին ուժգին, ինչպէս զանգակներ,
Որ զողանջում են արեւածագին
Եւ արթնացնելով կոչում են մարդկանց դէպի տաճարներ
Աղօթք անելու սիրոյ Քարոզին:

Էջմիածին, 1893 թ., 22 մայիս:

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ ¹⁾

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

VII

Փոստով գնացինք մինչև Վլադիկաւկազ միայն. նոյնտեղից շարունակեցինք մեր ձանապարհը ապրանքակիր սալներով: Անծանօթ է մեզ երկիրը, անսովոր է կլիման, անմարս է կերակուրը, անհիւրընկալ են մարդիկ, բայց մենք գնում ենք կամաց կամս ց կրիայի քալերով, տեղ ոտքով և տեղ սալի վրայ նստելով, զանազան արկածների ենթարկւելով: Այդ արկածներից մէկը գրեթե արժանի է իր հէքիաթական բնաւորութեամբ:

Մեր քարւանը մինչև երեսուն պաւոզկաներից (սալերից) էր բաղկացած, ամեն մէկում մի ձի միայն լծած: Ձանապարհն այնպէս հարթ էր, որ քառասուն փութ բեռան համար մի ձին էլ շատ էր: Քարւանապետը մի հսկայ էր՝ Պոլիֆէմի պէս միականի, բայց մեզ վերցնողը ամենից խեղճն էր: Հսկայի ջիգրը եկել էր, թէ ինչու իրան չենք վարձել: Սակարգել էինք մինչև Ստաւրոպոլ: Այդ Պոլեֆիմն ահա մեզ շատ էր նեղացնում և ջիգրեցնում արհամարհելով, արմեաշկա անւանում և մեր կողքից անցնելիս թէ ինձ և թէ ընկերոջս հրնդում ու ծիծաղում, իբր թէ հանաք է անում: Մեր պաւոզկապանը բարկանում էր վրան, յանդիմանում, բայց նա աւելի էր կատաղում նրա ջգրու: Մէկ անգամ էլ, երբ պիտի մօտովս անցնէր, ես պատրաստուեցայ, և հէնց ուղեց հրնդել, ես այնպիսի մի զարկ

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 4, և 5:

տըւի ոտքովս, որ նա բերանքսիւնայր փուռեց գետնի վրայ: Նա վեր կացաւ և ուզեց բռնել ինձ, բայց ես սպառնացի, ասելով. «Չմոտենաս, եթէ ոչ՝ խանջալս փորըդ կը կոխեմ: Ուզում ես ուժըդ փորձել, ես պատրաստ եմ. առաջներին զվորումը կոխ կենանք, աեսներք ո՞վ հում կը չաղթի»: Լաւ,—ասաց ուսար,—ես քեզ կը սոփորեցնեմ, թէ ինչ կը նշանակի վայր գցել: Բոլոր ընկերները սկսեցին ծաղրել իրանց հակալին, և վախկոտ անւանելով՝ աւելի զրգռեցին իմ դէմ, մինչև հասանք զուրը (քարանի կայարան), ուր խնոււմ և կերակրոււմ էր քարւանը: Այստեղ մէջ խառնեց զործին զուրի տէրը և ասաց ինձ. —Յաղթուողը պէտք է մի վեղբօ օղի առնի. եթէ դու չաղթես, սրա փոխարէն ես կը տամ մի վեղբօ, իսկ եթէ չաղթես, ինքդ պիտի առնես:—Ես պատրաստ եմ, ասացի, թող դուրս գայ:

Ես չգիտէի, թէ ուսներն ինչպէս են կաշոււմ: Վարստանի տփորութեամբ երկու ձեռքով խաչմէքուկ բռնեցի օձիքից և աջ ծունկս յանկարծ դեռնին խփելով՝ ուսին վրայով մեր հակալին կլորպուզ արի այնպէս, որ առաջ գտգաթը դիպաւ գետնին, յետոյ մէջքի վաւ փուռեց դեռնին ահագին խրամփոցով: Սարսափելի էր հարւածը, բայց վեր կացաւ տեղիցը և բողոքեց, թէ այդ սատանութիւն է և ոչ կաշի. պէտք է կաշի իրանց օրէնքով:

—Այ, ասացի, կաշիլու մէջ օրէնք չկայ, այլ միայն ուժ և ճարտարութիւն: Ես կաշում եմ մեր օրէնքով, դու էլ կալիր ձեր օրէնքով. ում՝ օրէնք որ ուժով կը լինի, նա կը չաղթի:—Այ, ոչ, բղաւեցին ամենքը միաբերան, պէտք է ուսական ձեռով կաշել, եթէ ոչ՝ դու պէտք է առնես օղին:—Շատ լաւ, ասացի, կաշենք ձեր ձեռով, բայց հեռու կացէք ամենքդ էլ, ոչ ոք չմոտենայ:

Ռուսական ձեռով պէտք էր իրար գօտիկից բռնել և վայր ձգել միայն ուժի օգնութեամբ: Ինձ համար այդ անհնարին էր, հակառակորդս արջի ուժ ունէր: Բռնեցինք, քաշքշեցինք իրար և հակառակորդիս համար աննկատելի կերպով մօտեցայ յանկարծ՝ իբր նրա քաշելով՝ ոտքս անցկացրի նրա երկու ոտքի մէջով և այնպէս կեռ տըւի, որ բոլոր հասակովը զրբըխկաց գետնին: Այս բանն այնպէս արագ կատարեց, որ ոչ ոք չնկատեց, թէ ես ինչ արի:

Հակառակորդս վեր կացաւ և հիմա էլ սկսեց կռիւ: Նա ինձ խփեց, ես իրան, բոլոր ուսներն իրար խառնեցան և բոլորն էլ

շների պէս թափեցան վրաս որ գզգզեն: Այդ միջոցին Միքայէլս՝ չգիտեմ որտեղից՝ ճանկ դցեց մի ահագին մահալ և՝ տուր թէ կը տաս՝ մէկ սրան և մէկ նրան...

Այս կռիւն սպանութեամբ կը վերջանար, եթէ մէջ չգային անտարբեր մարդիկ և մեզ չազատէին այդ բարբարոսների ձեռքից: Մենք արդէն մօտեցել էինք Ստաւրոպոլին, միւս օր մօտ կէսօրին պիտի հասնէինք, բայց այլ ևս հնարաւոր չէր որ զրանց հետ գնայինք: Նոյն գիւղումը մասնաւոր կառք վարձեցինք և խնդրեցինք նապարհ ընկանք: Մեզ բեցող պաւոզկապանը իր վարձն ուղեց, բայց ոչ մի կոպէկ չտւինք. ինչ որ նրան պիտի տայինք, աւելինք նորավարձ կառապանին, որ մեզ կարճ ճանապարհով թուցրեց մինչև Ստաւրոպոլ:

Ռոստով որ հասանք, մեզ մօտ մնաց միայն 12 մանէթ...

Ես իմ վաստակած փողերս հօրս էի տալիս, յոյս ունենալով՝ որ երբ կարիք ունենամ, նա էլ ինձ կը տայ, բայց նա ոչինչ չուեց, որ ես հնար ունենամ քաղաքից հեռանալ, այլ ստիպւիմ մնալ:

— Գու նորից ուզում ես գժուել, ասաց հայրս, ինչ ունիս Ռոստատան, այդ կորած աշխարհումը. ինչու ես կորչում, որդի. տեղդ չի լաւ, թէ ռոճիկդ է քիչ. լսիր ինձ, այդպէս բան մի անիր:

Մայրս էլ, որ միշտ ինձ էր պաշտպանում, այս բանումը համաձայն էր հօրս ասածին: Լաց էր լինում աղիողորմ և աղաչում, որ չերթամ:

Ես սկսեցի նրանց համոզել մեծամեծ խոստումներով, թէ ես կերթամ ուսումնա կը կատարեյազործեմ, մեծ մարդ կը դառնամ. այնուհետև գիւղում քաշած նեղութիւններից կազատւինք, էլ եասաւոճների երես չենք տեսնիլ, էլ մոլորովը մեզ չի ծեծիլ, և այլ աշտոտակ բաներ, բայց նրանք չէին համոզւում, իրանց առջև չունէին մի այլ օրինակ, չգիտէին որ այդպէս բան կարող է լինիլ. ինձ վրայ նայում էին դարձեալ իբրև անպիտան երեխայի վրայ, կարօտ ծնողական խնամքի և հսկողութեան, չէին հաւատում, որ իմ ունեցած ուսումնա քիչ է, կարծում էին, թէ ես եմ շինում բոլոր տպած գրքերը, հեղինակը գրաշարից չէին զանազանում:

Մի և նոյն կերպով վարւեցան և իմ ընկերոջ ծնողքը: — Մենք կաշխատենք, զրանք կը գան կը տանեն, ասաց Միքայէլը, ուրեմն

մնալով ոչինչ չենք կարող աշխատել, միայն զուր ժամանակ կը կորցնենք, լաւն այն է, որ ինչ ունինք-չունինք ծախսենք և ինչ որ կը զոյանայ, նրանով ճանապարհ ընկնինք: Մախեցինք ունեցածներս և հազիւ 120 մանէթ գոյացաւ, որից մի քանի մանր ծախքեր արինք ճանալի վերաբերեալ, մնաց 75 մանէթ. դրանով էլ ճանապարհ ընկանք:

Ռոստովից 12 մանէթով ճանապարհ ընկնել դէպի Մոսկւա, կարելի չէր: Մտածեցինք տեսակ-տեսակ հնարներ և վերջը մի հնարի վրայ կանգ առանք: Վճռեցինք զնալ Թէոփոսիա՝ Խալիպեան տպարանը, այնտեղ ճանալի ծախք աշխատել և ապա ճանապարհ ընկնել դէպի Մոսկւա: Գնացինք նաւը և տոմսակ առինք մինչև Քալդան, ուր մեր բոլոր փողից մեզ մօտ մնաց միայն մէկ մանէթ, քառասուն կոպէկ: Չընտաւած այս բանին, ես իմ կողմից շատ անհոգ էի. իմ անհոգութիւնն ազդում էր և Միքայէլի վրայ: Նստի ժամանակ դեռ չէի կարդացել Սերւանտէսի երգիծաբանութիւնը, և լաւ է, որ չէի կարդացել: Նրբոր կարգացի, միտս եկաւ մեր ճանապարհորդութիւնը. ես և Միքայէլն էլ նոյն էինք, ինչ որ Դոն-Քիշոտն ու իւր թիկնապահը:

Քալդանումը մի առաւօտ շատ վաղ վեր կացանք և գնացինք ծովափ լողանալու: Յունիսի վերջերումն էր: Հասանք ծովափ թէ չէ, Միքայէլը բացականչեց. — Նայիր, նայիր, Աազարոս, ձկները ծովից դուրս են եկել, որ արածեն:

Յիրաւի, ջուրը նոր յետ էր քաշուել յանկարծ և ափի քարաղաթերում թողել անհամար ձկներ, որոնք թալրաւում էին դեռ ևս կենդանի. — Այ հրաշք, այ ճանալի ծախք, ասացինք և սխեցինք հաւաքել և մի ահազին կոյտ կազմել: Նստացի կոյտի մօտ, իսկ Միքայէլը գնաց, որ բաղարից մի մշակ բերէ և աման, որ ձկները տանենք ծախենք:

Մշակին 30 կոպէկ առինք, իսկ բոլոր ձկները ծախեցինք 20 կոպէկով... Այս մեզ համար մի լաւ դաս եղաւ, որ էլ միւս անգամ ձկնորսութիւն չանենք, բայց այնքան խնդացինք, որ առնազն էլի մի 10 կոպէկ կարժէնար, որ ասել է մեր ֆեասը յետ առացանք:

Այդ ժամանակ Քալդանումը բնակում էր մի աւելի մեծ ձուկը, կատարեալ Վեիաթան, որին կարող էինք աւելի թանգ ծախել... հ.

Ալազանի վրայ: Դա էր աղա Յարութիւն Խալիպեանը: Որպէս զի չասէն «աղան տանը չէ», ես մի թուղթ գրեցի, որի մէջ մեր նպատակը յայտնելով՝ խնդրեցի, որ մեզ ճանաչի ծախք տալ մինչև Թէոդոսիա և գրէ հաջր Ալազեանին որ այդ փողը մեր վարձից զուրս զայն:

Թուղթս ներս դնաց, ես մնացի կանգնած պատշգամբի վրայ: Մի քառորդ ժամից աղան զուրս եկաւ և ուղղակի սկսեց ջանդիմանել ինձ, թէ ինչո՞ւ եմ իւր հանգիստը խանդարել այսպիսի մի չիմար թղթով:

— Ի զուր էք բարկանում, ասացի, աղան, շատ ի զուր. ես ձեզանից ողորմութիւն չեմ ուզում, այլ աշխատութիւն եմ առաջարկում. դուք տպարան ունիք, իսկ մենք գրաշար ենք. մենք խնդրում ենք, որ մեզ ուղարկէք ձեր տպարանում մի աշխատելու: Շատ շատ, դուք կարողէք ասել, որ ձեր տպարանումը տեղ չըկայ, գործ չը կայ. իսկ ես հաստատ գիտեմ, որ կայ և գրաշարների էլ կարօտութիւն կայ: Հաջր Ալազեանը ձեզանից շատ շնորհակալ կը լինի, որ մեզ ուղարկէք: Մեր նպատակն այստեղ զալ չէր, ինչպէս դրել եմ այդ թղթումը, այլ գնալ Մոսկւա, բաց քանն աշակէս սրտահեց, մեր ճանապարհածախքը հատաւ...

Խալիպեանը, որ մի դաժան կերպարանքով ծերունի էր և հէնց այդ դէմքը բաւական էր, որ մարդ սարսափէր նրանից, բաց իմ համարձակ պատասխանը լսելով՝ հանդած հրդէհի պէս թշնամաց, խեղճացաւ և աթոռի վրայ նստելով՝ մի րոպէ մտածեց ինքն իրան և մի այսպիսի բան առաջարկեց, թէ լաւ չի լինիլ արդեօք, որ հէնց ուղղակի Մոսկւա գնանք. և սկսեց հաշուել թէ ո՞ր ճանապարհով աւելի էժան կը նստի: Ես վախեցայ, թէ մի գուցէ նաղիրեանցի պէս սա էլ յետ առնի խօսքը, և Մոսկւա ուղարկելու պատրաստութիւն և ոչ Թէոդոսիա ուղարկի, այլև օգուտ քաղելով իր մեղմանալուց, ասացի՝

— Աղա, Թէոդոսիա գնալն աւելի ձեռնառ է, որովհետեւ դրա համար հարկաւոր է մեզ միայն տասը մանէթ. առաջ ուղարկեցէք մեզ Թէոդոսիա, ուր կարող ենք ճանապարհածախք վատտակել. և թէ դուք կամենաք, այնտեղից էլ կարող էք օգնել մեզ:

— Շատ լաւ, ասաց, «այդպէս անենք»:

«Այդպէս անենք», որպէս թէ ինքն էլ է մեր օգոյի վրայ մտածում: Վերջապէս ցանկալի տասը մանէթը բերաւ և մենք զնացինք Թէոփոսիա:

VIII

1862 թւականի ամառն է: Հայր Ալազեանի ամենափառաւորեալ ժամանակն է: Հին ուսումնարանում բազմաթիւ զիշերօթիկ աշակերտներ կան թալուկ դէմքերով, իսկ նոր ուսումնարանի հոյակապ շէնքն արդէն աւարտւած է. մնում է ներսի սարք ու կարքը. հիմք է ձգւած և մի եկեղեցու: Տպարանը շատ հարուստ է, բայց էլի շատ ծախք է պահանջւում Վենեցեանի հետ մրցելու համար: Միակ մարդը, որ դրանց մաղձը խառնում էր ստէպ, բռնւեց հէնց մեր աջնտեղ եղած ժամանակ, էլ դրանց քէֆին քէֆ չէր հասնիլ: Տեսնելու էր, թէ ինչքան ուրախացան, ինչ ինչոյք սարքեցին, երբ Խալիպեանից հեռագիր ստացւեց, թէ՛ «բռնւեցաւ մեր թշնամին»:

Մենք իջանք մի սրճարանում: Առանձին սենեակ չը վարձեցինք, որ ծախք շատ չունենանք. հէնց աջնտեղ, որտեղ յաճախորդները զիշերը մինչև լոյս խաղում ու խմում էին և ահագին աղմուկ բարձրացնում թէ երգելով և թէ կուելով, մենք հէնց այդտեղ էլ պառկում էինք զիշերները մի-մի նստարանի վրայ և քնում էինք այնպէս անուշ քնով, որ բնաւ չէինք իմանում, որ մեզ մօտ աղմուկ բարձրացողներ կան: Այլ որ առաւօտեան ժամը հնդից մինչև երեկոյեան ժամը իննը ոտքի վրայ կանգնած կաշխատի, կէսօրին մի ժամ միայն կը նստի ծաշելու համար, նա էլ մեզ պէս անուշ կը քնի: Նա չեմ կարծում, որ Ալազեանը կամ Խալիպեանը իրանց փառաւոր ննջարանում մեզ պէս անուշ ու հանգիստ քուն ունենային:

Քաղաք հասանք թէ չէ՝ ես գնացի հ. Ալազեանի մօտ: Ներս մտայ, ձեռքը համբուրեցի և նստեցի մօտը, չսպասելով, որ ինձ հրաւիրէ նստելու: Սկսեցի պատմել, թէ ուր ենք գնում, ինչու համար և ինչպէս եկանք աչտեղ: Հէնց այս միջոցին ներս մտաւ Յ. տէր-Աբրահամեանցը, որ տպարանի գլխաւոր գրաշարն էր: Ներս մտնելիս նա դուռը կամացուկ յետ դրաւ, որ փայտը ցաւ չզղաց.

հէնց աշնտեղ էլ կանգնեց, և աշնպէս խոր գլուխ տաւ, որ քիչ մնաց գլուխը յատակին զիպչի. յետոյ մի քանի քաջլ յառաջ եկաւ, գահլիճի մէջ տեղը կանգնեց, մէկ էլ այրտեղ երկուտակեց մէջ տեղից, մեխեց տեղն ու տեղը, ոտքերը զինուորի պէս իրար կպցրած և երկու ձեռքը սրտին զրեց ինչան հաջկական խոնարհութեան:

Վարդապետը նրան մի քանի պատուէր տաւ, և հրամայեց, որ մեզ էլ գործ տալ տղարանումը: Այս տեսարանին ներկայ լինելով՝ ես սկսեցի մտածել, թէ անքաղաքավարութիւն չարի՝ արդեօք, որ առանց հրաւիրելու նստեցի մօտը. Ի հարկէ անքաղաքավարութիւն էր և մինչև անգամ յանդգնութիւն: Այս անքաղաքավարութիւնը և յանդգնութիւնը ես սովորել էի մեր Պռօշեանից. նրա համար մեծ ու փոքր չկար և այսօր էլ չկայ. ամենքի հետ վարուում էր ինչպէս իր հաւատարի հետ: Բայց Տէր-Աբլահամեանցի վարմունքն էլ Պռօշեանցի վարմունքի ստորին ծայրն էր. եթէ յանդգնութիւն է վերին ծայրը, զգուշի է ստորինը: Այդ ժամանակ ես ինձ երազել անգամ չէի կարող, որ Երուսաղէմի գերագահ պատրիարքը իր հրաւերքին ինձ իր կողքին կընստեցնէ, իսկ ինձանից վար մեծամեծ եպիսկոպոսներին և կոնստանթին: Ճշմարիտ է, մէկ անգամ ես արժանացել էի գեներալ Հախվերդեանցի կողքին նըստելու, բայց այդ պէտք է վերագրել նրա ծայրայեղ մարդասիրութեանը և աշն բանին, որ հարկաւոր համարեց ինձ պէս մի փայրենուն պատուարել իր պաշտպանութեան տակ, որ չըխրանեմ: Այլազեան վարդապետն անմատչելի էր իր ստորադրեալների համար Թէոդոսիայումը. նա իր փառքի վերին ծայրումն էր և ձգտում էր աւելի ևս բարձրանալու: Այսպէս չէր նա Թիֆլիսումը իր եպիսկոպոս և առաջնորդ ժամանակ. շատ էր խեղճացել և դառել զիւրընտել: Նա կուչ էր եկել Մանկունու պէս մի գեադայի ձեռքի մէջ: Թէոդոսիայումը նա թէև վարդապետ, բայց առաջնորդ էր և առաջնորդ անսահման և անկախ միապետական իշխանութեամբ, զանուշով միապետի անմիջական պաշտպանութեան տակ: Առաջնորդ, ընկալոր, խմբադիր երեք պարբերական թերթերի, գրաքննիչն էլ ինքը, Խալիպեանի հարստութիւնն իր ձեռքին, բարձրագոյն հովանաւորութիւն և բարձր կապեր և յարաբերութիւն: Այս զիրքի մէջ ևս աշնքան գոռոզացաւ, որ չուզեց խոնարհիլ իր հովապե-

տին—Մասթէոս կաթողիկոսին, որի դէմ մինչև անգամ մի շրջաբերական բողոք հրատարակեց իր թեմի մէջ, բայց սրբալոյս կաթողիկոսը կարողացաւ նրա եղջիւրները ջախջախել և նախկին Ալաուկ-հանին շինել մի խրթուիլակ:

Թէոդոսիայումը մենք ֆնացինք ամբողջ ամառը և բոլ լողացանք Սև ծովումը: Ես լող գիտէի, իսկ Միքայէլը չըգիտէր. նա կանգնում էր ափին մօտիկ, իսկ ալիքները մէկ ընկնում էին ոտքի տակը, մէկէլ բարձրանում գլխովն անցնում: Մէկ անգամ վստահացաւ ետեւիցս լողալ դէպի խորը, մէկ էլ տեսնեմ Միքայէլը չի երևում: Յանկարծ գլուխն երևաց, մէկ էլ ծածկւեց ալիքի տակ: Շուտ հասաւ և բռնել տւի ինձանից: Միքայէլը վախեցաւ, բայց ես աւելի ևս: Այս դէպքից յետոյ վերջ տւինք մեր լողանալուն: Մէկ անգամ էլ սրճարանում մեզ կալանաւորեցին և բանտարկեցին երկու ժամի չափ: Զրգիտէինք ինչ էր պատճառը, բայց շուտով իմացանք: Նկարիչ Ալազեանի տունը գողեր էին մտել և նրա տան կառավարչին մահացու վէրք տալով՝ յափշտակել էին թանգազին բաներ: Գողերը չէրքէզի հագուստով էին եղել, Պենք էլ այդպիսի հագուստ ունէինք: Բռնաւորներին տանում էին ցոյց տալիս վիրաւորածին, որ ճանաչի, բայց մենք չը տեսանք նրան: Երբոր մեզ տարան ցոյց տալու, նկարիչ Ալազեանը մեզ ջոկել տաւ միւսներին և ազատել տաւ: Այդտեղ առաջին անգամ տեսաւ ես հանձարաւոր Ալազովսկուն: Շատ դուր եկաւ ինձ նա իր վայելչակազմ հասակով և համակրելի դէմքով: Զրգիտեմ ինչո՞ւ ազատել տաւ մեզ. արդեօք գիտէր, որ մենք իր եղբօր գրաշարներն ենք, թէ՛ իբրև նկարիչ՝ մեր դէմքերից նշմարեց, որ մենք դուլի պատկեր չունինք:

—Ինչ և իցէ, բայց սրա համար նա ինձ աւելի դուր եկաւ: Երկու Ալազովսկիները ջոկ-ջոկ ասողի տակ էին ծնւած: Աշխարհային փառքը մէկի ետեւիցն էր վազում, միւսի՝ առջևից: Նկարիչը չէր կարող փառքի ճանկերից ազատուել, որքան էլ փախչէր նրանից, իսկ նրա եղբայրն ի դուր էր չարչարւում փառքի ետեւից հասնելու:

Ամառն անցնում էր. պէտք էր շտապել դէպի Մոսկա, որ ցուրտը վրայ չը հասնի, թէև ռուսական ցրտի մասին մենք որոշ գաղափար չունէինք: Մեր վաստակածից մենք յետ գցեցինք միայն

չխառն մտնէթ, որ մի չնչին դումար էր. եթէ դրանից դուրս գա-
չին Խալիպեանի տւած 10 մանէթը, որի մասին արդէն գրել էր
Ալադեանին և ես էլ էի ասել, այդ դումարն աւելի ևս կը նւա-
ղէր: Սրա համար ես գնացի ամարանոց Ալադեանի մօտ և խընդ-
րեցի, որ գրէ տպարանի կառավարչապետին, որ նոյն 10 մանէթը
չը հանէ մեզ տալիք վճարից: «Մենք, ասացի, Մոսկւայումը կը վճա-
րենք, ում որ կամենաք, կամ կուղարկենք ձեզ»:

Վարդապետը չէր ուզում համաձայնիլ, որով շատ ստորացաւ
իմ աչքումը և ես նրան յանդիմանեցի շատ խիստ խօսքերով:—Մի
նայէք, ասացի, որ ես մի դրաշար եմ. իբրև մարդ, գուցէ ձեզա-
նից ստոր չը լինիմ. գոնէ եթէ ես ձեր տեղը լինէի, ամենայն հա-
րական խնամք ցոյց կը տայի մեզ պէս երիտասարդներին, որոնք
թափառաշրջիկ բախտախնդիրներ և ձրիակերներ չեն, այլ նպատակ
ունին ծառայելու ազգին կառարելագործելով իրանց ուսումն ու ար-
հեստը: Կարծում էք թէ դուք ձեր դպրոցից աւելի պէտքակա՞ն
մարդիկ դուրս կը բերէք, որոնց վրայ կարժէր ահադին ծախքեր
անել, իսկ մեզ պէսներին անուշադիր թողնել:

Այս խօսքերիս համար ես նրան թւացի իբրև մի յանդուգն
սրիկայ, բայց գլխիցը ռադ անելու համար.—Լաւ, ասաց. ես կը
գրեմ Գեօգչայեան Յարութիւն քահանային, որ ձեզանից ստանայ
այնտեղ: Մի թուղթ գրեց տպարանի կառավարչին, որ 10 մանէթը
չը հանէ: Զուր չէր ուրեմն իմ կասկածս, որ ունեցայ Խալիպեանի
առատաձևութեան մասին իր ծախքով մեզ Մոսկւա ուղարկելու
համար: Գուցէ շատերին առատպել թւայ այս բանը, թէպէտ ոչ
ոքի իմ ճշմարտախօսութեան մասին կասկածելու տեղիք չեմ տւած,
պէտք է այստեղ վերջացնեմ այդ 10 մանէթի պատմութիւնը: Այդ
դումարը հասաւ Գեօգչայեան քահանային, բայց մեզ յայտնի չէ, թէ
նա ուղարկեց ըստ պատկանելոյն թէ ոչ: Այս անցքից մօտ 14 տա-
րի անցած՝ Ալէքսանդրապոլ եղած ժամանակս, Սուքիաս վարդա-
պետը (այժմ եպիսկոպոս) ինձ հարցրեց, թէ իրաւ է, որ դուք
Ալադեանին 10 մանէթ էք պարտ:—Այո, ասացի, եղել եմ պարտ
և վճարել եմ, բայց դուք ճրտեղից զիտէք այդ բանը: Նա պա-
տասխանեց, թէ՛ հաւաքւած էինք կաթողիկոսի (Գէորգ) մօտ շատ
հողիք. կաթողիկոսը կարգացել էր քո բրօշիւըը Ալադեանի դէմ

և նրան ջիգրացնելու համար կատարով ասաց.—ինչո՞ւ չէք պատասխանում Աղայեանցին և նրան մէկ լաւ հրահանգում: Այլազեանը ոչ տարաւ, ոչ բերաւ, և կաթողիկոսին մի անկապ պատասխան տուաւ, թէ՛ ես Աղայեանցին դեռ Թէոդոսիայից 10 մանէթ պարտք եմ տւել, ցայսօր չի վճարել, կարժէ, որ ես նրան պատասխան տամ...:

—Շատ կարելի է, ասացի, որ տէրտէրը հասցրած չը լինի նրան. այդ դումարը վճարւել է Միքայէլի ձեռքով, բայց նրանից յետոյ առ նւազն ես տասն անգամ պատասխանած կը լինիմ Այլազեանին և նա ոչ միանգամ չի ասել ինձ, թէ իմ 10 մանէթն ինչո՞ւ չէք տալիս: Յետոյ կաթողիկոսն ինչ ասեց:—Մէկ կուշտ ծիծաղեց. մենք ամենքս էլ ծիծաղեցինք... ախր 10 մանէթն ի՞նչ է, որ 14 տարում չմոռացւի, արդէն դաւօստն անց է կացել, ասաց Սուքիասը, քահ քահ խնդալով...:

IX

Այլազեանից հեռացայ ես մի տեսակ արհամարհանքով և անբաւականութեամբ: Այստեղ իրանք հազարներով էին կուլ տալիս անհաշիւ, իսկ մեզ տւած 10 մանէթի համար խնայողութիւն էին ցոյց տալիս: Իբրեւ տնտես, շատ խեղճ էր Այլազեանը: Արծաթասէր չէր, փող պահել չգիտէր, իւր մասին խնայող էր և անհոգ, բայց ուտողներն ուտում էին և անհազին գումարներ էին վատնւում անհաշիւ, անխնայ և անհեռատեսութեամբ: Մեծ գիտնական էր, բայց ոչ դրական, այլ բացասական մտքով առած այդ բառը: Կաւ է որ մարդ բոլորովին տղէտ լինի և պարզամիտ, քան թէ ամբարւած բացասական գիտութիւններով: Այսպիսի մարդը մի ժողովրդի զլուխ անցնելով՝ նրան կը տանէ դէպի նախապատմական խաւար դարերը: Սրանք են, որ կապկացնում են մարդիկներին և ոչ նրանք, որոնք ասում են՝ մարդը կապկից է յառաջ եկել:

—Այս մարդը շատ գիտութիւն ունի, շատ լեզուներ գիտէ, բայց խելք չունի. ինչ կասես, տղաս, ասաց ինձ մէկ անգամ Գէորգ կաթողիկոսը:

—Վեհափառ տէր, ասացի,—եթէ չգիտութիւնը գիտութիւն չհամարւի, դա և ոչ գիտութիւն ունի:—Կաթողիկոսը հաւանու-

Թիւն տւեց ասածիս, բայց հաւատացած եմ, որ չհասկացաւ Թէ ինչ ասացի ես... Յիրաւի, հ. Ալեազեանը զուրկ էր ժամանակակից գիտութիւնից և մանաւանդ կենցաղագիտութիւնից: Ամբողջ ազգին Թողած, նա մէկ հատ մարդու պոչից էր բռնել: Որքան անհեռատեսութիւն և անձնապատասխանութիւն: «Առաջնորդ» բառը շատ շատերին է սխալեցնում: Ճշմարիտ առաջնորդը նա է, որ ժողովրդի առաջը չի կորիլ, նրան չի կանգնեցնիլ իր քիճքի ուզած տեղում, այլ կերթայ նրա հետ ձեռք ձեռքի տւած, համախոհ և համամիտ յառաջադէմ մտքի տէր եղող մարդկանց հետ: Բայց սրա համար հարկաւոր է, որ ինքն էլ իր զարգացմամբ նրանց զաղափարակից լինի, որովհետև տառասկից կարելի չէ Թուգ քաղել:

Սեպտեմբերի սկզբներին ճանապարհ ընկանք Խրիմից խաղող տանող սալլերի հետ և զանազան նահանգներով անցնելով՝ և տեղ տեղ այլ բեռնակիր սալլեր տեղափոխւելով, միակերպ տափարակ տարածութիւններ կտրելով՝ դիմեցինք դէպի Մոսկւա: Այդ տարածութիւնը այնքան միակերպ էր, շատ տեղ ամալի և անապատ, որ մարդ շուտ կարող էր ճանապարհը կորցնել և մոլորւիլ: Մէկ տեղ մի հոգի էր միայն մեր սալլապանը, բայց ունէր եօթը սալլ մի մի ձի լծած և կապած իրար ետեւից ուղտերի նման: Գիշեր էր և քունը տարել էր սալլապանի: Երկինքը պայծառ էր և աստղալից: Նայեց սյ մեծ արջ աստեղատանը և տեսայ, որ մենք զնում ենք նրա հակառակ, այսինքն ոչ դէպի հիւսիս, այլ դէպի հարաւ: Զարթեցրի սալլապանին և ասացի, մէկ նայիր, ճանապարհդ չե՞ս կորցրել արդեօք. դու գնում ես դէպի հարաւ, յետ յետ ես գնում: Ռուսը շուտ զլխի ընկաւ, որ իրաւ մոլորւել է: Շեղւել էր մեծ ճանապարհից, որի ավերին տեղ-տեղ քարակոյտեր կալին իբրև ուղեցոյցներ: Սալլապանը վաչրենու պէս ապշած մնաց, Թէ ես ինչպէս իմացայ, որ կորցրել ենք ճանապարհը:

Նոյեմբերի կիսին մենք հասանք Մոսկւա և իջանք մի պորոմ: Այն, հասանք վերջապէս, բայց վայ այնպէս հասնելուն, ինչպէս մենք հասանք: Մերկացանք բոլորովին և՛ փողից և հազուստից և հացից:

Պէտք է ասեմ, որ իմ սիրելի Միքայէլը բնաւորութեամբ բոլորովին իմ հակապառկերն էր: Մենք մի մագնիսի երկու հակառակ բևեռներն էինք: Գուցէ, էլ ի՞նչ գուցէ, հէնց այդ էր պատճառը

մեր օրինակը չը տեսնուած առասպելական բարեկամութեան: Ես գիւրադրգիւ էի, իսկ նա պաղարիւն. ես շուշլ էի, իսկ նա՝ խնայող. ես անխոհեմ էի և յանդուգն, իսկ նա՝ խոհեմ և համեստ. ես անհոգ էի, իսկ նա հոգացող: Հասակով իրար հաւասար էինք—թէ տարիքով և թէ բոյով: Այս լաւ հանգամանք էր, որովհետեւ մի և նոյն հազուստը երկուսիս համար էլ միակերպ յարմար էր գալիս, նոյն իսկ մեր գլխարկներն ու կօշիկները: Այս հանգամանքից մենք շատ անգամ էինք օգուտ քաղում: Իմ բնաւորութեան թոյլ կողմերն ես չէի հաւանում, իսկ նա բանի տեղ չէր դնում և տանում էր եղբայրական սիրով: Նա նիհար էր և ստիպամազ, բայց լերկ երեսին մի աջնպիսի գեղեցիկ խալափունջ ունէր, որ արժէր իմ խիտ և երկայն մօրուքին: Ես ուսում ունէի որքան և իցէ և վատ ուսումնասիրութիւն, գիտէի ռուսերէն բառական խօսել և քիչ-շատ կարգալ, իսկ նա չունէր ուսման սէր, աւելի արւեստն էր սիրում, արւեստին նւիրւած, նա չէր կարդում. ասում էր՝ մի և նոյն է, դու կարդում ես, յետոյ ինձ կը պատմես կարգացածդ: Ես նրա հերոսն էի, իսկ նա իմ պահապան և պաշտպան հրեշտակս: Ես իդէալներ ունէի և յափշտակւած էի նրանցով, հետեւում էի նրանց օրինակին, մանաւանդ Բէնիամին Ֆրանկլինին, որ ամենից մօտ էր իմ սրտին. զրանցով ոգևորում էի ընկերոջս, որ նեղութեան համբերի և չը յուսահատուի: Հիմա ժամանակն էր, որ աջնպիսի հէքիաթներով սիրտ տալի ընկերոջս և սխեցի պատմել մեծ մարդկանց կեանքից զանազան աղէտներ...

—Այդ բոլորը շատ լաւ, բայց հաց չունինք, հաց, աշտօր ինչ պիտի ուտենք, ասաց Միքայէլը, որ շատ չերեակայեմ:

—Ինչ անենք թէ հաց չունինք, ասացի ես:—Երեւակայիր, որ շատ հաց ունինք, և քեզ բոլորովին կուշտ կզգաս:

—Շատ լաւ, մենք կերեանայենք, բայց սալապանը չի երեւակայում, իր հինգ մանէթն ուզում է, զրտեղից պիտի տանք:

—Հոգիս, դու հաւատ ունեցիր և յոյս, Աստուծ կըտայ, ցոյց տալով մեզ ճանապարհը, թէ ինչպէս պէտք է գտնել հինգ մանէթի կրկնապատիկը:

Կօշիկներ չունէինք և ոչ տաք հազուստ, իսկ Մօսկւայումն արդէն ձիւն կար և սուսական «մարող»: Իմ կօշիկներս ոչ երես ունէ-

ին և ոչ տակ, իսկ Միքայէլինն երես չունէին, բայց տակ ունէին: Հազայ ընկերիս կօշիկները, բան ուզեցի և մեր սալլապանի արմեակ վերարկուն, և այս տարագի մէջ շատ նման էի սալմաստեցի խաչագողի, որպիսիք մեզ շատ պատահեցին Ռուսաստանում: Թափառողներին իրանց սեփական սալլերով:

Գնացի ուղղակի Նազարեան ձեմարանի տպարանը, որ այդ ժամանակ կապարով ունէր վերցրած Մամոնտովը, որ յետոյ բոլորովին գնեց: Տպարանում գերմանացի Ֆակտորը փորձեց ինձ, որ տեսնէ իմ վարպետութեան աստիճանը. մի բան տուա հայերէն. շարեցի, շարածս տպեց և չը գիտեմ ուր ուղարկեց կարգացնելու. յետ բերին հաւանութիւն ստացած:—Շատ լաւ, ասաց Ֆակտորը, կարող էք զալ և գործ սկսել: Ասացի որ փող ենք պարտ մեզ բերողին և ծախսելու էլ ոչինչ չունինք. մեզ մի 10 մանէթ է հարկաւոր կանխիկ: Ֆակտորը մերժեց, ասելով որ կանխիկ փող վճարել կարող չեն:

—Եթէ չէք հաւատում, ասացի, ահա իմ անցագիրս, կարող էք զրաւ պահել ձեզ մօտ:

—Ոչ, չենք ընդունիլ, ասաց անգուլթ գերմանացին սառնութեամբ և երեսը շրջեց հեռացաւ:

Գրաշարներից իմացայ Ս. Նազարեանցի հասցէն, և ուղղակի գնացի նրա սեփական տունը: Ճանապարհին մտքումս մի լաւ ծառ պատրաստեցի և իմ ծառն ինձ վրայ այն տպաւորութիւնն արաւ, որ Նազարեանցը մեր որպիսութիւնն սոուղապէս իմանալուց յետոյ, պիտի գրկէ ինձ, ճակատիցս համբուրէ, ինչպէս երբեմն Խ. Աբովեանցը Պորպատում մի պանտուխտ հայի: Նազարեանցը պիտի ասէ, թէ ուրեմն իմ ցանած սերմերս արդէն ձեզ պէս զեղեցիկ ծաղիկներ են բուսցրել իմ սիրելի հայրենիքիս մէջ. ուրախ եմ, անչափ ուրախ, և ինձ մխիթարւած եմ զգում: Թող այսուհետեւ ինչքան կուզեն, չարձակեն ինձ վրայ, ես այլ ևս չեմ վրդովիլ:

Տան դուռը բաց էր, բայց ես անքաղաքավարութիւն համարեցի ուղղակի ներս գնալ, զանգը քաշեցի: Ոչ ոք դուռս չեկաւ: Կրկնեցի մի քանի անգամ, մէկ էլ տեսնեմ մէկը բղաւելով ցած է իջնում և ասում. «տեսնում ես դուռը բաց է, ներս արի, էլ ինչո՞ւ ևս ինձ անհանգիստ անում»: Եկողը Նազարեանցն ինքն էր:

Հէնց որ զէմն ելաւ և հարցրեց, թէ դու ո՞վ ես և ի՞նչ ես ուզում, ես սիսեցի իմ արդէն պատրաստած ճաշը. «Երկու հաց երիտասարդ եկել ենք»... Նազարեանցն ինձ իսկոյն ընդհատեց և ասաց բարկանալով՝

— Հայ, հայ, հայ... զահրա տարաք այդ հացերդ. ես ի՞նչ անեմ, որ հաց էք, կուզէք ջհուդ եղէք, ինձ համար հացը, թուրքը, մըլ-թոնին բոլորն էլ մէկ են։ Այս ասաց Նազարեանցը աչքերը խփած, մէջքի վերի մասը գլխով միասին թեքած, երկու ձեռքը թափ տալով դուրս անելու նշանով, և երեսը շրջեց ու հեռացաւ։

— Պարոն Նազարեանց, բայց դուք չը հասկացաք, թէ ես ո՞վ եմ, ի՞նչ եմ, և ի՞նչ եմ ուզում, — կռեցի ես նրա ետեւից, բայց նա էլ յետ չըջեց երեսը։ Նա անհետացաւ, իսկ ես մնացի մի աս-ժամանակ տեղումս մեխած։ Այսպիսի յուսախաբուցեան կեանքուղի պատահած չէի ես։ «Երեւի սա «Հիւսիսափայլ»-ի խմբադիրը չէր, ասացի ես, այլ մի ուրիշ Նազարեանց, բայց աւանդ, իսկ և իսկ «Հիւսիսափայլ»-ի խմբադիրն էր, ուրիշ ո՞վ կը համարձակէր սրբազան կոսմոպոլիտութիւնը անասնական էգօրիզմի հասցնել։ Նվէ քեզ համար հացն ու մլթոնին միեւնոյն է, առաւել լաւ, փառք և պատիւ քո բարձր մարդասիրական զգացումներին, ուրեմն ընդունիր երկուսին էլ, սիրիր երկուսին էլ։ Բայց ո՞չ, դու մարդատեաց ես և ոչ մարդատէր, դու ինքնատէր ես, բայց նոյն իսկ ինքնասիրութիւնդ բանականի չէ, այլ անբանի...»

Այսկերպ զատելով և դատապարտելով Նազարեանցին, կրկին գնացի տպարան և այնտեղ խմանալով Եմինի հասցէն, ճանապարհ ընկալ զէպի նրա բնակարանը, որ բաւական հեռու էր։ Գլուխս այնպէս էր տաքացել և սիրտս այնպէս յուզւել, որ չէի զգում որտեաց քայլելս ձիւնի և սառուցի վրայով։

Ես արդէն Թէոդոսիայից մի նամակ էի գրել Եմինին և հարցրել, թէ արդեօք տեղ կը լինի ձեմարանի տպարանում, և ճառաբանել էի մեր նպատակը, բայց պատասխան չստանալով՝ ճանապարհ էինք ընկել։ Հիմա որ գնացի մօտը, ասացի, որ ես այն նամակի զրոյն եմ, ձեզանից պատասխան չստանալով՝ հիմա եկել ենք, ու յուսով ենք, որ դուք ինչ որ կարող էք անել՝ կանէք։ Ասացի էլ, որ ես արդէն տպարանումն էի, այնտեղ մեզ համար տեղ կա, բայց

կանխիկ փող չեն տալիս. դուք որ գրեք, յուսով եմ, որ չեն մերժիլ: Նա պատասխանեց.

— Ես ձեր նամակին պատասխանեցի, որ տեղ չկայ, չգաք, որովհետև այդպէս ասացին ինձ տպարանումը. բայց որ հիմա կայ և ձեզ ընդունում են, աւելի լաւ: Փող կը տան կանխիկ թէ ոչ՝ այդ իմ գործը չէ, բայց կուզէք ես կը գրեմ, որ եթէ կարելի է տալ՝ տան:

Հէնց այսպիսի մի թուղթ էլ գրեց Էմիլը. տարայ տւի փակ-տորին, և նա կարդալուց յետոյ պատասխանեց ինձ սառնութեամբ. «Եթէ կարելի լինէր, ես առաջ էլ կը տայի. եթէ կարելի է տալ, ինչո՞ւ ինքը չէր տալիս, երևի կարելի չէ, որ չի տել...»:

Ես մնացի շարած: Այդ միջոցին մի ջահէլ ռուս գրաշար մօտեցաւ ինձ, քաշեց մի կողմ և ասաց կամացուկ. — Մի սրանեղիւր և ոչ ոքի էլ մի յիմիր: Համբաւաբերի գրաշարը գործը թողել գնացել է. Մսերեանցին շատ է պէտք մի հայագէտ գրաշար. ինչ ուղեհաս, հիմա նրանք կը տան. ուրեմն կարող ես ուղղակի գնալ Մսերեանցներին, իսկ նրանք կենում են հէնց մեր փողոցումը, ձեմարանի դէմ, եկեղեցու բակումը, ձախ կողմին: Ուրեմն ցտեսութիւն, ասաց և ձեռքս այնպէս ամուր սղմեց, որ իր քնքուշ սրտի բոլոր զգացումները մի ելեքտրական հոսանքով թափեց իմ սրտի մէջ: Ես նկատեցի, որ նա շատ յուզւած էր և իր յուզմունքը ծածկեց ինձանից՝ շուտ հեռանալով: Այս տղան՝ Նաշան էր, որ յետոյ դարձաւ իմ և Միքայէլի անբաժան և սիրելի ընկերը:

Մուծն արդէն վրայ էր հասնում: Մսերեանցի բնակարանը թէպէտ շատ մօտիկ էր, բայց անժամանակ լինելով՝ այցելութիւնս վաղւան թողի, և շտապեցի, որ այդ բարի լուրը շուտով հաղորդեմ Միքայէլիս:

ԱՆՄՈՌԱՑ ԵՐԳ

(Գ ԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՇԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

I

Մեր կեանքն էր խորին, անվերջ սուգ ու լաց,
Երբ յանկարծ մի ձայն մեր հոգին ցնցեց.
Այդ ձայնը երգ էր—մի երգ անմոռաց,
Որի երգիչը յաւիտեան լռեց...
Նորան մորմոքիչ, դառն երկունքով
Երգիչը ծնեց բոցավառ կրճքից.
Նորան շատ տարիք արիւն-արցունքով
Երգիչը հիւսեց սրտի թելերից...
Եւ թռաւ երգը, սրլացաւ արագ
Գէպի հայրենի դաւառանջ աշխարհ,
Ուր որպէս անմեղ, անպարտ նահապետ,
Տանջուում էր մի ազգ՝ տարաբախտ, թշւառ.
Ուր չը կար կեանքի ո՛չ ուրախ դարուն,
Ո՛չ անամոլ երկինք, պայծառ արշալոյս
Ուր կեանքն էր—շղթայ, բանտ, աքսոր, արիւն,
Ուր մարդն ապրում էր վշտաբեկ, անյոյս...

II

Եւ ներս սրլացաւ երգը անմոռաց
Աղքատ գիւղացու անշուք օթեան

Այնտեղ նա ապառ աւետիք կարդաց,
 Քնդցր աւետիք կեանքի նորոգման...
 Որպէս մայրական քաղցրալուր օրօր,
 Նա դիպաւ մանկան քնքոյշ ականջին.
 Նա փայլեց, որպէս ճըրագ լուսաւոր,
 Գիւղական մառլ խորձիթի միջին...
 Արձակ դաշտերում հայրենի երկրի
 Նա զիւ զօգանջեց զանգակի նըման.
 Նա օրհնեց վաստակն անխոնջ ձեռքերի,
 Օրհնեց մշակի արօրն ու զութան.
 Եւ մերթ ջերմ աղօթք՝ ծերի շրթունքին,
 Մերթ ոգի, եռանդ՝ պատանու կրծքում,
 Ապրեց ու յուզեց երգը սրտագին
 Դարերով լատրուկ գեղջուկի կեանքում...

III

Թռաւ նա գիւղից մարդաշատ քաղաք—
 Ալեծուփ կի մնքի մեծ հանդիսարան,
 Ուր մէկին բախտը ծաղրելով վայրագ,
 Միւսին ժըպտում էր սիրով անսահման.
 Ուր մէկը մատնւած ծանրր զրկանքի՝
 Մաշում էր կեանքը հազար հոգսերով.
 Անվիշտ ապրում էր՝ վիշտը ծաղրելով...
 Եւ մտաւ երգը շքեղ պալատների,
 Կշտամբեց ոսկու հպարտ ստրուկներին,
 Այցելեց անդարդ, աղքատիկ տներ,
 Ողջունեց համեստ գործաւորներին...
 Մի տեղ նա լացեց սգաւոր, արտում,
 Մի տեղ կուշտ խնդաց, ասես, բախտաւոր,
 Բայց ամենուրեք կախարդիչ երգում
 Լսում էր հայի վիշտը դարեւոր...

IV

Օ՛, երգ վառվռուն, դու, երգ ոգեշունչ,
 Լերդախոց երգչի անկեղծ հառաչանք,

Դու հայի աղերս, դու հայի միմունջ,
 Դու մեր վշտերի խորին արձագանք,
 Թող այսօր մահամբ անողոք խոցւած՝
 Ազատ երգիչը անկեանք, անբարբառ,
 Լռէ յաւիտեան, աչքերը փակած,
 Որպէս տարաբախտ բըլբուլ նետահար.
 Թող մահու կապանք, մռայլ գերեզման
 Խլացնեն երգչի ձայնը կորովի, —
 Դու կայուն, որպէս ժայռը անսասան,
 Չես մեռնիլ երբէք, ո՛վ երգ անմուաց.
 Եւ քանի հայ ազգն ապրում է, շնչում,
 Դու անբախտ հայի սիրտը կախարդած՝
 Յաւերժ կը թնդաս հայրենի երկրում...

Բ Ը Լ Բ ՈՒ Լ

Ա Լ Ե Ք Ո Ա Ն Դ Ի Ծ Ա Տ ՈՒ Բ Ե Ա Ն Ի

Մի լար, բըլբոլ, քեզ մի՛ տանջիր,
Որ փոթորիկն անիրաւ
Վարդըդ սիրուն, վարդըդ կարմիր
Թփից խըլեց ու տարւաւ...

Կանցնեն օրեր... Կը զայ կրկին
Մի նոր դարուն վարդաբեր,
Կը մոռանաս դու վիշտըդ հին,
Նորից կերգես վարդի սէր:

Բայց վայ կեանքի այն հէգ երգին,
Որ վաղաժամ որբացած,
Իւր սիրելի, խօսուն վարդին
Յուրո հողին է նա յանձնած...

Երգի համար դարուն չի զայ,
Ո՛չ նա նոր վարդ կը սիրէ,
Նա պէտք է լայ, պէտք է սգայ,
Մինչ լաւիտեան կը լռէ...

ՆԱՏՈՒՐԱԼԻՍՄԸ ԵՒ ԶՈՒԱՆ

Ֆ Ե Լ Ի Ք Ս Ի

ԷՄԻԼ ԶՈՒԱ (Emile Zola)

On mesure le génie aux vérités
qu'il apporte sur l'homme et la
nature.

E. Zola.

Մարդու հանճարը պէտք է չափել
մարդկանց և բնութեան մասին նրա
լալտնած ճշմարտութիւններով:

Է. ԶՈՒԱ:

Նատուրալիստի էությունը:—Պրիտիկաի անբաւարարութիւնը:—Բոման և
գիտութիւնը:—Էմիլ Զոլայի իղծը:—Զոլան իբրև բոմանտիկ:—Զոլայի հեղի-
նակութիւնները:—Նրա դպրոցը:

Մեր նախընթաց յփաւածներում Ֆրանսիական նատուրալիստի
մասին մենք ծանօթացանք Էմիլ Զոլայի, Բալզակի, Ֆլորբերի ու Գոն-
կուր եղբայրների հետ. ուսումնասիրեցինք նրանց գործը, աշխա-
տելով որոշել նրանց խաղացած դերը նատուրալիստ բոմանի զար-
գացման մէջ: Բալզակից սկսած մինչև Է. Զոլան Ֆրանսիական նա-
տուրալիստ բոմանը գնալով ճոխացաւ և Զոլայի գրչի տակ նա իր
կատարելագործման գագաթնակէտին հասաւ: Իւրաքանչիւր տաղան-
դաւոր գրող իւրը մոցրեց բոմանի մէջ, իւրաքանչիւր բոմանիստ մի
նոր չարի աւելացրեց նատուրալիզմի հրաշալի սրբատի վրա: Այն-
պէս որ հմուտ աչքը դիտելով այս շէնքը, որոշում է այս ինչ կամ այն
ինչ մեծ ճարտարապետի գործը: Եւ, ճշմարիտ որ, նատուրալիստի

էւոլիւցիաի (զարգացման) ուսումնասիրութիւնը մի վերին աստիճանի հետաքրքրական և խրատատու էտիւդէ, որը ցոյց է տալիս, որ մի որ և է գրականական ուղղութեան ծնունդն ու զարգացումն սերտ կապւած է թէ զիտութեան և թէ հասարակական բարք ու վարքի դրութեան հետ, որ ոչ մի հանձար չի կարող շեղել բնական էւոլուցիաով որոշւած ուղիւնց և որ խոշոր գրական գործերը նոյնպէս հետեանք են նախընթաց մանր հանգամանքների, ինչ որ են մեծ քաղաքական և հասարակական երևոյթները:

Կրիտիկոսը, մի որ և է գրական դպրոց ուսումնասիրելիս, պիտի ցոյց տայ այդ դպրոցի կախումն թէ բնական և թէ հասարակական զիտութիւնների զարգացումից: Այն ժամանակ գրականութեան պատմութիւնը կը դառնար մի մեծ և վերին աստիճանի հետաքրքրական գիտութիւն, իբրև արտայայտութիւն մի որոշեալ հասարակութեան որոշեալ ժամանակաւ հոգեկան աշխարհի, այսինքն նրա հոգեբանութիւնը!...

Նատուրալիստի պատմութիւնը այս տեսակէտից դեռ գրւած չէ, ու մենք, որ անասելի հետաքրքրութիւնով ուսումնասիրում ենք նրան, անոյժ ենք բացատրել նրա էւոլիւցիաի իւրաքանչիւր աստիճանը իբրև արդիւնք ժամանակակից զիտութեան շարժման: Մեծ և պողատու խնդիր,—որը մի աւելի հմուտ գրչի է սպասում:

Անուամենայնիւ մեր նախընթաց էտիւդներում մենք, Բալզակի, Դյուբերի և Գոնկուրների գործերը քննելիս, աշխատեցինք ականերև անել բնական զիտութիւնների զարգացման ազդեցութիւնը նատուրալիստ բոմանի էւոլիւցիաի վրա: Մենք տեսանք որչափ սերտ կապւած է բոմանը գիտութեան հետ, և որչափ կանոնաւոր և աստիճանաբար է զարգանում նա գիտութեան նոյնպէս աստիճանօրէն զարգացման հետ:

Սակայն այս մի յանդուգն փորձ էր և դուցէ վաղաժամ մի փորձ: Մենք սրանով կամեցանք միայն ցոյց տալ, որ գիտութեան զարգացման իւրաքանչիւր էտապը (քայլափոխ) գրոշմում է իր կնիքը գրականութեան վրա: Այս փորձը անյաջող է այն պատճառով, որ մի որ և է հեղինակի գործը արտայայտութիւն է նմա-

նապէս նրա եղական բանական ու հոգեկան աշխարհի, քանի որ ոչ մի հեղինակութիւն չի կարող անդէմ լինել ճանաչել հեղինակի մտաւոր զարգացման աստիճանը, թափանծել նրա զգացողական, մի խօսքով նրա հոգեկան աշխարհը, լաւ ծանօթանալ նրա դաստիարակութեանը, նրա յաջորդական յատկութիւններին, — այս է բոլոր հեղինակաւոր կրթիկոսների իղձը, որը յաճախ, ասենք միշտ, անյազ է մնում, քանի որ հեղինակները յաճախ թաղցնում են իրանց սիրտն ու հոգին Արիստիկոսին մնում է միայն կապել, որքան այդ կարելի է, գրականական արտայայտութիւնները գիտութեան ծաւալման հետ:

Այդ անհրաժեշտութիւնը հանգիստ չի տալիս նամանաւանդ իրական, նառուրալիստ գրականութիւնը ուսումնասիրողին, քանի որ այդ ուղղութեան պարադոքսները իրանց բովանդակին գիտական ածական են տալիս: Թէ ֆրեյդերը, թէ դը Գոնկուրները և մանաւանդ Էմիլ Զոլան այն հաւանութիւն ունէին, թէ գիտական մտքեր են արծարծում իրանց բովանդակի միջոցով:

Էմիլ Զոլաի բովանդակը, հեղինակի կարծիքով, ճշգրիտ գիտական հետազոտութիւններ են, որոնց նա գուցէ էտիւդներ է անւանում (études):

Էմիլ Զոլան կամեցաւ թափանցել երկրորդ կայսերութեան հասարակութեան բոլոր շերտերը, և ամբողջ ֆրանսիաի վարք ու բարքի էտիւդները տալ:

Յնորական, բայց վիթխարի ձեռնարկութիւն!

Մենք զեռ ևս չենք քննում այն խնդիրը, թէ որչափ յաջողւեց Զոլան այդ ահագին գործը, որը մի մարդի, մի հանճարի անգամ ոյժերից բարձր էր: Մենք միայն խոնարհւում ենք դարիս մեծ բովանդակի հրաշալի վստահութեան առաջ: Մենք երկնելով ենք միայն զրիչ վերցնում այս ահռելի գործը քննելու համար, երկընչելով այն մեծ պատասխանատւութիւնից, որը ըստանձնում ենք մենք ֆրանսիաի ամենամեծ գրողներից մէկին ուսումնասիրել ցանկանալով:

Էմիլ Զօլան այն տաղանդներից է, որոնք արագ ըմբռնում են ժամանակակից ուսմունքները ու մշակում են նրանց: Մեծ բոմանիստը իսկոյն հասկացաւ, որ հին գրականական ֆորմուլան վիթելէ, որ բոմանը մի նոր ուղղութիւն է ստացել և որ անկարելի է այդ նոր հոսանքին դիմադրել: Զօլաի գրականական ոգին խմորւած էր բոմանտիկ դպրոցում, Հիւզօի լիրիսմը թափանձել էր նրա ուղեղը, նրա տաղանդը սննդեւ էր և աճեւ բոմանտիկ կաթով:

Համարեա աղքատ ծնողների զաւակ, առանց սիստեմական կրթութեան, իր բնազդումին միայն հետեւելով, պատանի Էմիլը ընկել էր բոմանտիսմի հոսանքի մէջ, որին նրա դեռ ևս թոյլ ոյժերը անկարող էին դիմադրել:

Նա ինքը շատ տեղեր խոստովանում է այդ յափշտակումն Վ. Հիւզօյով, Ալֆրէդ դը Միւսսէով և ժամանակակից լիրիկներով: Բայց յանկարծ Զօլան հրաժարւում է այս ուղղութիւնից և սկսում է կրթել իրան Բալզակի դպրոցում:

Ասենք իսկոյն: Որքան էլ զգոյշ լինէր Զօլան իր գրւածքների մէջ, դարձեալ տեղ տեղ,—և այդ տեղերը բազմաթիւ են,—նա երևում է մեզ իբրև մի հիանալի բոմանտիկ:

Էմիլ Զօլան մինչև այսօր քառասուն հատոր գրքեր է գրել, որոնցից 20-ը բոմաններ են, իսկ մնացածները վէպիկների, նուէլների, կամ կրիտիկական գրւածքների, թատրոնական պիէսների, պօէզիաներ են:

Երկար տարիների ընթացքում մենք համբերութիւն և հետաքրքրութիւն ունեցանք հետեւելու այս մեծ հեղինակի տաղանդի տարուբերմանը. Մենք ուշադրութիւնով ուսումնասիրեցինք նրա 19) բոմանները, որոնք կազմում են արդէն յաւիտեան հռչակաւոր «Բուգօն-Մաքար» ընտանիքի պատմութիւնը, և որը Զօլաի յուսալով պիտի տար մեզ երկրորդ Կայսերութեան քաղաքական, հասարակական, տնտեսական պատմութիւնը:

Առանց քաշելու և առանց կեղծ համեստութեան մենք վրստահանում ենք այս մեծ գործը բացատրել հայ գրագէտներին, և այդ անում ենք համոզւած լինելով մեր այս աշխատանքի օգտաւետութեանը:

Եթէ մեր գրողները յաճախ մեղանչում են գրականութեան ամենատարրական պահանջների դէմ, դրա պատճառը պիտի որոնել այն հանգամանքում, որ օտար գրականութիւնը նրանց միանգամայն անծանօթ է:

Էմիլ Զոլաի բոմանը արդէն քսան տարի համա-եւրոպական գրականութեան սիրտն է դառել, որի իւրաքանչիւր բաբախումն մի նոր ալեկոծումն է գցում եւրոպական գրական աշխարհում: Նոր սերունդները կրթւում են այժմ նրա շօլայում, ինչպէս որ նախ-ընթաց սերունդները կրթւում էին Վ. Հիւգօյի դպրոցում:

Զոլաի գորեղ գրիչը նոր գրականական փորձույթներ է տալիս մեզ, ինչպէս երբեմն Հիւգօինն էր այդ անում:

Մեր խորին համոզմունքով իւրաքանչիւր խղճմտաւոր գրող պարտաւոր է ճանաչել այս Բուգօն-Մաքարներին:

Մենք այնչափ յանգնութիւն չունենք, որ կարծենք, թէ լաւ ըմբռնել ենք այս ականաւոր հեղինակի գրականական փորձույթն: Մենք կը ցանկայինք միայն առ այժմ լոկ պատմագիր մնալ, իսկ յետոյ մենք խոստանում ենք մի ընդհանուր կրիտիկական հայեացք գցել Նատուլիսմի վրա:

ԼՄԻՆ, ԶՈՒԱՆ ԲՈՄԱՆՆԵՐԸ

Je veux expliquer comment une famille, un petit groupe d'êtres, se comporte dans une société, en s'épanouissant pour donner naissance à dix, à vingt individus...

Zola.

Զոլաի բոմանները սերտ կապւած են միմեանց հետ. — Սկզբնաւոր Ադել-լաիդա Ֆուքը (Adelaide Fouque). — Սրա սերունդը. — Զոլաի նկարագրած չըջանները. — Նրա հալածող բոմանի վրա. — Նրա բոմանների անունները. — Զոլան և ժամանակակից գիտութիւնը:

Էմիլ Զոլաի քսան հաստ բոմանները (մէկը «Բժիշկ Պասկալը» մամուլի տալն է) կրում են մի ընդհանուր վերնագիր.

Les Rougon-Macquart. Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second empire.

(Բ ու գ ո ն - Մ ա կ կ ա Ր Ն Ե Ր, — երկրորդ կայսերութեան ժամանակաշրջանի մի ընտանիքի բնական և հասարակական պատմութիւնը):

Այս ընդհանուր նպատակը կապում է միմեանց հետ Չոլաի քսան գրքերը, բոլոր քսան բովանդակների հերոսները մի նախամօր սերունդին:

Գործող անձերը բոլորը սերում են մի օտարօտի կնոջից, որի անունն է Ադելաիդա Ֆուք (Adelaïde Fouque):

La fortune des Rougon, Չոլայի առաջին բովանդակի մէջ, մենք ծանօթանում ենք Բուզոն-Մակարների այս արմատի հետ: Ադելաիդա Ֆուքի հայրը խելագարւում է և մեռնում: Ինքն Ադելաիդան նոյնպէս մի օտարօտի անձնաւորութիւն է, սաստիկ գրգռող, օրիգինալ, որը հօր մահից յետոյ յանկարծ, չընայելով իր կարողութեանը, իրան ամուսին է ընտրում իր ծառաներից մէկին և նրանից մի արու զաւակ ծնում, որը Պիեր Բուզոնն է: Այս կինը 15 ամսից յետոյ, իր ամուսնուն կորցնելով, իրան սիրական է վերցնում մի գւեհիկ, անտաշ, արբեցող զիւղացի, Մակար անունով, որը տալիս է նրան մի արու և մի էգ զաւակ, Անտուան և Իւրսուլ:

Ահա Բուզոն Մակարների արմատը:

Մի խելագար թողնում է մի էգ զաւակ, որը մի նեարդային, հիստերիկ, օտարօտի կեանք վարող արարած է (Ադելաիդա Ֆուք), որի սիրականը մի արբեցող է:

Այսպէս, արմատը խելագարութիւն է, միայն խելագարի աղջիկը ամուսնանում է մի առողջ մշակի հետ, ամուսնութիւնից սերած սերունդը պիտի անշուշտ աւելի առողջ լինէր, քան թէ Ադելաիդայի միւս երկու զաւակները, որոնց հայրը (Մակարը) արբեցող է:

Այս անաւողջ արմատը անտարակոյս պիտի անաւողջ ծառ տար: Այս հիւանդ ծառի իւրաքանչիւր խոշոր ճիւղը դառնում է մի առանձին բովանդակ կենդրոնական սիւնը, որի վրա հիւսւում է ամբողջ բովանդակ ինտրիգը:

Այսպէս, իւրաքանչիւր բովանդակի հերոսի տոհմաբանութիւնը մեզ վաղօրօք չափանի է և մենք կը տեսնենք յետոյ, թէ ինչ մեծ կարեւորութիւն ունի ընթերցողի համար այս գիտելիքը:

Այս գործող անձերը իրանց վաղօրօք որոշւած հոգեկան յատկութիւններով մանում են իւրաքանչիւրը իր շրջանի մէջ, և ազդւում սրանից իրանց բնաւորութեան համաձայն:

Այսպիսով Զոլաի բուհանների հերոսները բոլորը արիւնակից-ներ են: Հեղինակը նրանց զցում է հասարակական տարբեր շերտե-րի մէջ, շրջապատելով նրանց զանազան դասակարգի պատկանող անձնաւորութիւններով:

Այս է Զոլաի հասարակական բարդ կեանքն ուսումնասիրելու ձևը: Այս կերպով նա մեզ «բարք ու վարքի» մի շարք էտիւդներ տւեց (romans de mœurs):

Մի արտակարգ և միանգամայն զարմանալի տոկունութիւնով և համբերութիւնով մեծ բոմանիստը աշխատեց թափանցել Նա-պոլէոն II-ի կայսրութեան ժամանակաց ֆրանսիական կեանքը: Նրա իւրաքանչիւր բոմանը մի որ է և դասակարգի կեանքի էդիւդն է:

Փաւառական մանր կուսակցական կռիւներ, ֆրանսիական ան-պսակ հոգեւորականութիւնը, բարձր քաղաքական դասակարգը, ան-բարոյակացած Պարիզի բանւորները, Պարիզի կոկոսների կեանքը, յետոյ մի շարք հրաշալի էդիւդներ ածխահանների, առւտրական դասի, երկաթուղու վրա ծառայողների, Պարիզի ֆինանսական շըր-ջանների, արտիստների կեանքից, 1870 թ. Ֆրանս-Պրուսական պատերազմը և դեռ չաւարտած ուսումնասիրութիւնը, որը նւիր-ւած է զիտնականների կեանքին:

Իր L'Oeuvre բոմանի մէջ այսպէս է խօսեցնում նա իր հե-րոս Սանդոսին, մի ժուրնալիստի.

«Ես գտել եմ, ինչ որ ինձ հարկաւոր էր: Օ՛հ, մի մեծ բան չէ գտածս! Այս մի փոքրիկ անկիւն է, բայց նա բաւական է մի մարդու համար, մինչև անգամ եթէ այդ մարդը չափազանց ընդարձակ հա-կումներ ունենար... Ես կը վերցնեմ մի ընտանիք և կ'ուսումնասի-րեմ մի առ մի նրա անդամներին, թէ որտեղից են գալիս և ուր են գնում, ինչպէս նրանք միմեանց վրա ազդում են, վերջապէս մարդ-կութեան մենիատուրան, մարդկութեան զարգացման և կենցաղա-վարութեան եզանակը...»

Բայց այդ բաւական չէ: Ես կը զցեմ իմ անձերին մի որոշեալ պատմական շրջան, որպէս զի նրանք շարժւեն մի որոշ միջավայրում և գտնւեն որոշեալ հանգամանքների մէջ,—մի խօսքով, մի կտոր

պատմութիւն... Հը՛, հասկացար, մի շարք զրքեր, տասնըհինգ, քսան հատոր զրքեր, էպիգրֆներ, որոնք կապւած կը լինեն միմեանց հետ, թէև նրանցից ամեն մէկը իր սեփական շրջանակը կ'ունենայ,— մի շարք բովանդակներ, որոնցից ծերութեանս համար մի տուն կը շինեմ, եթէ միայն ինձ չջախջախեն նրանք»:

Այս է Զոլաի արածը: Քսան բովանդակներ, որոնք կարող են առանձին կարդացուիլ, կապւած են միմեանց հետ իրանց գործող անձերի միջոցով, որոնք մի ընտանիքի անդամներ են:

Էմիլ Զոլաի գործը մի կալեյդոսկոպի է նմանում, որը զարմանալի գոյներով մեզ պատկերներ է տալիս: Ով որ տեսել է այդ պատկերներից մէկը, նա չի կարող չպտտել կալեյդոսկոպը, որ սքանչանայ միւս պատկերներով: Եւ այս քսան բովանդակները քսան հրաշալի պատկերներ են, որոնք այնչափ բարդ են, որ լաւ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մի առ մի զննել նրանց մանրամասնութիւնները:

Ահա Զոլաի բովանդակների ցուցակը:

- 1) La Fortune des Rougon.
- 2) La Curée.
- 3) Le Ventre de Paris.
- 4) La Conquête de Plassans
- 5) La Faute de l'abbé Mouret.
- 6) Son Excellence Eugène Rougon.
- 7) L'Assommoir.
- 8) Une page d'Amour.
- 9) Nana.
- 10) Pot-Bouille.
- 11) Au Bonheur des Dames.
- 12) La joie de vivre.
- 13) Germinal.
- 14) L'Oeuvre.
- 15) La Terre.
- 16) Le Rêve.
- 17) La Bête Humaine.

18) L'Argent.

19) La débacle.

20) Le docteur Pascal.

Այս վերջին գիրքը կնքում է Բուզոն-Մաքարների սերիան:

Այս քսան վէպերը միառմի քննել անկարելի է, վասնորոյ մենք պէտք է մի հաւաքական ուսումնասիրութիւն տանք նրանց մասին: ¹⁾

Էմիլ Զոլան թէև պաշտօնապէս ուսում չի ստացել, բայց նրա բրմանները ապացոյց են, որ այդ զարմանալի մարդը ինքնապատրաստութիւնով ծանօթ է գիտութեան:

Մեծ Կլոդ-Բերնարի սքանչելի հետազօտութիւնները Ֆիզիօլօգիային մի նոր զարկ տւեցին և նորանոր ֆակտեր բացեցին մեր առաջ: Ֆիզիօլօգիայի զարգացումն իր ետեւից քարշեց դրական հոգեբանութեան ուսումնասիրութիւնը, իսկ այս վերջինը մի նոր լոյս զցեց մեծ հոգեկան հիւանդութիւնների վրա: Մօրելի, Մօրօ դը Տուրի, Ֆալրէի, Լասեզի, Շարկօի, Մանիանի, Բիբօի և սրանց հարիւրաւոր գիտնական աշակերտների էգիւղները հոգեկան անկանոնութիւնների և հիւանդութիւնների մասին մի կողմից, միւս կողմից Հիպնոտիսմի նորանոր հետազօտութիւնները և իտալական եղբրական (յանցաւորների) հոգեբանական զպրոցը Լօմբրօզօի տւած զարկից յետոյ,—այս բոլոր հրաշալի գիւտերը, որոնք այնպէս ծաղկեցրին մեր վերջին կիսադարի մարդաբանական գիտութիւնը, միանգամայն հիմքից փոխեցին մեր հայեացքները մարդու ֆիզիկական և հոգեկան կեանքի վրա: Այն ինչ մի շարք յեղափոխութիւնների ցանած իդէաները, տնտեսական և քաղաքական նոր հայեացքների ժողովրդականացումն և այլն մի նոր լուսով լուսաւորեցին հասարակական կեանքի բարդութիւնը:

Զոլաի դրքերը թերթեկա մարդ ապշած է մնում այն բազմակողմանի տեղեկութիւնների առաջ, որոնք ապացոյց են հեղինակի ծանօթութեանը թէ բժշկական և թէ հասարակական գիտութիւններին: ²⁾

¹⁾ Այս վէպերից վաճառւած են մինչև ալժամ 1 1/2 միլլիօնից աւելի, միայն Nana-ից ծախւած է 130,000 օրինակ:

²⁾ Զոլան, թէև մի խոշոր բեկտրիստական տաղանդ է, բայց նա մի-

Զոլան մի և նոյն ժամանակ մի վերին աստիճանի խղճմտաբար դիտող է: Նրա նկարագրութիւնները միանգամայն լուսանկարներ են: Մի գործարան, մի հիմնարկութիւն, մի գիւղ կամ մի գետ նկարագրելու համար նա մանրամասն կուսումնասիրի անձամբ և չի հաւատալ ուրիշների պատմածներին: Germinal-ը գրելիս նա իջնում է հանքի ստորերկրեայ անցքերը, Bête humaine-ի համար նա շոգեշարժի վրա ու մաշինիստի հետ ճամբորդութիւն է անում և այլն: Այս կտգից նա Ֆլորբերի արժանաւոր աշակերտն է:

ԶՈԼԱՆԻ ԳՈՐԾԸ

Եմիլ Զոլաի նատուրալիսմը բնորոշում է հետեւեալ յատկութիւններով, որոնց մեծ զրոյը բոլոր բովանդատութիւններում աշխատել է հաւատարիմ մնալ:

I) Կատարեալ բացակայութիւն մի որ և է զոգմայի (վարդապետութիւն) և խրատատուութեան:

II) Կատարեալ քօղարկումն հեղինակի եսի:

III) Ճիշտ և մանրամասն նկարագրութիւն բնութեան և միջավայրի:

IV) Ճիշտ ուսումնասիրութիւն հասարակութեան:

V) Ճիշտ ուսումնասիրութիւն հերոսների ֆիզիոլոգիայի և հոգեբանութեան:

VI) Ճիշտ ուսումնասիրութիւն հերոսների ժառանգական յատկութիւնների:

Առաջին հինգ սկզբունքները շատ կամ քիչ մշակած մենք գտանք արդէն առաջիկայ բովանդատների գործերում: Զոլաին պատկանում է ժառանգականութեան մեծ օրէնքը, բովանդի մէջ մտցնելու պատիւը:

Քննենք մի առ մի այս վեց կէտերը:

Անոյն ժամանակ ը ուրոգիւն զարգացած է, ասում է ռուս կրթիկոս Միխայլովսկին: Մենք զարմանում ենք տաղանդաւոր ռուս գրողի այս օտարօտի խօսքերին և չըզիտենք ինչպէս բացատրել:

I ԿՈՏԱՐԵԱՒ, ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԳՈԳՄԱՅԻ ԵՒ
ԽՐԱՏՍՏԻՈՒԹԵԱՆ

La leçon est dans l'exactitude
des documents.

Z o l a.

Խրատը վաստերի ճշդութեան
մէջն է, Զոլա:

Հին բոմանի ֆորմուլան. — Բարին չաղթում է, իսկ չարը կործանւում: —
Միտիցիսմ և զետերմինիսմ: — Նատուրալիստ բոմանի նպատակը: — Նրա
կրթողական նշանակութիւնը:

Նատուրալիստի գիտնական հոսանքը բնականաբար չէր կարող
նպատակ դնել իրան խրատներ կարդալ բոմանի միջոցով: Գրակա-
նութիւնը նատուրալիստների գրչի տակ դառնում է ժողովրդակա-
նացրած խիստ բարդ գիտնական տրակտատ, և՛, քանի որ գիտու-
թիւնը բարոյականացնող նպատակ չունի, հեռեւաբար բոմանն է
չպէտք է և չի կարող այդպիսի նպատակ ընտրել իրան:

Երբ որ բոմանը քարոզի նպատակով է գրւում, դուրս է
գալիս, որ բարին միշտ չաղթում է, իսկ չարը կործանւում: Իսկ
քանի որ կեանքի մէջ այդ սկզբունքը յաճախ չի իրագործւում,
հեռեւաբար հին բոմանիստները ստիպւած էին աղաւաղել ֆակտերը,
ծռմանը հանգամանքների բնական դարսումները, իրանց բարոյական
սկզբունքը չաղթող դուրս բերելու համար: Բոմանի ամբողջ հիւս-
ւածքը, նրա ինտրիգը միայն այս անխուսափելի վախճանի, այսինքն,
չարի պատժելու և բարու չաղթելու ժամանակը հեռացնելու հա-
մար էին: Այնպէս որ հմուտ ընթերցողը հին բոմաններից մի քանի
տասնեակ էջեր կարդալուց յետոյ, կարող է վստահութիւնով ասել,
թէ ինչպէս կը վերջանայ նա: Սակայն այսպիսի մի ուղղութիւնը
պիտի տանէր մեզ անշուշտ և իրօք տարաւ էլ դէպի մ'իստիցիսմ:

Այսպիսով հին բոմանը ինքն իր վոսը փորեց: Նա հեռու էր
մնացել գիտութեան ուսմունքից, որը հերքում էր միտիցիսմը և
որը առաջ էր բերում մի ուրիշ վարդապետութիւն, այն է դե-
տերմինիսմը:

Այս սկզբունքը ակներև է համարեա բոլոր գրողների բոման-
ներում, Ֆլոբերից սկսած:

Մարդը իր զգացմունքներով, իր ուղեղով, շրջապատող հանգամանքների պտուղ է: Նրա վրա ազդում են կլիման, կերակուրը, արտաքին ամենաչնչին հանգամանքներն անգամ: Հետևաբար, եթէ մի որոշեալ Ֆիզիոլոգիական էակ զցենք որոշեալ ազդեցութիւնների ներքոյ, նրա գործունէութիւնը, որը միայն արտայայտութիւն է մարդու հոգեկան շարժումների, որոշեալ ձև կը ստանայ: Ահա դեռ տերմինիսմը, որը թէև զգացւած էր Ալոգ-Բերնարից առաջ, բայց այս մեծ Ֆիզիոլոգը միայն կարողացաւ պարզ գիտնական սանկցիա տալ այս թէօրիաին: Եթէ վերցնենք մի որ և է կենդանի, դնենք նրան որոշեալ տաքութեան սենեակում, որոշեալ բաներ ուտեցնենք ու խմեցնենք նրան, յետոյ որոշեալ կերպով զրգռենք նրա մի որ և է նեարդը, մենք կը ստանանք որոշեալ ձևի երևոյթ: Բայց հէնց որ այս անհրաժեշտ պայմաններից մէկը կամ միւսը փոխւի, փորձի հետևանքն էլ տարբեր կը լինի:

Զոլան կամեցաւ այս դետերմինիսմը մոցնել իր բոմանի մէջ, ինչպէս այդ արել էր մեծ վարպետ Ֆլոբերը իր «Տիկին Բովարի»-ի մէջ և դը Գոնկուրները իրանց գրածքներում: Ընդունելով գիտնական այս թէօրիան, իրական վիպագիրները պէտք է ընդունէին նոյնպէս երևոյթների ճակատագրական, անխուսափելի շարժողութիւնները միմեանցից: Հետևաբար նրանց վէպերում կատարւած եղելութիւնները բնական երեւոյթներ լինելով, չէին կարող երթարկւել մի որ և է փոփոխութեան հեղինակի հաճոյքին համեմատ (ինչպէս այդ լինում էր հին ուղղութեան բոմանի մէջ): Այս գրականական դետերմինիսմը պէտք է այսպիսով հեռացնէր վերջնականապէս դոգմատիսմը (խրատաբանութիւնը) վիպագրութեան միջից, և զարցնէր բոմանը անաչառ և աննպատակ էտիդ հասարակական հոգեբանութեան և հասարակական կեանքի:

Սակայն նատուրալիստ բոմանը աննպատակ բոման չէ, նա մի աւելի դրական և գուցէ աւելի օգտուէտ նպատակ ունէր, այն է՝ մի որոշեալ շրջանի ճշգրիտ պատկերը նկատել, ցոյց տալ թէ ինչպէս էր բնութիւնը, ինչպէս էին ապրում մարդիկ, ինչ էին զղում և ինչ մտածում: Այնպէս որ բոմանը պատմութիւն չնչէր, և որ նրա կարգացողը հեշտ գաղափար կազմէր որոշեալ էպոխայի բարձր ու վարքի մասին:

Երկրորդ կէտը, որը նատուրալիստների տանջող փափագն էր, այն էր, որ նրանք ճգնում էին, ինչպէս ասել ենք, ենթարկել գործող անձերի հոգեկան և զգացողական շարժումները արտաքին աշխարհի ազդեցութեանը: Զուլաի գրւածքներում այս կէտը աւելի ևս աչքի է ընկնում և այս է այն, երբեմն չափազանց տաղտկալի ու երկար, միջավայրի նկարագրութիւնների պատճառը, որոնցով լիքն են նրա գրքերը:

Բոմանի կրթողական զօրութիւնը կախւած է նրա ընթերցողի վրա գործած ազդեցութիւնից: Միւսնոյն ֆակտը, միւսնոյն երևոյթը տարբեր կերպով կը շարժի երկու մարդու սիրտը և ուղեղը, նայելով թէ այդ մարդը ինչ դաստիարակութեան և ինչ զարգացման տէր է: Տալով ճիշտ և անկողմնապահ նկարագրութիւններ թէ մարդկանց ներքին և թէ հոգեկան կեանքի, դրական վիպասանը ստիպում է մեզ մտածել և ղգալ ու, մեր մտաւոր ու հոգեկան զարգացման համեմատ, դուրս բերել մեր ընթերցումից այս ինչ կամ այն ինչ բարոյական դասը: Այս տեսակէտից ևս նատուրալիստ բոմանը համամիտ է գիտութեան հետ, որը նոյնպէս նպատակ չունի բարոյական գաղափարներ մտցնել հասարակութեան մէջ, այլ այդ գաղափարները ինքն ըստ ինքեան հետեւանք են լաւի ու վատի, բարու ու չարի ուսումնասիրութեանը:

(Կը շարունակւի)

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆ

Պատրիկեանի նամակները: Տփլիս, 1893 թ.

Պ. ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆԻ

«Պատրիկեանի նամակները» գրական մի ալբոմ է, ուր զետեղած են ութսունական թւականների հալ երիտասարդութեան մի մասի պատկերները: Ո՞ր երիտասարդական սիրտ կարող է չբարախել «հալ երիտասարդ», «հալ երիտասարդութիւն» խօսքերը լսելիս, որ հասարակութիւնը չի կամենալ ծանօթանալ իր երիտասարդութեան հետ, որի վրայ աշխարհի ոտկի լոյսեր են դնում: Ո՞ւր համար կարող են խորթ լինել բոլոր աշխարհական թէ հասարակական, ազգային թէ հանրամարդկային գաղափարները, իղձերը, իղէալները, որ լուծում, ոգևորում են երիտասարդութեան թարմ միտքը, անարատ կուրծքը: Ահա աշխարհները, որոնք ինքն ինքեան հետաքրքրական են դարձնում Նամակեանի ալբոմը և որոնց ազդեցութեան տակ մենք գրեթէ ազահութեամբ սկսեցինք կարդալ «Պատրիկեանի նամակները»: Կարդացինք, բաց, պէտք է խոստովանենք անկեղծութեամբ, լոյսներս չարդարացան: մենք զտանք աւելի քիչ, քան սպասում էինք: Բացատրենք:

Իւրաքանչիւր գեղարեստական գրածք իւր վրայ ունի է դարձնում գեղարեստական կողմով և բովանդակութիւնով: Գեղարեստականի մէջ առաջնակարգ դեր է խաղում հեղինակի տաղանդը, իսկ բովանդակութեան մէջ արտապատում են հեղինակի մտքերը, զգացումները, զիտողութիւնները, մի խօսքով նորա աշխարհայեցողութիւնը: Նամակեանին չընդունելով իւր տաղանդ, աւելորդ ենք համարում «Պատրիկեանի նամակները» գեղարեստական կողմի մասին ծանրանալ: Նամակեանը մեզ վրայ անում է, ալսպէս ասած սիրող վիպագրողի տպաւորութիւն, որը կարծես վիպական ձև է տուել գրածքին միմիայն իրան զբաղեցնող մտքերը և զիտողութիւնները աւելի չափող պաշտաններում արտապատելու համար:

Գառնանք, ուրեմն, նամակների բովանդակութեան, որ գլխաւորն է։ Ամեն մի վիպական գրածքում հեղինակի հոգեկան բնորոշ գծերը ալպէս կամ ալնպէս արտափալլում են։ Որքան էլ այդ բնորոշ գծերը թւով շատ լինեն, ալնուամենայնիւ նոցա մէջ լինում է մէկը ալնքան հիմնական, ալնքան իշխող, որ նորանով արտապշտում են հեղինակի գրածքի թէ ամբողջ ոգին և թէ ալ առանձնատկութիւնները։ Ո՞րն է Նամալեանի աշխարհաբեկութեան հիմնական, իշխող գիծը։ Նամալեանը լաւտնի մտքով ազատամիտ է, միաշն չափաւոր, և ոչ միշտ հաստատ, ալ տատանող ու անորոշ—ահա, իմ կարծիքով, ալն բանալին, որի միջոցով հեշտ է բանալ Պատրիկեանի նամակների թէ ընդհանուր ոգին և թէ ալ ալքի ընկնող առանձնացատկութիւնները։ Եւ իրաւ, Պատրիկեանի նամակները, արծարծելով Սամանակակից ամենաթաւ հարցեր, ռնկնալով անվիճելի ընդհանուր խաւալադիմական տենդենցիա, ալնուամենայնիւ ոչ ոքի վրա չառ թէ քիչ խոր ապաւորութիւն չեն թողնում, առանձին հետաքրքրութիւն չեն զարթեցնում։ Կառաւադէմ մարդիկ նոցանով, ճիշտ է, կըմնան դո՛ւ, բաւց սաւաւարտութեամբ, առանց մազաչափ ողբորելու, առանց լուզելու։ Կետադէմ մարդիկ կըմնան անհոգ, բաւց դարձեալ գրեթէ սառնասրտութեամբ, զուցէ քիչ տհաճութեամբ, լամնայն դէպս չեն վրլովելի, չեն զարանալ։ Կարճ ասած՝ առաւադիմական ոգով, ընթերդանութեան համար ոգտաւտ, բաւց շատ քիչ հոտ—համ ունեցող,—ահա Պատրիկեանի նամակների ընդհանուր տպաւորութիւնը, բովանդակութեան կոզմից։

Գառնանք մանրամասնութեան։

Նամալեանի աշխարհաբեկութեան չափաւորութիւնը իր գոլութիւնը զգալ է տալիս և հեղինակի նկարագրութիւնների միջ. բանը ալն է, որ չափաւորութեան տրամադիր բնաւորութիւնները չեն կարող խոր զգալ, խոր տանջել, սիրել։ Ալք է պատճառը, որ հասարակ կամ ոչ շատ պատասխանատու տիպերի նկարագրութիւնները Պատրիկեանի գրչի տակից դուրս են եկել բաւական կենդանի, բնական, մինչդեռ ամենապատասխանատու անձնաւորութիւնների նկարագրութիւնները պատշաճաւոր չափով չաշող չեն։ Օտարտի ալցելուն, Օրիորդ Նուարդը կեանքի ճախորդ հանգամանքների տակ տանջում, խորովում են, մինչդեռ նոցա հոգեկան տանջանքները, սրտի խոր հառաչանքները, կսկիծները, բուռն լուզմունքները արտապշտած են մի ալնպիսի պաշտօնական, չզգացւած լեղով, սառն ու անողի ոճով, որ հերոսների հոգեկան դրաման, առնալն կիսով չափ, մնում է ընթերցողի համար անմատչելի։ Աւտուցիչ Նարտեանը ֆանատիկոսութեան հասցրած չափով սիրում է ուտուցչութիւնը, որից բարձր և վեհ ոչ մի պաշտօն չի գտնում։ մինչդեռ ալք Պետալուցիի ողբորութիւններից փչում է բաւականաչափ ցրտութիւն, արւեստականութիւն։ Մեր ասածները հասկանալու համար, ի հարկէ,

պէտք է կարդալ չիշատակած երեք նամակները, իսկ առ ալժամ կըբերեմ մի փոքրիկ նմուշ, Պատրիկեանի ոգևորութեան խորութիւնը և ոյժը պարզելու համար:

«Օրիորդը իսկապէս հրաշալի էր նւագում, մեծ տաղանդով, մեծ զգացմունքով, մեծ հասկացողութիւնով: Նս հիացած էի, ուստի սրտաբուղիս ասացի:

—Շատ և շատ չնորհակալ եմ, օրիորդ, դուք իսկապէս վարպետ էք և ինքնուրոյն՝ երաժշտութեան մէջ: Ձեզ գովել անգամ աւելորդ է. դուք աչնչափ գիտակցաբար էք ածում, որ դուք ինքներդ գիտէք ձեր գնահատութիւնը»:

Դա «հիացման» լեզու չէ և ոչ «սրտաբուղի» խօսքեր, այլ, չըզգացած ակադեմիական գովասանութիւն. ինչ էին պատմում զաշնամուրի կախարդիչ հնչիւնները,—օրիորդ Նուարդի տանջած սրտի խոր հառաչանքները, թէ նրա չուսոյ երջանիկ րոպէները. Նամակեանը ալդ զգալու և տրտալալտելու փոխարէն, չուսլում է մեռելալին ցրտութիւն փչող գովասանքներ, իր չինծու ոգևորութիւնը վերջացնելով աչսպիսի խօսքերով. «ձեզ գովել անգամ աւելորդ է. դուք ինքներդ գիտէք ձեր գնահատութիւնը»։ Դրան ասում են հարցից փախուստ տալ, քօղարկելով ընդհանուր խօսքերի տակ: Ալժամ, ընդհակառակն, վերցրէք «Արանեանի մօտ» վերնադրով նամակը, որի բոլոր հերոսները անզաղափար, բաց բարի, միջին մարդիկ են, տրամադիր անդորր, ներգաշնակ կեանքի, հեռու հոգու փոթորիկներից, աւելոծութիւններից... Տեսէք ինչպիսի անկեղծութեամբ, աշխուժութեամբ, կալտառութեամբ, բուռն համակրութեամբ է նկարագրում պ. Նամակեանը ալդ մարդկանց, մանաւանդ Արանեանի և նրա ներդաշնակ Աննալի զարճախօսութիւնները, նիստ ու կացը... Ն ալդպէս պ. Նամակեանի վրձինը, շատ թէ քիչ գաղափարական (идеи́ные) մարդիկ նկարելիս, ուժասպառ է լինում, գոնատուում է. և ընդհակառակն չաջողութեամբ արտալալտում է հասարակ բնաւորութիւնների հետ գործ ունենալիս:

Տեղ տեղ Պատրիկեանը, կամենալով լինել աւելի խոհեմ, իր առանց աչն էլ չափաւոր աղատամիտութիւնը իջեցնում է աչն աստիճանի, որ ստացւում է քօղարկած կամ ոսկեղօծած լատաղիմութիւն: Ալդպէս մեր հեղինակը ամենաչն լրջութեամբ վրճում, ապացուցանում է, որ Ն գիւղի մի ինչ որ վաշխառուի քաջադարձութիւնը վեասակար է լրագրում հրատարակել և առաջարկում է կամաց-կամաց խախուտ դարձնել վաշխառուի դիրքը, մինչև որ մի գեղեցիկ օր, լնւած գիւղական մեծամասնութեան վրաչ, կարելի կը լինի կործանել նրան: Ալդ ամենը ճրքան ժամանակում և ինչպիսի միջոցներով պէտք է ձեռք բերել—պ. Նամակեանը խոհեմ մարդկանց չատուկ զգուշութեամբ քօղարկած է պահում, բաց, ինձ թւում է, որ

մեր հեղինակը՝ «խոհեմութիւն» առած բանը՝ ի չարն է գործ դնում։ Եթէ մարդկութիւնը դարերի ընթացքում գործած լինէր համանման խոհեմութիւններով, մենք այսօր, անշուշտ, չափ Զինատաններ կունենալինք։

Չափաւոր, խոհեմ մարդիկ մեծ պահանջներ չեն անում կեանքից. քիչն էլ նոցա բաւականութիւն է տալիս. դորան մի պերճախօս օրինակը այս րոպէին լինեցինք։ Գորարով եմ ես բացատրում և այն հանգամանքը, որ Պատրիկեանը երկտասարդութեան ներկայացուցիչներ է ընդունել և գրեթէ դրբի ամբողջ կէսը—12 նամակներից 5-ը—նւիրել մի շարք աշակաւ անհետաքրքրական անձնաւորութիւնների, որոնք ժամանակակից երկտասարդութեան հետ շատ քիչ առնչութիւն ունին։ Ահա այդ հինգ նամակները՝ «Փակածը», «Սերգոյեանը», «Խաղիրեանը», «Ապագայ աղան», «Արանեանի մօտ»։ Փակածը—Աղաջանեանը—մի ապուշ է, տարին 12 ամիս զբաղած խաղաձև, բրգաձև և այլ ձևերի ամենաանհեթեթ բանաստեղծութիւններ մրտաւելով. զբաղում է մեր հերոսը և բառերի ծննդաբանութեամբ, որ կապանում է հետեւաւում.

խ==խառնուրդ.

խ ել-ք. . . խառնուրդից ելք,

խ-աւ-ար. . . խառնուրդով անող.

զ==ջերմութիւն,

զ-ար ուն. . . ջերմութիւն անող ժամանակ.

և այլն։

Այդ զարհուրելի անհեթեթութիւններից ոչինչ չեմ հասկանում. անշուշտ ոչ ով էլ ոչինչ չի հասկանալ. մնում է միայն զարմանալ, որ հեղինակը Աղաջանեանի նման ապուշին հնազնուական գիւտ չէ ընդունել, այլ երկտասարդութեան ներկայացուցիչ, մտնելով նրա հետ երկար ու ձիգ խօսակցութեան մէջ, հանելով ընթերցողին համբերութիւնից.

Եւ զիտէք ինչ միտք է կամեցել պ. Նամալեանը չալտնել այդ անհեթեթ տխրով? Այն որ մեր մէջ կան մարդիկ, որոնք իրանց հեղինակներ են համարում, բայց որոնց գրածքները չեն արժանանում տապաւնութեան։ Միթէ այդ հասարակ միտքը չալտնելու համար պէտք էր զիմել Աղաջանեանի պէս ապուշին։ Վերջինիս նկարագրելիս պ. Նամալեանին հարկաւոր էր լինել Պուշկինի խօսքերը՝

Съ кого они портреты пишутъ

Гдѣ разговоры эти слышатъ.

А если и случалось имъ,

То мы ихъ слушать не хотимъ.

Սերգոյեանը և Խաղիրեանը ժամանակակից մի քան մտքեր, տեղի և անտեղի գործածող թութակներ են. հալիական Ռեպետիլովներ, մինչդեռ մեր հեղինակը Խաղիրեանին, Սերգոյեանի այդ արագաստ եղ.

բօրը անւանում է «ազնիւ, անշահատէր և անձնւէր»: Այդքան էլ բարոյական գնահատութեան ածանութիւն է, — ակամազ լիշում եւ պոլսեցիներին: Սերգոյեանը և խաղիրեանը, ինչպէս ասացինք, աչնքան իրար նման են, որ հեղինակը իւր ալբոմում ղետեղելով մէկի պատկերը, միայնը պէտք է միանգամա՛ն աւելորդ համարէր: Եթէ մի բոպէ ընդունենք անգամ, որ Սերգոյեանը և խաղիրեանը արժանի են առանձին-առանձին նամակներու, դարձեալ կը տեսնենք, որ ալդ նամակներում կարելի է անել ահագին կրճատումներ, առանց բովանդակութեանը մաղաչափ շնասերու: Վերցնենք թէկուզ Սերգոյեանին, որին նւիրւած է ամբողջ տասն և վեց էջ, մինչդեռ առաջին երեք էջերում միանգամա՛ն պարզել է Սերգոյեանի բնավորութիւնը. մնացած ամբողջ 13 էջերը ոչինչ նոր բան Սերգոյեանին բնորոշելու համար չեն ասում և աւելորդ են:

Պատրիկեանը նւիրելով մի որ և է Սերգոյեանին Նոյնքան թերթեր, որքան օրինակ մի օրիորդ Նուարդին, բնականաբար առաջին նամակը դարձնում է անբովանդատ, ճանձրալի, անհետաքրքիր, մի պակասութիւն, որով խիստ կաղում են վերոյիշեալ հինգ նամակները, մանաւանդ արդէն լիշած երեքը: «Արանեանի մօտ» նամակը, լինելով կենդանի նկարագրութիւններով լիքը, աշուտամենաշուր լավանդակութեան կողմից անհետաքրքրելի է. դորա գլխաւոր հերոսը Արանեանն է, կաշառք չլերցնող մի անտառապետ, մեր Պատրիկեանի սիրելի բարեկամը, իբրեւ անհատ ազնւասիրտ, իսկ հասարակական տեսակէտից զրօ: Հեղինակը գէպի նա վերաբերւում է մի աշնայիսի օրտաշարմ մտերմութեամբ, մի աշնայիսի անկեղծ համակրութեամբ, որ կարելի է բացաղրել միայն և միայն Պատրիկեանի, որ նոյնն է պ. Նամալեանի, հասարակական մասշտաբի փոքրութեամբ, Խոնչով է Արանեանը ալդքան հիացրել մեր հեղինակին? Նրանով որ բարձրագոյն ուսում սացած ալդ անտառապետը աշխատում է հիմնել մի ինչ որ գրադարան, մի գործ որ մեղանում ոչ սակաւ գլուխ են բերում շատ սովորական մարդիկ:— Վերջապէս Ապաղալ աղան համոզմունքները առուտուր անող մի քամելէօն է. միայն իր ներքին դատարկութիւնը կարողանում է քօղարկել անթափանցիկ աչքերից նորանով, որ գիտէ իրան լուրջ դիրք տալ, պահելով մշտական լուծթիւն և տեղ տեղ պատգամներ արձակելով ազատամտական կամ լետաղլմական ոգով, նախած հանդամանքներին: «Ապաղալ աղան» հետաքրքրական կը լինէր, եթէ թխած, դունատ չլինէր դուրս բերւած:

Եւ ալդպէս պ. Նամալեանը, շնորհիւ իր աշխարհայեցողութեան նեղ մասշտաբի, կեանքից մեծ պահանջներ չունի, բաւականանում է խոհեմաբար քշով. կարճ ասած, երևութները, անձնաւորութիւնները գնահատելիս, նա ընդունում է փոքր մասշտաբ: Շնորհիւ մասշտաբի փոքրութեան, մարդիկ Նամալեանի աչքում բնականաբար մեծ են երևում և ար-

ժամանում աւելի մեծ ուշադրութեան, քան նոյա արժանի են, քան նոյա իրաւունք ունին: Այդպէս Խաղիրեանը դառնում է «աղմուկ, անշահասէր, անձնէր», մինչդեռ, Բարսեղեանի ասելով՝ Խաղիրեանը լուրեր տանել բերելով զբաղւող մի ողորմելի արարած է: Հասարակական տեսակետից զրօ Արանեանը արժանանում է խորին համակրութեան, բոլորն անկեղծութեան, մոերմութեան: ալք խոյ պատճառով անհետաքրքրական մարդիկ—Փակաժը, Սերգոյեանը, Խաղիրեանը, Արանեանը, Ապագայ աղան, որոնք չառ քիչ առնչութիւն ունին երիտասարդութեան հետ, գրաւում են զրբի ամբողջ կէսը, երկար ու ձիգ նկարագրութիւնների նիւթ դառնալով:

Դառնանք Պատրիկեանի աջն հերոսներին, որոնք երիտասարդութեան աւելի հետաքրքրական ներկայացուցիչներն են: Այդտեղ հեղինակը թող է տւել իրան մի ալ սխալ, կենտրոնանալով հերոսների հանրածանօթ, ոչինչ նորութիւն չներկայացնող գծերի, գաղափարների վրայ: Կարգացէք «Մտալախը ու կեանքի սիւները» և «Ուխտաւորները» վերնագրով նամակները, ուր դուրս են բերւած մեր երկու մեծ կուսակցութիւնների—մշակականների և մեղակայանների—ընդհարումները, և դուք կը համոզւէք, որ ալք նամակներում արծարծւած մտքերը ալք քան մաշւած, հնացած, ընդհանրացած են, որ կարծես լրագիրներից արտադրած լինեն: Գէորգեանը մշակական է, և թէև իբրեւ տիպ կենդանի է, բայց ալք քան քիչ է խօսում, որ մնացել է տուերի տակ և հետևաբար «մշակակա-նութեան» վերաբերեալ ոչինչ գաղափար չէ տալիս: Մեսրոպեանը մեղա-կան է, կենդանութիւն չունի, աւելի թխած է, քան բնական և կարկուտի նման իրար վրա անուղի մի առ մի շարում է բոլոր ալն հնացած, մաշւած, ընդհանրացած մտքերը, որ ամեն օր կը գտնես մեր չետադէմ կուսակցութեան լրագրներում: «Ուխտաւորների» հերոսներն էլ նոյն մեղ-ակայաններն են, որոնք մի գլուխ պահանջում են երիտասարդութիւնից զբաղւել «աղգազրական» խնդիրներով, ծանօթանալ հնութեան, պատմու-թեան հետ: Ալք ամենի մէջ էլ չկալ մի գիծ, որ նորութիւն կազմէր ընթեր-ցողի համար և լրագրներից աւելի լաւ ցայտնի չլինէր: Վիպագրողը սակաւ, իւր պատկերների մէջ պարտաւոր է ներկայացնել հերոսների ալնպիտի բնորոշ գծեր, առանձնապատկութիւններ, որ հարստացնեն ընթերցողի անձնական գիտողութիւնների պաշարը, հոգեբանական որ և է նորութիւն կազմելով նորա համար,—մի հանդամանք, որ պակասում է վերոլիշեալ երկու նա-մակներում:

Դանք «Պատրիկեանի նամակների» վերջին էական պակասութեան: պ. Նամակեանը խոյս է տալիս վճռական կարծիքներից, նա զժաւարանում է անպաշտան կամ համակրել կամ հակակրել որ և է գաղափարին: Պատ-րիկեանի նամակներում աղատամտութեան զանազան ճիւղաւորու-թիւնները, ֆրակցիաները ունին իրանց ներկայացուցիչները, որոն-

ցից իւրաքանչիւրը ունի իր հաւատամբը: Պատրիկեանը ալլ Ֆրակցիաներից ոչ մէկին էլ չէ կամենում պատկանել: Նա բոլորին էլ և համակրում է և հակակրում, գտնելով բոլորի մէջ էլ և ճշմարտութիւն և անարդարութիւն: Վիճում են, զիցուք, հակառակ Ֆրակցիաների երկու ազատամիտներ — Մուշեղեան և բօխկ Բարսեղեան. մեր հեղինակը կարելի է համարում երկուսի հետ էլ և համաձայնել և չհամաձայնել, ասելով՝ «պ. Մուշեղեան, դուք կատարեալ իրաւունք ունէք պնդել ձեր ասածների վրայ, բայց բօխկի ասածների մէջ էլ կան իսկապէս էական կէտեր»: Վիճում են ալ երկու ներկայացուցիչներ — Ալափեան և Հաթամեան — մեր հեղինակը դարձեալ համաձայնում է և մէկի և միւսի հետ: Կարճ ասած, ազատամտութեան բոլոր Ֆրակցիաների դէմ պ. Նամակեանը ունի իր «թեր և դէմ» կարծիքները, մի երեսից, որ իմ կարծիքով, առաջ է գալիս հեղինակի աշխարհայեցողութեան անորոշութիւնից: Այլ իրաւ, կան մարդիկ, որոնք անւանում են իրանց և ազատամիտ և պահպանողական, կամենալով դորանով ցուց տալ, որ նոքա երկու կուսակցութիւնների մէջ էլ գտնում են ճշմարտութիւններ. ալլպիսի խելօքների մէջ անւանում ենք անորոշ համոզմունքների տէր մարդիկ և ամենայն իրաւամբ: Բանը աչն է, որ դժւար է երեակալել մի կուսակցութիւն, մի չկօլա, որ չպարունակէր իր մէջ շատ թէ քիչ չափով ճշմարտութիւն, շատ թէ քիչ թւով լաւ կողմեր. հարցը միայն նրանումն է, թէ ո՞ր կուսակցութիւնը աւելի մեծ ճշմարտութիւն, աւելի շատ քանակութեամբ լաւ կողմեր ունի: Գորա համեմատ անհատը դուռն է ալլ կամ աչն կուսակցութեան համախոհ, թէ և դիտէ, որ հակառակ կուսակցութիւնն էլ կարող է զուրկ չլինել օգտաւետ կողմերից: Նոյնը պէտք է անէր Պատրիկեանը նաև ազատամտութեան տարբեր Ֆրակցիաների վերաբերեալ. մինչդեռ մեր հեղինակը չչեղելով ընդհանրապէս ազատամտութեան սահմաններից, իրան ազատ է պահում ամեն տեսակ ազատամտական ուղղութիւնների հետ կոմպրոմիսների մէջ մտնելու, բոլոր Ֆրակցիաների հասցէով էլ կոմպրոմիսաւ չուլլելու, թափառական մարդկանց պէս ոչ ոչ տեղ չբռնելով: «Թեր և դէմ» կարծիքները աչնքան գերել, կաշկանդել են Պատրիկեանին, որ վերջինս, ճոյն իսկ հասարակ հարցերում անընդհատ դիմում է իր սիրած, փալիաւած թեր և դէմ կարծիքներին: Մանուկեանը դատաւիտելով ժամանակակից ուսանողութիւնը, մեր հեղինակին հարցեր է առաջարկում նորա կարծիքը իմանալու նպատակով: Պատրիկեանը անխռով պատասխանում է. «Ինչդերմ առանց ինձ հարցեր առաջարկելու չարունակէք ձեր ասելիքը. ես իմ կարծիքը ունիմ ուսանողութեան վրայ — թեր և դէմ»: Բայց պ. Նամ պեանը չի աշխատում պարզել իր դրական կամ բացասական դիրքը դէպի ուսանողութիւնը, և ոչ էլ ընթերցողը կարողանում է հասկանալ թէ ինչ թեր և դէմ ասելիք ունի պ. Նամակեանը ուսանողութեան մասին...

Անվտանգութիւնը որ և է զրական կարծիք չաշտնելու կամ վերջինիս բացակայութիւնը պ. Նամակեանին մղում է դէպի «միջին» ճանապարհները և հարցերից փախուտ տալը:

Օրիորդ Նաւարդը հարցնում է.

—Հաւանում էք պիէսը:

—Միջակ է, պատասխանում է պ. Նամակեանը, որի կարծիքով «միջակ» է կաղմած և օրիորդ Նաւարդի թարգմանութեան համար նշանակած գրքերի ցուցակը. «միջակ» ընդունակութեան տէր է և հոգաբարձու Սերոբեանը. «միջակ» է առաջ գնում և հաշկական կեանքը...

Շնորհիւ Նամակեանի աշխարհալեցողութեան անվճռականութեան, անորոշութեան, ամեն բանում միմիաշն թեր և դէմ կարծիքներ պահելուն, շատ հարցեր, երևոյթներ, հալեացակէտեր, ամբողջ տիպեր մնացել են անորոշ, չլուսաբանւած, պարզ չձևակերպւած, թողնելով ընթերցողին տարակուսանքի մէջ: Այդ պակասութիւնը աճեքան զգալի է, որ օրինակներ շատ կարելի է բերել, բայց շատանանք մի քանիսով: Վերցնենք «Ներսիսաւարդ Հաթամեանը» վերնագրով նամակը: Այդտեղ Ալափեանը կարդում է մի խօսած—Մի ազգի առաջադիմութեան պայմանները—խորադրով: Հաթամեանը հակաճառում է Ալափեանին, բայց վերջինս պահում է, զաքարեական լռութիւն: Ինչու Ալափեանը լռում է, չի խօսում. միթէ խօսած կարդացողը չէր կարող իր մտքերը պաշտպանել սխալ կամ ուղիղ. մինչդեռ Ալափեանի լռութեան պատճառով նորա տեսակէտը առաջադիմութեան վրայ մնում է միանգամայն մութ: Այդ հաշկադակէտը վերցնում է պարզելու ինքը Պատրիկեանը, բայց նրա խօսքերից—թէ կեանքին և տալիք ունենք և ստանալիք—ընթերցողը ոչինչ չի հասկանում: Հաթամեանը, իբրեւ տիպ շատ անորոշ, շատ գունատ է, իսկ նրա տեսակէտը առաջադիմութեան վրայ լաւ չլուսաբանւած: Կարճ ասած, Հաթամեանի և Ալափեանի—Պատրիկեանի վիճաբանութիւններից ընթերցողը ոչինչ պարզել չի կարողանում: —Վերցնենք «Իմ ուղեկիցներ» վերնագրով նամակը. այդտեղ Մուշեղեան և Բարսեղեան վիճում են նոյնպէս լաւաջադիմութեան պայմանների մասին, առաջինի կարծիքով լաւաջադիմութիւնը պայմանաւորւում է ժողովրդի նիւթական ապահովութեամբ, իսկ երկրորդի կարծիքով—ժողովրդի բարոյական սկզբունքների բարձրութեամբ: Անշուշտ այդ երկու կարծիքներից մէկը աւելի տարածւած կը լինի երկրասարգողութեան շրջանում, իրականութեան մէջ, քան միւսը. անշուշտ այդ երկու տեսակէտներից մէկը աւելի մեծ ճշմարտութիւն է պարունակում իր մէջ, քան միւսը: Պատրիկեանը Մուշեղեանի և Բարսեղեանի վիճաբանութիւններին մի աճալիսի ձեւ, ուղղութիւն պէտք է տար, որ ընթերցողին համար պարզէին մեր շեշտած երկու կէտերը, մինչդեռ նա ստիպելով Մուշեղեանին և Բարսեղեանին իւրաքան-

չիւրին լոկ իր ասածները հաստատել, առանց ջրելու հակառակորդին, թողնում է ընթերցողին անորոշութեան, տարակուսանքի մէջ, թէ ո՞ր հակառակորդի տեսակէտը արդարագոյն է, թէ կամ գոնէ ո՞ր տեսակէտը աւելի խոր արմատներ ունի իրականութեան թէ կուզ միայն երիտասարդութեան մէջ:

Վերցնենք վերջապէս երրորդ օրինակը—«Ռտարօտի ալցելուն»: Ալցտեղ Մանուկեանը ալնքան դժգոհ է ժամանակակից ուսանողներից, որ ընկնելով ծալրալեղութեան մէջ հերքում է նոյն իսկ համալսարանների անհրաժեշտութիւնը, թէև համալսարանական կուրսը ձեռք է բերում տանը երեք տարւալ տոկուն աշխատութեամբ: Մանուկեանի անբաւականութեան պատճառները, մօտիւնները մի քանի են, և ըստ երևութին ամենագլխաւորը ժամանակակից ուսանողների բարոյական անանկութիւնը, որ թույլ չէ տալիս նոցա ձգտել հասարակական գործունէութեանը: մինչդեռ Պատրիկեանի դրչի տակ մեր հերոսի անբաւականութեան մօտիւնները ալնքան խառնափնդոր են, անարատ հոգու գաղափարական պահանջները ալնքան շփոթած են վաճառականական հաշիւների հետ, որ ընթերցողը դժարանում է որոշել Մանուկեանի անբաւականութեան գլխաւոր շարժառիթները երկրորդականներից: Եւ ալրպէս, չնորհիւ Պատրիկեանի աշխարհակեցողութեան անվճռականութեան, անորոշութեան, ամեն բանում թեր և ղէմ կարծիքներ պահելուն, առանց ալն սահմանից դուրս գալ կարողանալու՝ չատ հարցեր, երևութիւններ, ամբողջ հայեցակէտեր, տիպեր մնացել են մութ, անորոշ, չլուսաբանւած, պարզ չձևակերպւած, թողնելով ընթերցողին անորոշութեան մէջ: Պարզ է որ հեղինակը ինքը իւր ճանապարհը չի գտել, թեր ու գէմի սահմաններից դեռ չի վերացել:

Մինչև այժմ խօսելով Պատրիկեանի նամակների բովանդակութեան մօտին, գտանք երեք էական պակասութիւններ հետեւեալ ինն նամակներում. «Փակածը», «Երգոցեանը», «Խաղիբեանը», «Արանեանի մօտ», «Ապագայ աղան», «Մտաւախը ու կեանքի սիւնէրը», «Ուխտաւորները», «Երիտասարդ Հաթամեանը», «Իմ ուղեկիցները»: Այդ նամակներից առաջին հինգը, ունենալով աննշան բովանդակութիւն, ձգձգւած երկար ու բարակ նկարագրութիւններով, պարունակում են ահագին աւելորդ բեռը, ուստի ջրալի, անհետաքրքրական ու տաղտկալի են: Հետեւեալ երկու նամակները, արծարծելով հանրածանօթ, ծամծամ մտքեր, նույնպէս ջրալի, անգոյն, անհետաքրքրական են: վերջապէս վերջին երկու նամակները—Երիտասարդ Հաթամեան և Իմ ուղեկիցները,—չօչափելով հետաքրքրական հարցեր, գաղափարներ, բաց պատշաճաւոր չափով լուսաբանւած չլինելով, կարող են գրաւել ընթերցողի ուշադրութիւնը, մանաւանդ առաջի նամակը. երկրորդը կիսով չափ կը գրաւէ:

Ի նկատի ունենալով ասածներս, ես վերոյիշեալ եօթը նամակներից որ և է չօչափելի օգուտ չեմ սպասում:

Այժմ դառնանք գէպիսոյն նամակները, որոնք հոտ-համ են տալիս զըր-
բին: Ահա ալդ նամակները՝ Օտարօտի ալցելու, օրիորդ Նուարդի, Ուսուցիչ
Նարոտեան: Այդ երեք նամակները մի ընդհանուր գեղարւեստական պակա-
սութիւնը մենք պարզեցինք զեռ չօղածի սկզբում, ցոյց տալով, որ զոցա
հերոսների հոգեկան ներքին զրաման, սրտի բուռն լուզմունքները պատշա-
ճաւոր ուժով, լեզուով չեն թարգմանել նամակեանի կողմից: «Օտարօտի ալցել-
ւի» անբաւականութեան շարժառիթների խառնվեցողութեան վերաբերեալ
մի փոքր ակնարկութիւն նոյնպէս արել էի. ալժմ աւելորդ չեմ համարում
ուսուցիչ Նարոտեանի վերաբերեալ ևս մի նկատողութիւն անել: Նարոտեանը
մի խեղալիստ ուսուցիչ է, հոգու բոլոր թելերով նւիրւած իր պաշտօնին. մի
ալդպիսի խեղալիստ կամալ ակամալ ընդհարումներ ունենալով շրջապա-
տող հացկատակ ուսուցիչների և անտարբեր հասարակութեան հետ, պէտք
է որ զգացած լինէր շրջապատող խեղտող մթնոլորտի բոլոր թունաւորող
ժանիքները, ճիշտ աչնպէս, ինչպէս օրինակ Օտարօտի Ալցելուն, կամ օրիորդ
Նուարդը. մինչդեռ Նարոտեանի անբաւականութեան, դժգոհութեան մա-
սին շատ հարեանցի կերպով է լիշատակւած: Այդ պատճառով, Նարոտեա-
նից չէ դալիս իրականութեան աչն հոտը, որ աչնքան քաղցրութեամբ
փշում է Օտարօտի ալցելուից, օրիորդ Նուարդից: Այն Օտարօտի ալցելուն,
օրիորդ Նուարդը իրանց ոտքերի տակ աւելի շատ իրականութեան հող
ունեն, քան ուսուցիչ Նարոտեանը, թէև վերջինս իր մտաւոր-բարոյական
աշխարհով ցած է առաջիններից:

Զնալելով «Օտարօտի ալցելու», «Ուսուցիչ Նարոտեան», «օրիորդ Նու-
արդ» վերնադրով նամակների մեր ցոյց տաւած պակասութիւններին, նոքա
սակաչն իրանց բովանդակութեամբ աչնքան խոր են չօչափում մեր կեանքը,
տալիս են մտածելու, զգալու աչնքան նիւթ, որ արժանի են առանձին-
առանձին քննութեան, որ և կատարում ենք մեծ ուրախութեամբ:

Կան մարլիկ, որոնք գէն դցելով սեպհական բաղդաւորութեան վրալ
ալ ևս մտածել, նւիրում են իրանց հասարակութեանը մի մեծ նպատակով՝
թեթեացնել խեղճերի, թշւառների, տանջւածների ծանր բեռը, օգնել
կեանքի խորթ զաւակներին տենչալի բաղտաւորութիւնըձեռք բերելու հա-
մար: Երանի աչն հասարակութեան, որ շատ ունի ալդ «օրհնեալ» անդամներից.
զրանք են «երկրի աղը», զրանցով է պալմանորում աղղերի և լաւաշա-
ղիմութիւնը և բաղտաւորութիւնը: Հալ երիտաւարդութիւնն էլ վերջին
ժամանակներս սիսել է տալ «օրհնեալներից», որոնց ներկայացուցիչ-
ներից ալ. Նամակեանի զրքում գտնում ենք երեքին — Օտարօտի ալ-
ցելուն, օրիորդ Նուարդին, մասամբ և ուսուցիչ Նարոտեանին: Օտարօ-
տի ալցելուն — Մանուկեանը — մարմնացած բողոք է ժամանակակից ուսա-
նորութեան գէպի դիտութիւնը և գէպի ժողովուրդը բռնած ծուռ ընթացքի
դէմ: Մենք հալերս բաւական եստեք աղղ ենք, և ալդ հատկոնալի է.

լինելով պատմութեան «խորթ» զաւակներ, կրելով դարերի ընթացքում հազար և մի տեսակ հալածանքներ, նեղութիւններ, մենք բնականաբար սովորեցինք չսիրել ուրիշներին, մտածել միայն մեր թշաւու ետի վրայ: Հալի ալդ կամոլութիւնը զգալ է տալիս իր գոյութիւնը և հալ ուսանողութեան երակներում: Ինչքան համալսարանականներ կարելի է թելել, որոնց տգիտութիւնը, երկխաղական զարգացումը ապշեցնում է. որքան համալսարանականներ կան, որոնց ամբողջ կեանքը, գոյութեան միակ նպատակը իրանց թշաւու կարիերան է, աչն կարիերան, որի համար ընդունակ են զոհելու ամեն սրբութիւն, ընդունակ են զիմեւում աշխարհի ստորութեւնների, ցածութիւնների, որոնցից զղւերով կիսալէշին նոցա անգրագէտ պապերն անգամ... Ահա աչն հարցերը, որոնց պատճառով Մանուկեանը աչնքան մոտատանջելի, աչնքան ցածել է, զիմեւում անբնական ելքի—հերքելով համալսարանի անհրաժեշտութիւնը: Մանուկեանը վերջացնելով զիմնադիւական կուրսը և վճած լինելով իրան նւիրել ժողովրդին, մտադիր է, ապագայ գործունէութեան համար աւելի պատրաստած լինելու համար, գնալ համալսարան, «մտքի ալդ լաւորատորիան»: Աւարտման քննութիւնը տւած-չտւած՝ մեր հերոսը ծանօթանում է և վիճաբանութեան մտնում երկու նորեկ ուսանողների հետ ու շուտով մերկացնում մէկի մէջ անսահման տգիտութիւն, իսկ միւսում թոշնած երկտասարդութիւն, հոգեկան ծերութիւն, վրդովեցուցիչ անսարբերութիւն գէպի ժողովրդի ցածերը, գէպի հասարակական գործունէութիւնը: Տեսնելով համալսարանի ալդ կենդանի արդիւնքները, Մանուկեանը խոր բնաւորութիւններին չատուկ ուժով նւիրած լինելով իր «սիրելի մտածմունքներին» ոչ թէ լոկ խելքով, այլ հոգու բոլոր թելերով, մնում է ապշած, քարայած, կաշճակնահար դարձած, մեքենալաբար մտածելով: «Եթէ դա է հետեանքը—ալդ լոգնածութիւնը, վաղ պառաւութիւնը,—ուրեմն ինչնչու է պէտք ուսանողութիւնը: Կրգնամ, ուսում կառնեմ, բայց ոչեւ կսպառեմ և կըղառնամ հալքերնիք. ում և ինչի կըլինեմ ես պէտք: Յանկարծ միտքս եկաւ, որ մեր քաղաքում 5 իրաւագէտներ կալին, 3 բժիշկ, 2 արհեստագէտներ. դոքա բոլորն էլ բարձր ուսում են ստացած. դոցանից միայն մէկը—բժիշկ Սատարեանը—կենդանի մարդ է. հասարակալին խնդիրներ քրքրող և ընդհանուր շահերի ջատագով: Ուրեմն, ուրեմն, ուրեմն... Ես վճռեցի բարձր ուսում առնելու չգնալ:» Մանուկեանը մնում է հաւատարիմ իր վճռին, բայց իր ընկեր ուսանողից բերել տալով իրաւաբանական դասախօսութիւնները, չրջապատելով իրան ընտրած մասնագիտութեան համապատասխան գրքերով, երեք տարւալ անխոնջ աշխատութեամբ անցնում է «բոլոր իրաւագիտական առարկաները նոնքան մանրամասն», կարդում է «ընդհանուր բովանդակութեան աչնքան գրքեր», որքան ոչ մի համալսարան գնացածը նորա ընկերներից: Տանը ձեռք բերելով և

լուրջ գիտութիւն և լուրջ ընդհանուր զարգացում, Մանուկեանը մի տարի էլ նւիրում է իրան իրական կեանքի պայմանները ուսումնասիրելու, որպէս զի չետող, զինւած բոլոր կարեւոր գէշքերով, նւիրէ իրան հալ ժողովրդին, նրա ցաւերը, հոգսերը դարմանելու համար...

Նարոտեանը բողոք է աջն հացկատակ հալ ուսուցիչներին դէմ, որոնք իրանց պաշտօնի վրայ նախում են, իբրեւ մի ժամանակաւոր պարապմունքի վրայ և ուսումնարանական տարին վերջանում է թէ չէ, խոյուն իրանց աճուրդի են հանում և ուր մի սե կոպէկ աւելի են տալիս, աչնտեղ էլ գնում են, լինի ալ «աչնտեղը» մի խանութ, մի առևտրական գրասենեակ, մի գինետուն, մի ոտտիկանատուն, թէ էլի մի նոր հալկական դպրոց, միևնույն է։ Նրբ վիշում ես ալք կարգի ուսուցիչներին տղիտութիւնը, ստորութիւնները, երկնորիզները իրար դէմ, անսահման անտարբերութիւնը, անպիտութիւնը դէպի իրանց ուսուցչական պարտականութիւնները. երբ երեակալում ես թէ ամեն մի ժամ, ամեն մի բոպէ քանի-քանի հազարաւոր հալ մանուկներին թալմ ուղեղները, անարատ սրտերը, մտաւոր-բարոյական սնունդ ստանալու փոխարէն, ալլանդակում են ալք անկոչ, անարժան ուսուցիչներին ձեռով—ակամալ բացականչում ես. «խեղճ, խեղճ հալ դպրոցներ, երբ պէտք է ալցեկեն ձեզ Նարոտեանները»։ Նարոտեանի և մեր հացկատակ ուսուցիչների հիմնական զանազանութիւնը կալանում է նրանում, որ առաջինը իր գործին նւիրած է ոչ թէ պատահմամբ, ալ կատարեալ դիտակցութեամբ, սիրում է նորան իր ամբողջ հոգով, իր ամբողջ էութեամբ. իր պաշտօնը լաշողութեամբ կատարելում գտնում է գլխաւոր, եթէ ոչ միակ վարձատրութիւնը։ Ահա թէ ինչպէս է ալ ամենը ամփոփում ինքը Նարոտեանը. «Դոնէ ինձ համար դպրոցը, ուրտեղ ես պարապում եմ, ընդարձակ գործունէութեան սոպարէզ է և անսպառ ողերութեան աւարկալ...։ Աս կարծում եմ, որ հասարակական ամենամաքուր գործունէութիւնը մեղանում ուսուցչութիւնն է. ալտեղ իմ ամեն մի ժամը, ամեն մի օրը, իւրաքանչիւր իմ քալը տեսնում եմ նպատակին ծառայեցրած, կըրթութեան և լուսաւորութեան համար ծախւած։ Դա հաշապահական տեսակէտից։ Բալց կալ և մի ալ հանգամանք...։ զա ոգևորութեան, գործը սիրելու և նորան նւիրելու հանգամանքն է։ Աս սիրել եմ ալք գործը և սիրահարել եմ նորա վրայ։ Աս ունեմ աչնպիսի վառ և սատուիկ տպաւորութիւններ ստացած ալս գործից, որ լաւիտեան նոքա կը մնան անմոռանալի ինձ համար»...։ Ով ալգալիսի իդէալականութեամբ է վերաբերում ուսուցչութեան, նա, անկասկած, հրաշքներ կանէ. և Նարոտեանը ալք հրաշքը գործում է. «Աշակերտները սիրահարել են նորա վրայ։ Նա կատարեալ կախարդել է նոցա», ասում է պ. Նամալեանը։ Միաչն զգւելի աւագ-ուսուցիչը գոհ չէ իր թշառ հեղինակութեանը վեասող Պետալոցցի-ուսուցչով. բացի ալք մի ինչ որ ինտրիդ լարում է Նարոտեանի դէմ

ասարակութեան մէջ, որ և առիթ է տալիս պ. Նամակեանին, նրա հետ և ամեն մի սրտացաւ հալի մտածել. «Այլ զիմանալ Նարոտեանը արդեօք, կը տանի շրջապատող անհիւրասէլ մարդկանց սառնասրտութիւնը և չի դալրանալ մի օր և կտմ չուահատիլ ու թուլանալ կամ կոշտանալ, խոտանալ և կղզիանալ»: Անտղի չեն ալդ կասկածները. քանի-քանի բարեխիղճ ուսուցիչներ, շկարագանալով տանել հացկատակ ուսուցիչների խեղդող մթնոլորդը, թողել հեռացել, Էն...»

Պր. Նամակեանի 12 նամակներից լուրջ ուշադրութեան անելով միայն երեքը—Ստարտի ալցելու, Աւսուցիչ Նարոտեան, Օրիորդ Նուարդ—վերջին երեքի մէջ էլ գտանք մի ընդհանուր պակասութիւն, բացի ալդ «Ստարտի ալցելուն» և «Աւսուցիչ Նարոտեանը» ունէին իրանց առանձին-առանձին պակասութիւնները, որոնցից աւելի աղատ է «Օրիորդ Նուարդը»: Եւ ալդպէս «Օրիորդ Նուարդը» Պատրիկեանի նամակներից լաւագոյնն է: Իբր հետաքրքրական տիպ, մենք սիրով աւելի երկար կանդ կ'առնենք նորա վրայ:

Քիչ առաջ մենք խօսեցինք հասարակական ասպարիզում դործող «օրհնեալ» մարդկանց մասին. դոցա դործունէութեան սրբութիւնը, օգտաւէտութիւնը անվիճելի է: Կան մարդիկ, նոյն իսկ ամբողջ հասարակութիւններ և աչն էլ ամենազարգացած ազգերի մէջ, որոնք զանազան կասկածելի միջոցներով ապացուցանում են, թէ մարդկութեան ամբողջ կէտը—գեղեցիկ սեռը—իրաւունք չունի «օրհնեալ» մարդիկ տալու, թէ կինը ստեղծւած է լոկ ընտանեկան շրջանի համար, ուստի չպէտք է համարձակուի ձգտել որ և է հասարակական գործունէութեան: Այլ կարծիքի դէմ են շատերը, որոնց մէջ և գեղեցիկ սեռի լաւագոյն մասը, որ ասում է առանց խորամանկ սովորատութիւնների զիմեւով. «Ես մարդ եմ և ոչինչ մարդկավիշը ինձ համար խորթ չէ. ուստի եթէ տղամարդը, ինձ հետ միենոյն արիւն-մարմին ունեցողը, ձգտում է հասարակական գործունէութեան, կամենում է ընկնել «օրհնեալների» շարքը, ես ես իրաւունք և պարտականութիւն ունեմ դործել հասարակական ասպարիզում, մտնել «օրհնեալների» կարդը: Թէ երկու մարտնչող կարծիքներից որը վերջի վերջոյ պէտք է լաղթէ,—պարզ է. միայն կռիւը, լուս, բալց ահւելի, անթիւ դոհեր պահանջող մեծ կռիւը համեմատաբէս դեռ նոր է սկսւել նոյն իսկ ամենալուսաւորւած երկիրներում...» Այլ ահարկու կռւի մօտ Նուարդի կռիւը նման է մեծ ովկիանոսի մի կաթիլ ջրի, գուցէ նկատեն մեզ: Ճիշտ է, բալց աչնուամենայնիւ—ալդ կաթիլ ջուրը իսկաւ թանդ է հակական անապատում: Նրեակալեցէք ձեզ զարգացած, խելօք, համարձակ, տոկուն, հասարակական գործունէութեանը ողջ էութեամբ ձգտող մի օրիորդ. երեակալեցէք, որ լինաւ ընդունակութիւններով օժտւած շնորհալի օրիորդի մտաւոր-բարոյական ցանկութիւնները, իղծերը, շրջապատող մարդկանց ազիւտութեան անտարբերութեան

չնորհիւ, մնացել են կաշկանդած, զոհացում, բաւարարութիւն չեն տա-
նում, տոխելով տանջող նաւապետի նման մի կողմից մարտնչել փոփո-
ւից դուռ ալիքների դէմ, իսկ միւս կողմից ցամաք դուրս գալու համար
անընդհատ փնտռել նաւահանդիստ։ Այդ ամենը երկաթալեւույ լեռով հա-
կացած կըլինէք Նուարդին։ Ալտուհետեւ եւ կըլիսունեմ հեղինակի իրա լեզ-
ւով։ Նուարդը հարուստ ծնողների զաւակ է. բայց թէ ծնողների հայեացք-
ները եւ թէ նոցա հարստութեան փալլը խորթ են նորա սրտին. «ծնող-
ներս ուրախ են, որ ես ուսում եմ առել, բայց եթէ քննէք, կըտեսնէք,
որ նոցա պէտք չէ ինքը ուսումը իր հետեանքներով. նոքա զարդարել
են իրանց սենեակները. ինչո՞ւ չզարդարէին եւ իրանց աղջկան, տալով
նորան բացի զգետից եւ ուսումնական փալլ»։ Գոհ չէ օր. Նուարդը եւ
նորանց տուն լաճախող բարեկամ-ծանօթ երիտասարդներից. «Համաճախ-
ւեցէք, որ կարելի է սովորել աչն տեսակ անձինքներին, ինչպէս Սերպո-
ւեանը։ Նա նախանձում եմ, տեսնելով նորա ազանխալական միամտութիւնը,
նորա ողևորած եւ համոզած դատարկաբանութիւնը»։ Անտարբեր գէպի
իր ծնողների նիստ ու կացը, գէպի նոցա հարստութիւնը, գէպի չըջա-
պատող ողորմելի երիտասարդները, օր. Նուարդը ճաշակել է մի ալ կեան-
քի անհուն քաղցրութիւնը եւ չգտնելով շուրջը, տանջւում, խորովւում է։
«Ի՞նչ անեմ. ինչպէս անցկացնեմ իմ ժամանակը. ինչպէս եւ ինձ թմրաց-
նեմ, ինձ խաբւեմ, որպէս զի չզգամ ապրելս։ Նա լուստես չեմ, ես լուսա-
հատւած չեմ, ես կեանքը դնահատում եմ, ես լուսեր ունեմ... Ա՛խ, պ.
Պատրիկեան, ես կեանք եմ ուզում, կեանք»։ Նւ օր. Նուարդը մէն մէ-
նակ, առանց պաշտպան ձեռքի, առանց քաջալերող ընկերի, անխորձ
լուզորդի նման մտնում է ծովը, միալն թէ կարողանալ ձեռք բերել պան-
ծալի կեանքը. «Նա փորձեցի ձրի դասեր տալ մի տարրական դպրոցում,
բայց ալք պարսպմունքները չզոհացրին ինձ եւ վիրաւորեցին մօրս եւ ես շու-
տով հրաժարեցի»։

«Նա առաջարկեցի ծնողներիս, որ կարողութիւն տան ինձ բանալու
մի փոքրիկ մանկական դրաղարան, որից ձրի օգուէին ուսումնարանի
աշակերտները։ Ծնողներս բացասեցին»։

«Նա մտադրութիւն ունէի մի փոքրիկ ընկերութիւն կազմելու, որի
անդամները կանոնաւոր կերպով չըլէին մեր աղքատ ընտանիքները եւ ըստ
կարողութեան օգնէին նոցա»։ Նւ ալէն, եւ ալէն եւ ալէն։

Օր. Նուարդի բոլոր բարձր նպատակները, գէպի հասարակական լաւ
գործունէութիւնը ուղղած անընդհատ օրերը ջախջախում էին ծնողների
հետեւեալ խօսքերով. «էլի տուտուցութիւնդ բռնեց»։ Իսկ ծանօթերը ու-
սերն էին թափ տալիս, հանաքի գցում, կամ մինչև անգամ ծաղրում էին.
Չգտնելով լալն հասարակական գործունէութիւնը, որի ծարաւը օր. Նու-
արդը զգում է հոգու բոլոր թելերով, մեր հերոսուհին ճարահատեալ զբաղ-

ւում է թարգմանութեամբ, «նուրբ կերպաների և գեղեցիկ կա՛կարասի-
քի մէջ թուլատրելի ալլ գործունէութեամբ»։ Այժմ օր. Նուարդի զիրքը,
չրջանը վնասում է նորա ամենաջերմ իղձերի, ցանկութիւններն իրազար-
ծելուն, ինչո՞ւ նա ձեռք չէ վերցնում իր զիրքից, չի հեռանում ամեն
ուրբ բան մեղցնող իր շրջանից։ Գորան օր. Նուարդը պատասխանում
է. «Դժբաղդաբար, ես վճռել չեմ կարող. ինձ պէտք է հրամայել, որ ես
ձեռք վերցնեմ, ես կապած եմ ամբողջ իմ անցեալով իմ ծնողներին հետ
ալն կազմով, որ զուք տեսար։ Աս վճռելու համար պիտի շատ կուռն
հետս, շատ մտաւորանում և դադար չունենամ»։ Այլ ալլպէս օր. Նուարդը,
լինելով դժգոհ իր շրջապատող մթնոլորտից, միևնույն ժամանակ խիստ
կապած լինելով իր կրթութեամբ սովոր կեանքի նիստ ու կացին, թող
է զգում իրան փշրտուկ կաշկանդող շղթաները, և ճակատագրական քաղը
անելու համար սպասում է մէկին, որը պիտի նորան հրամայէ։ Ա՞յլ է
ալլ հրամայողը. անշուշտ ոչ փաթեթով, ճոխ կեանքի սովոր գեղեցկադէմ
մի հարուստ և ոչ էլ զիպլոմաւոր համալսարանական չաղ պաշտօնով, իր
թշուառ ետից դուրս ոչինչ չիմացող. բայց ինչո՞ւ դուռնակել, լսենք Պատրի-
կեանին։ «Օրիորդը ցուց աւառ իր ձեռքով նկարած մի երիտասարդի կեն-
դանագիրը։ Ալլ միջոցին, երբ ես գնում էի պատկերը, օրիորդը սեղմած
չրթունքներով և լուրջ նայում էր իմ երեսի արտապայտութեանը.

—Սա զիտէք ով է, ասաց նա—սա իմ ուսուցիչն է, իմ մասնաւոր
ուսուցիչը. նա, որ ինձ վարդապետում էր գալորցից դուրս։ Գուք նորան
չէք ճանաչում. նա մալրաբարդաք չէ գնացել կատարելա-
գործւելու, ալլ... թողնենք զազանիք մնալ առ սլոմ»։ Այլ ալլպէս,
զարգացած, խելօք, հասարակական գործունէութեան ողջ էութեամբ
նւիրւած ծառա Նուարդները սպասում են պաշտպան, քաջալերող դու-
ծիչներին...։ Այժմ օր. Նուարդը չոր անապատում ապրող օրիորդների հա-
մար մի օաղիս, մի սխիլիչ ապաստարան չէ...

Բոլոր երիտասարդներին անպայման խորհուրդ կըտամ կարդալ «Օրի-
որդ Նուարդ» և «Ոտարօտի սղցելու» վերնագրով նամակները. օգու-
տով կարելի է կարդալ նաեւ «Ուսուցիչ Նարտեանը»։ Պր. Նամակների
բոլոր մնացած իննը նամակներից, ինչպէս ասել ենք, որ և է օգուտ չենք
սպասում։

Մասնօթ. Խմբ. «Պատրիկեանի նամակները» խորադրով պ. Նա-
մակները սխեց գրել «Մուրճ»-ում։ Ալլ շարք նամակներից, սակաւն,
տղեցին մեր ամսագրում ոչ բոլորը, որ մտել են առանձին դրքով հրա-
տարակած հատորում, որ և քննադատութեան է առել լոգաւածադիր պ. Մեղ-
քումեանցը։ «Պատրիկեանի նամակներից», որ վիշատակել են ալլ լոգա-
ւածում, տպւել են «Մուրճ»-ում միալն եօթը, ալն է՝ Օտարօտի ալցելու, Նրի-
տասարդ Հաթամեանը, Կեանքի սխեները, Դերուիչը (Սերգոյեան), Օրիորդ
Նուարդ, Արանեանի մօտ և իմ ուղեկիցները։

Թերևս աւելորդ է ասելը, որ «Մուրճ»-ում տպւել է նոյն Նամալեանի Նաե պատկերների մի ալ շարք՝ «Կեանքի դժեր» ընդհանուր խորագրով, որ չպէտք է շփոթել «Պատրիկեանի նամակներին» հետ։ Վերջինում հեղինակը աշխատել է դուրս բերել երկատարդ ինտելիգենտների տիպեր, իսկ «Կեանքի դժերը» վերցրած են գլուխցիական կեանքից։

Գալով պ. Մելքումեանցի լօղածին, մենք պէտք է ասենք, որ տեղ ենք տալիս նորան մի շարք ճիշդ նկատողութիւնների պատճառով և իբր համեմատապէս լաւադուր ան լօղածներէ, որ ցաւք ստացել ենք ալ և ալ անձերից ալ գրքի մասին։ Բայց մենք ամբողջապէս չենք միանում լօղածագրի հետ բոլոր նամակների առանձին-առանձին գնահատութեան նկատմամբ։

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Армянские беллетристы. Сборникъ изданный подъ редакціей Юрія Веселовскаго и Минаса Берсеряна. Томъ первый: Մեծ քառաճաշ, 518 էջ. Москва, тип. т-ва И. Н. Кушнеревъ и К°, 1893 զինն է 1 ա. 75 կ. (Հաջ վիպասաններ: Փողովաճու, հրատարակած Իւրի Վեսելովսկու և Մինաս Բերբերեանի խմբագրութեամբ):

Միտքը ստեղծւած է հաղորդելու համար. նույնն է և գեղարւեստը, որով մաքերը արտաւայտւում են: Եւ մի գրականութիւն որ իւր մէջ պարունակում է միտք, զգացմունք, դեղարւեստ, — վաղ թէ ուշ կը դառնալ սեպհականութիւն ամբողջ մարդկութեան: Գորա համար պէտք է որ աչք գրականութիւնը, իւր ներքին բովանդակութեան ու ձեռի կողմից՝ բաւականաչափ բարձր զգացումներ չարուցանէ, որպէս զի բոլոր ազգերին, ամբողջ մարդկութեան կողմից հաւասարապէս ընդունւի որպէս մարդկութեան գանձ առ հասարակ: Հաջոց վիպականն նոր գրականութիւնը բուսած հաշկական հողի վրայ, սնւած հաշկական գաղափարներով, չատկացրած հաշ ժողովրդի պէտքերին, ալսօր առաջին փորձերն է տեսնում՝ լուսաւոր մարդկութեան

դատաստանի առաջը բերելու և քննելու: Բայց նույն լույսն ֆակտը, որ աչք փորձերը անւում են և խրախուսանք գտնում, ցոյց է տալիս որ աչք գրականութեան արժանաւորութիւնը գլխի մինչ մի չափնի աստիճան արդէն ճանաչւած է և վկայւած: Գա միսթարական է մանաւանդ հաջոց ազգի համար, նորա պատմական կեանքի ներկալ լոպէներում: Գա կարեւոր է նորա ինքնազգացմունքի համար:

Արեւելեան հաջոց նոր բեւեարիտիկան իւր աւելի քան 35 ամեայ գոյութեան ընթացքում, արտաւայտել է բանաստեղծութեան, վիպասանութեան և թատրերգութեան ձևերով: Իւր տեղեկեցիալի և բովանդակութեան կողմից, աչք գրականութիւնը դիմել է հայրենական — ազգայինին. աչտեղ փալկել են Աբովեան, Մերենց, Բաֆֆի, իրանց

գլխաւոր վէպերում և Կամաու-Քա-
թիպա, իւր բանաստեղծութիւնները
մէջ. Ժողովրդական վարքանկարա-
գրութեանը, որի գլխաւոր ներկա-
լացուցիչներն են Պոօշեան և Աղա-
լեանց, իրանց գլխաւոր վէպերում.
հատարակականին, որի գլխաւոր ներ-
կայացուցիչներն են Սուեդուպեան
ղրաֆալի մէջ, դեռ ևս երիտասարդ՝
Շիրախնդադէն վէպի մէջ, Պարոնեան և
Պատկանեան սատիրայի մէջ, վերջա-
պէս մանկական-բարոյախօսականին,
որի ներկայացուցիչն է Աղալեանց՝
գլխաւորապէս իւր հեքիաթները մէջ.

Եթէ այս անունների վրայ աւել
լացնենք նաև Շահ-Ալի-ղին և Պե-
շիկթաշլեանին,—մենք արդէն լրաց-
րած կը լինենք թէ արեւելեան և թէ
արևմտեան հաւոց գեղեցիկ գրական-
նութեան գլխաւոր ներկայա-ցուցիչ-
ներից ցանկը, որքանով որ նոքա ար-
դէն հանրային նշանակութիւն ևն
ստացած հայերի մէջ, շնորհիւ նոցա
անկասկածելի տաղանդի և ցափմ
արտադրած գործերի:

Եւ օտարներին մեր ներկայաց-
նելիքը բեկտորիստիկայից—գոցա
գործերն են: Աւելի հեռուն գնալ կը
նշանակէր հրապուրել:

Ներկայ հատորը առաջին մեծ
փորձն է ռուսաց հասարակութեանը
ծանօթացնելու հալ բեկտորիստե-
րի հետ: Այդ փորձը անուամ է գեր-
մաներէնի համար փորձ անելուց չե-
տու: Յալանի է որ պ. Աբգար Յով-
հաննիսեանի հրատարակութեամբ
դեռ 80-ական թւականներին լոյս
տեսան Armenische Bibliothek-ի
մօտ տասնեակ գործովները, որոնք
բովանդակում էին մեր նորագոյն

վկայասանների գրածքները, չա-
ջող ընտրութեամբ: Ռուսերէնի հրա-
տարակութեան համար գլխաւոր
գործիչը հանդիսանում է պ. Իւրի
Վեսելովսկին, ընկերութեամբ պ.
Մինաս Բերբերեանի: Պարոն Վե-
սելովսկին լաւ նախապատրաստ-
ւած է երեւում ալդ դերի համար.
անցեալ տարի ռուսաց «Արտիստ»
գեղարեւոտական ամսաթերթում նա
հրատարակեց մի ընդարձակ աշխա-
տութիւն հալ թատերգութեան մա-
սին, արժանի նաև հայերի ուշադրու-
թեանը, քանի որ նմանը չկալ
նոյն իսկ հալ գրականութեան մէջ:

Պէտք է ասած, որ հալ գրողնե-
րից նա, ով առաջին և գլխաւոր
պատճառն է եղել, որպէս զի հալկա-
կան բեկտորիստիկան թարգմանա-
բար արւել օտարներին, և միևնոյն
ժամանակ նա, ով ամենից շատ է հե-
տաքրքրել օտարներին՝ դա է Բաֆ-
ֆին: Մեզանում Բաֆֆին ամենաժո-
ղովրդական գրողն է, նա իւր վերայ
դարձրեց ընդհանուր ուշադրութիւն,
և ոչ միայն հայերի, ալ և օտարների
մէջ: Ռոսերի մէջ, իւր մահից չետու,
նա գտաւ կենսագրող, չանձին ար-
կին Նեկրասովսկի, նա գտաւ հայերի
մէջ թարգմանողներ՝ Յ. Վերմիշեւ և
Վարա-Մուրդա. վերջինս անցեալ
1892 թ. լոյս ընծալեց «Ռսկի Աքա-
դալը» ռսերէն լեզուով, (որ մաս-մաս
տպւում էր Թիֆլիսի Новое Обоз-
рѣніе թերթում), չհաշւած այն թարգ-
մանութիւնները և կենսագրական
խօղածը, որ տպւած են ներկայ ժո-
ղովածւի մէջ: Ահա ինչու մենք չենք
ղարմանում, որ Վեսելովսկու և
Բերբերեանի այս հատտ հրատարա-

կութեան մէջ, որ 509 մեծադիր էջեր է պարունակում, կէսից աւելին (260 էջ) բռնում է Բաֆֆին:

Ներկաչ հատորում ղետեղած են կենսագրութիւնները և գլխաւոր դրած քննիրց քաղածօրէն, իսկ մանրերից՝ ամբողջութեամբ թարգմանութիւններ խ. Աբովեանից, Պերճ Պռօշեանից, Բաֆֆիից, Ռ. Պատկանեանից, Յակոբ Պարոնեանից, Ծերենցից և Վաղարոս Աղաւանից: Վէտից աւելին, որպէս նկատեցի ղերը, բռնում է Բաֆֆին, մնացած կէսը բռնում են միւսները:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, առաջին հատորի մէջ չեն մտել բոլոր աչն հեղինակները, որոնք, մեր վերը ասածին համեմատ, հաստատ տեղ են բռնել մեր նոր ընկերութեան կալի մէջ: Չգիտեմ ինչ հեղինակներ են ղետեղելու խոստացած և բերորդ հատորի մէջ, բայց եթէ աչդ երկրորդ հատորը առաջնի չափ է լինելու և ինչպէս լաւաբանում ասած է՝ նորա մէջ տեղ են բռնելու նորագուն հաւ բելլետրիստների գըրւած քները,—աչն ժամանակ մենք առաջուց կարող ենք գուշակել աչդ երկրորդ հատորի անգաջողութիւնը: Դեռ ևս գրականութեան մէջ ամուր և վերջնական տեղ չգրաւած հեղինակների գրածները անտեղի ենք համարում օտար հասարակութեան առաջը դնելու: Այլապէս մենք ցանկացած օգուտը չենք տեսնում, թերես դեռ քիչաւ էլ լինի՝ ռեկլամներ անելով իրանց ուղին դեռ ևս բաւականաչափ չհարթած հեղինակների համար:

Ներկաչ առաջին հատորի մէջ ղե-

տեղած կենսագրութիւններից շատ չաջողած են մանաւանդ Վեսելովսկու գրած Աբովեանցի և Բաֆֆիի կենսագրութիւնները և նոցա վէպերի գնահատութիւնը, Վեսելովսկու ջողածնների մէջ կալ մի ինչ որ համակրելի տաքութիւն, առանց որ նա դորա համար դորա գալ քննադատի սահմաններից: Նա գիտէ նաև ոգևորել անկեղծ ոգևորութեամբ: Տժբաղդաբար նոնը չենք կարող վկայել պ. Բերբերեանի մասին, որը կենսագրութիւնը հասկանում է պանդիրիկալի մտքով: Այսպէս օրինակ Պերճ Պռօշեանցին նւիրած ջողածում մենք ստիպւած էինք բազմաթիւ հարցականներ դնել: Առհասարակ նկատենք, որ կենսագրողները իզուր են իրանց համար կոչում համարում կենսագրած հեղինակին ամեն ղէպքում սուրբ դուրս բերել: Այսպէս, օրինակ, կեանքի ամեն մի ղէպք, որ անախորժ է եղած մեր վիպասանին, պ. Բերբերեանը առանց ալիւսալութեան բացատրում է ջողուս նորա և ընդդէմ ուրիշների:

Աչքի է ընկնում նաև պ. Բերբերեանի շատ չեշտած համակրութիւնը ղէպի մեղանում որոշ, բայց և անհամակրելի ուղղութեան պատկանող գործիչներն ու գրողները, որոնց անունները տալիս՝ պ. Բերբերեանը անպատճառ մի ղիպլումսին ածական պէտք է կալցնի: Եթէ դա, օրինակ, պ. Աբգար Յովհաննիսեանն է, նա կ'ասի տաղանդաւոր խմբագիր (էջ 31), եթէ Պռօշեանցն է, նա չի բաւականանալ եղածով, ալ թէ կուղ նա ղուրկ էլ լինի հրապարակախօսի շնորհքից, բայց և

աջնպէս նա նորան կը հռչակի իբրեւ տաղանդաւոր հրապարակախօս. եթէ դա Մատթէոս Մամուրեանն է, պ. Բերբերեանը չի նալիլ ոչ մի հանգամանքի և առաջ ալ և ալուրթեան կը թիւի՝ տաղանդաւոր հրապարակախօս և լուսաւորած մանկավարժ Մամուրեան (էջ 446):

Անճշգոյթութիւններէն չի անհրաժեշտ որ պ. Վեսելովսկին սխալմամբ ընդունել է իբր Բաֆֆիի լոբեկեանը չտօնեց, մինչդեռ նա տօնեց ժողովարարութեան և պարզեների ու ուղերձների ձևով, թէ և ոչ մի օրակ հանդիսով. և ալ մանաւանդ ուշադրութեան արժանի է, որ Բաֆֆին մեղանում առաջինն եղաւ, որ արժանացաւ լոբեկեանական ընդհանուր ցոյցերին: Գորա հակառակ պ. Բերբերեանը տօնել է տալիս պ. Պռօշեանի լոբեկեանը, մինչ դեռ ճշմարտութիւնը ալ է, որ ալ լոբեկեանի համար 1889-ին մի մասնաժողով կազմեց, սակայն չգործեց, որքան մեզ չարտնի է:

Խնդիր կարող է լինել, թէ որ-

քան նպատակաւորմար է աչն ձեռ, որ տրած է ներկալ ժողովածուն, ուր ալ և ալ վէպերից միայն հատ հատ գլուխներ են թարգմանւած: Անկասկած է, որ գերմանական Ar-menische Bibliothek-ի ձեռ գերադասելի է, քանի որ նորա ամեն մի հատորիկը մի ամբողջութիւն է կազմում: Բալց և աչնպէս ուրա հասարակութեան ալման պահանջի համար ներկալ ժողովածուն իւր հատընտիր ձևով ոչ միայն կարող է օգտակար լինել և գուցէ լինի աւելի ևս հետաքրքրական: Հետաքրքրութիւն չարժեքու տեսակէտից՝ պ. պ. Վեսելովսկու և Բերբերեանի ժողովածուն մեծապէս աջողւած պէտք է համարել:

Մի վերջին նկատողութիւն ևս բեկեարիտ չի նշանակում միայն վիպասան, ալ և ոտանաւորով զրոյ բանաստեղծներ, զրամատուրգներ և ալն, որոնք զուրս են գլուած ներկալ հատորից:

Ա. Ա.

ՀԵՂԻՆԱԿ ? , փոխադրեց Գրիգորիս Երզնկեանց.— «Թւաբանական խնդիրներ և օրինակներ»։ Տարրական դասընթացք. ա. և բ. տարի, 1892 թ., 108 էջ, գինն է 30 կոպէկ:

Պ. Գրիգորիս Երզնկեանցը իր աշխատութեան լաւաջաբանի մէջ չարտնում է, որ օգտակ է Գրիգորեանի գաղափարից, «չառ փոփոխութիւններ անելով (?) և բոլորովին ինքնուրույն ձև տալով (?) մեր գիւ-

ղական և քաղաքային մանկանց կեանքի սլալմանների համաձայն»:

Տեսնենք թէ որքան ճշմարտութիւն է պարունակում ալ խօսքերի մէջ:

Պ. Գրիգորեանի գաղափարը

զետեղած են 752 խնդիրներ, պ. Նրզնկեանցի դատադրքում նոյնպէս 752. երկու դատադրքերի բոլոր խնդիրները համեմատած իրար հետ մի առ մի սկզբից մինչև վերջը, ոչ բովանդակութեամբ, ոչ թւերով մաշակաւի չեն ստորերևում իրարից: Բացէք ռուս հեղինակի դատադրքի որ և է էջը, կարդացէք ալլ էջի առաջի պատահող խնդիրը, ցետո՞ վերցրէք հաշ հեղինակի դատադրքի նոյն համարով խնդիրը և զուգ կը տեսնէք, որ զորո՞ւ ունէք տառ առ տառ, կէտ առ կէտ թարգմանութեան հետ: Ալլ ամենից ցետո՞ մարդ մնում է զարմացած, թէ ինչպէս պ. Գրիգորիս Նրզնկեանցը օրը ցերեկով տուտ է խօսում, հռչակելով իր դատադիրքը փոխադրութիւն և ոչ թէ թարգմանութիւն: Կա առնազն անբարեխղճութիւն է: Նրբ մարդիկ գործելով որ և է չանցանք, կամենում են իրանց արդարացրել, բնականաբար զիմում են անբարեխղճ միջոցներով: Նոյնը անում է և պ. Նրզնկեանցը: Որպէս զի խաբուսիկ հիմք ունենալ ստեղծ, որ իր դատագիրքը փոխադրութիւն է և ոչ թէ թարգմանութիւն, նա զիմում է հետեւալ աշխակապութեան: Գնդենբերգը, բացի 752 խնդիրները, իր դատադրքի վերջում զետեղել է մի շարք թւական օրինակներ, արտագրելով ալլ օրինակները ամբողջովին, հաշ հեղինակը աւելացրել է իրանից և ալլ օրինակներ, թէ ինչ քանակութեամբ և ինչպիսի՝ արժէք ունեցող, կարգենք ալս բոպէին: Ռուս հեղինակը երկրորդ տարալ դասընթացքի համար տւել է 513

խնդիրներ և 424 թւական վարժութիւններ: Ալլ ամենը արտագրելով, հաշ հեղինակը իրանից աւելացրել է 16 թւական վարժութիւններ: Օտար հեղինակի 513 խնդիրները բառ առ բառ թարգմանելով, առանց զէթ մի հատ ինքնուրոյն խնդիր տւելա՞ցնելու և միալն նոր 424 թւական օրինակներին կցորդելով 16 ողորմելի թւական օրինակներ, միթէ վերին ատոմսոնի անբարեխղճութիւն, նոյն խակ անազնութիւն, չի լինիլ հռչակել իր դատադիրքը փոխադրութիւն և ոչ թէ թարգմանութիւն: Առաջի տարալ դասընթացքում Գնդենբերգը զետեղել է 239 խնդիրներ և 102 թւական վարժութիւններ, պ. Նրզնկեանը 239 խնդիրները դարձեալ բառ առ բառ թարգմանելով, առանց սեպհական զէթ մի խնդիր տալու, 102 թւական օրինակներին մէջ-մէջ աւելացրել է ալլ օրինակներ 1 10 թւերի սահմաններում: Ալլ աւելորդ օրինակները ոչինչ հմտութիւն, ոչինչ աշխատութիւն չեն պահանջում: Իւրաքանչիւր ուսուցիչ, որքան էլ լինի սովետ, ամեն մի լուպէում կարող էր կազմիլ հարկւրաւոր համանման թւական վարժութիւններ: Անհամեմատ դմար է և առանձին հմտութիւն և աշխատանք է պահանջում խնդիրներ կազմելը: Խակ խնդիրներ, ինչպէս ասացինք, պ. Նրզնկեանցը ինքը չէ տալիս և ոչ մի հատ: Բացի սպա ամենը, մինչդեռ ռուս հեղինակի թւական օրինակները դատաւորւած են խիստ սխտեմատիկաբար, պ. Նրզնկեանցի վարժութիւնների մէջ սխտեմատ ասած բանը աւելորդ է հաշ-

ւած, որով և բացատրուած է հետեւեալ հանգամանքը: Ինչպէս լաւտնի է, կան բաղմապատկման և բաժանման աղիւսակներ, բալց կան և գումարման ու հանման աղիւսակներ, որ շատ ուսուցիչներին դեռ լաւտնի էլ չեն: Նրեում է գումարման և հանման աղիւսակների մասին պ. Նրզնկեանցն էլ գաղափար չունի, այլ պէս նա Գոլդենբերգի գումարման և հանման աղիւսակները սովորեցնելու նպատակով տւած թւական վարժութիւնները, իր աւելացրած օրինակներով, խառնաշփոթելով խաօս չէր դարձնիլ:

Գորտ հակառակ բաղմապատկման աղիւսակները ընդհանուրին չալտնի են, և այդ պատճառով ալլ գիտէ նաև պ. Նրզնկեանցը, որը ալլ գործողութիւնների աղիւսակներում փոփոխութիւն անել իրան չի թուլ տւել: Մեր թարգմանիչը հետևապէս չի հասկացել որ Գոլդենբերգի բնագրի 51-երորդ էջում գրւած թւանշանները աղիւսակներ են և ոչ վարժութիւններ:

Նւ ալլպէս, պ. Նրզնկեանցը Գոլդենբերգի 752 խնդիրները բառ առ բառ թարգմանելով և ուսս հեղինակի տւած թւական օրինակներին աւելացնելով թէ քանակութեամբ և թէ արժողութեամբ ոչինչ նշանակութիւն չունեցող վարժութիւններ, ունեցել է մի նպատակ՝ թող փչել մարդկանց աչքին, վարաւորել իր անբարեխղճութիւնը: Այս վերին աստիճանի անբարեխղճութիւն է՝ թարգմանել մի դասագիրք և աւելացնելով մի քանի ողորմելի, աւելորդ և խառնըմիսիս թւական վարժու-

թիւններ, հաւատացնել մարդկանց, որ իր դասագիրքը կազմելիս միայն «օգտւել է» օտար հեղինակից «շատ փոփոխութիւններ անելով և բոլորովին խնդրուին ձև տալով մեր գիւղական և քաղաքային մանկանց կեանքի պայմանների համաձայն...»:

Պ. Նրզնկեանցը կարող է վերականգնել իր բարեխղճութիւնը, դասագրքի 3-րդ տպագրութեան ճակատին դնելով Գոլդենբերգի անունը և պարզապէս խոստովանելով իր թարգմանութիւնը, ինչպէս արել է, օրինակ, Սիմէօնեանցը հանդուցեալ Նստուշեւսկու վերաբերեալ:

Կառնանք դասագրքերի բովանդակութեան: Պ. Նրզնկեանցի թարգմանած դասագրքում առաջին տարւալ ընթացքում անցնելիք խնդիրները և օրինակները վերցրած են 1—10 թւերի սահմաններից: Ասել է հալ հեղինակը կուրօրէն թարգմանելով ուսս հեղինակին, բոլորովին ի նկատի չէ առել ուսսաց և հաջոց դպրոցների ծրագիրների տարբերութիւնը:

Բանը այն է որ, լուսաւորութեան նախարարութեան ծրագրի համեմատ, ներքին Ռուսաստանի տարական դպրոցների Ա. բաժանմունքում պէտք է անցնել թւաբանական չորս գործողութիւնները 1—10 թւերի սահմաններում, որի համեմատ և Գոլդենբերգը կազմել է իր դասագիրքը:

Մեր ծխական դպրոցների Ա. բաժանման մէջ, համեմատ վեհափառ կաթողիկոսից հաստատուած ծրագրի, պէտք է անցնել թւաբանական չորս գործողութիւնները 1—20 թւերի

սահմաններում:

Հետևաբար պ. Նրզնկեանցի թարգմանած դասագիրքը տալով խնդիրներ և օրինակներ միայն 1—10 թւերի սահմաններում, մեղանշում է հալ դպրոցների դէմ, կիսով չափ կորցնելով իր արժէքը, որովհետև կարող է ծառայել իր նպատակին միայն մինչև լուսնար ամիսը: Հալ թարգմանչին մնում է կազմել և աւելացնել իր դասագիրքին 10—20 թւերի սահմաններից վերցրած նոյնքան խնդիրներ և օրինակներ, որքան խնդիրներ (239) և օրինակներ (102) բերած են 1—10 թւերի սահմաններից: Միայն այդ ժամանակ պ. Նրզնկեանցի Ա. տարւալ դասագիրքը կարող է ընդունւել հալ դպրոցների Ա. բաժանմունքում. միայն այդպէս վարւելով հալ հեղինակը Գոլգենբերգի դասագիրքը չարմարեցրած կլինի մեր դպրոցական կեանքի հանգամանքներին և ոչ թէ մի քանի ողորմելի, աւելորդ և խառնըմիտոր թւական օրինակներ աւելացնելով...

Գոլգենբերգի դասագիրքի երկրորդ էական պակասութիւնը կայանում է նորանում, որ ախտեղ կան բաւական թւով դժարամարտ և 2-րդ բաժանման աշակերտների հասկացողութեան համար անմատչելի խնդիրներ: Բերենք մի քանի օրինակներ:

1. Վաճառականը 25 արշին սև և կապուտ մահուդ 76 մանէթով ծախեց. սև մահուդի արշինի համար տոացաւ 6 մանէթ, իսկ կապուտի արշինի համար—4: Նա որքան սև և որքան կապուտ մահուդ ծախեց:

Դա խիստդէս աղբբրական և ոչ թէ թւաբանական խնդիր է, և ևս

փորձով գիտեմ, որ ոչ թէ 2-րդ, այլ 5-րդ բաժանման շատ աշակերտներ չեն կարողացել լուծել դրան. գուցէ շատերը չհաւատան, բայց և այնպէս իրողութիւն է, որ Ներսէսեան դպրոցը աւարտած մի ուսուցիչ այդ խնդիրը չկարողացաւ լուծել:

Պակաս դժարամարտ և անմատչելի չեն և հետեւեալ խնդիրները:

2. Նրկու տեսակ շաքարաւազ կար. մէկի գրւանքան 11 կոպէկ արժէր, իսկ միւսինը—16. զոյանից խառնուրդ կազմեցին և գրւանքան 12 կոպէկով ծախեցին: Ամբողջ խառնուրդը ինչքան է քաշում, եթէ որ տոորին տեսակ շաքարաւազից 72 գրւանքալ է վերցրած:

3. Նրեք գրադիր ձեռագրից 84 թերթ արտադրեցին. առաջինը երկրորդից, իսկ երկրորդը երրորդից՝ երկու-երկու անգամ աւելի էին արտադրել: Նոքա աշխատանքի վարձը ինչպէս պէտք է բաժանէին, եթէ իւրաքանչիւր 6 թերթի արտադրութեան համար նոցա մի մանէթ էին ստանում:

4. Արհեստանոցի տէրը հաշուց, որ իր առած նաւթը միայն 16 օր կը բաւականանայ, եթէ ամենաչն օր 18 լապտերները—օրէնը 6 ժամ վառւէին: Այդ նաւթը քանի օր կը բաւականանայ, եթէ որ 12 լապտերները օրական 8 ժամ վառւելու լինեն:

Համանման դժարամարտ և 2-րդ տարւալ համար չափից դուրս բարդ խնդիրներ շատ կան դասագիրքում. դոքա աշակերտների մտաւոր ուժերը, դատողութիւնը կրթելու, զարդացնելու փոխարէն, միայն կ'ըլատեն, կըթացնեն, որովհետև իւրա-

քանչիւր ութից բարձր աշխատութիւն միայն կործանիչ հետեանքներ է ունենում:

Գաճ. պ. Նրդնկեանցի թարգմանած դասագրքի երրորդ էական պակասութեան: Կար ժամանակ, երբ մանկավարժները, օրինակ, Եւտուշեակին, Ա. և Բ. բաժանմունքներում թւաբանական չորս գործողութիւնները անցնում էին միանգամից, անմիջապէս առաջարկելով խնդիրներ չորս գործողութիւններով խառն: Գոտատուութեան աղ եղանակը եւ թարկելով աշակերտին մի քանի դժւարութիւնների միանգամից, մեղանշում էր մանկավարժութեան աչն կանոնի դէմ, որ ասում է՝ միանգամից մի գոտարութիւն—по одной трудности за раз:—Եւ իրաւ, աշակերտը տուպած էր միանգամից ընթանել և խնդրի բովանդակութիւնը և նրա թւաբանական իմաստը և չորս գործողութիւնների առանձին առանձին էութիւնը և ալ գործողութիւնների զիտակցաբար և արագութեամբ կատարելու զանազան միջոցները, որ հեշտ բաներ չեն: Ուտոի թւաբանութեան գոտատութեան աղ եղանակի դէմ վերջին ժամանակները կուլ շկսեց, որի հետեանքը եղաւ նոր մեթոդի ստեղծումը: Այժմ մանկավարժները նախ սովորեցնում են թւաբանական գործողութիւնները առանձին-առանձին և ապա զիմում չորս գործողութիւններով խառն խնդիրներին: Նոր մեթոդի գլխաւոր ներկայացուցիչները մէկն էլ պ. Գոլդեյնբերգն է. միայն չարգելի մանկավարժը, կարծես հին մեթոդի ազդեցութեան տակ,

առանձին-առանձին գործողութիւնների վրա քիչ է ուշք դարձրել, որ կհաստատենք երեք կարգ փաստերով: Նախ՝ երկրորդ բաժանմունքում 20—100 թւերի սահմաններում, հանման գործողութեան բոլոր ստորձանները ուսումնասիրելու համար առաջարկում է ընդ ամենը 28 խնդիր, որ հարկաւ քիչ է. նոյնը կարելի է ասել մնացած 3 գործողութիւնների մասին. երկրորդ, իւրաքանչիւր լետադալ գործողութիւնը անցնելիս, նախկին գործողութիւնները միանգամայն մոռացութեան է տալիս, չկրկնելով նոցա, ալդպէս բազմապատկման գործողութիւնը ուսումնասիրելիս, չէ տալիս ոչ մի խնդիր գումարման կամ հանման գործողութիւններով. իսկ երբ զիմում է բաժանման գործողութեան ուսումնասիրութեան, չէ առաջարկում ոչ մի խնդիր գումարման, հանման և կամ բազմապատկման գործողութիւններով: Ալդ եղանակով աշակերտները մի կողմից սովորելով նոր գործողութիւն, միւս կողմից անցած գործողութիւնները մոռացութեան կը տան և հետեաբար լաւ նախապատրաստած չեն լինիլ չորս գործողութիւններով խառն խնդիրներին չաջողութեամբ անցնելու: Նրորդ՝ առանձին առանձին գործողութիւնների զանազան ստորձանները ուսումնասիրելիս, նորագոյն մանկավարժներից շատերը, օր. Նուբենց, խնդիրներին կից տալիս են և թւական վարժութիւններ, ալդ չէ ասում պ. Գոլդեյնբերգը, բաւականաչափ զրքի վերջը դրած օրինակներով: Ի հարկէ հմուտ և բարեխիղճ

ուսուցիչը կարող է օգտուել այդ վարժութիւններին, ընտրելով համապատասխան օրինակները, բայց որովհետեւ այդպիսի ուսուցիչներ հազիւ թէ շատ ունենանք, ուստի ցանկալի է, որ խնդիրներին կից լինէին համապատասխան օրինակներ, այդ ձևով պ. Գոլդենբերգի մեթոդի գաղտնիքը կպարզէր նոյն խոյն անհմուտ ուսուցիչներին համար:

Մեր արած երեք նկատողութիւններով կամեցանք հաստատել մի բան. այն է, որ Գոլդենբերգը խաբանական առանձին գործողութիւնների վրայ քիչ է ուշք գարձրել, մի հանդամանք, որ կազմում է պ. Երզնկեանցի թարգմանած դասագրքի 3-րդ էական պակասութիւնը:

Չնայելով չիշատակած բոլոր թերութիւններին, Գոլդենբերգի դասագրքը, գլխաւորապէս երկրորդ տարւաջ դասընթացքը, մեր դպրոցներում ընդունւած դասագրքերի մէջ ամենալաւը, ամենաօգտակարն է: Առաջին ահապին առաւելութիւնը, որ գտնում ենք ուսուցչին հեղինակի դասագրքում, կապւում է նրանում, որ նրա 752 խնդիրները և 500-ից ավելի թւական վարժութիւնները դասաւորւած են վերին աստիճանի սխտեմատիկաբար. ամեն մի խնդրի, ամեն մի թւական օրինակի մի կողմից լինելով հետևանք նախընթաց դասի, միւս կողմից կազմում են անհրաժեշտ հիմք հետևեալ վարժութիւնների: Հետևից զէպի դժւարը, սլարդից զէպի բարդը,—ահա մանկավարժութեան ամենամեծ սկզբունքը, և այդ սկզբունքին Գոլդենբերգը ծառայել է մեծ լաջողութեամբ, խիստ հետևողականութեամբ, շատ ու շատ լեռն թողնելով մեր բոլոր բաժանմունքներում գործածւող վարդ ու վերոյ անսխտեմ կազմած դասագրքերը:

Այդպէս առաջին հարկերակի սահմաններում գումարման գործողութիւնը սովորեցնելու նպատակով բերած թէ պարզ խնդիրները (տես 36-րդ երես) և թէ օրինակները դասաւորւած են հետևեալ եօթ աստիճաններով, որոնցից իւրաքանչիւրը նախապարաստութիւն է հետևեալների:

1. Տասնեակների գումարումն—
40+50 կամ 20+60:
2. Տասնեակների և միաւորների գումարումը—30+7 կամ 50+49:
3. Իւրաքանչիւր գումարելին բաղկացած է տասնեակից և միաւորից, միայն միաւորների գումարը նոր տասնեակ չէ գոյացնում—42+55 կամ 24+72:

Ահա չարքը.

- 1) 40+50 կամ 60+20 և այլն.
- 2) 30+7 կամ 50+49 « »
- 3) 49+55 կամ 24+72 « »
- 4) 37+3 կամ 85+5 « »
- 5) 67+23 կամ 41+59 « »
- 6) 36+7 կամ 77+9 « »
- 7) 27+45 կամ 36+59 « »

Իւրաքանչիւր ուսուցչին հասկանալի է թէ որքան արդիւնատու ենք իրար հետ չլթալած ու սերտ կապւած են, զնալով աստիճանաբար հետևից զէպի դժւարը: Նոյն նման հետևողականութիւն կգտնենք և այլ գործողութիւնները ուսումնասիրելիս. նոյնպէս և բարդ խնդիրների դասաւորութեան մէջ: Վերջինիս համար էլ մի ապացուց:

573. Երկու հիւան ամբողջներ
նորոգելու համար 68 մանէթ տա-
ցան, մէկը 19 ամբողջներ, իսկ
միւսը — 15: Իւրաքանչիւր հիւան որ-
քան փող տաացաւ:

474. Երեք եղբայր չորս դաստալ
թուղթ գնեցին, մէկը 15 կոպէկ
տւեց, միւսը — 14, իսկ երրորդը — 19:
Իւրաքանչիւր եղբայր որքան թուղթ
սէտք է ստանալ:

Միթէ հարկաւոր է ասել որ
երկրորդ խնդիրը, լինելով աւելի
բարդ, աջնուամենայնիւ ինքն ըստ
ինքեան հեշտութեամբ կլուծել, եթէ
առաջին խնդիրը աշակերտները գի-
տակցաբար հասկացել և լուծել են,
կրկնում ենք, թէ պարզ ու բարդ
խնդիրները և թէ օրինակների վե-
րին աստիճանի սխառմատիկաբար
դասաւորութեան կողմից Գոլդեն-
բերգի դասագիրքը մեր մէջ իր
նմանը չունի:

Մենք պարզեցինք Գոլդենբերգի
դասագրքի առաջին և ամենաէական
արժանաւորութիւնը: Երկրորդ՝ Գոլ-
դենբերգի խնդիրները, վերցրած լինե-
լով կեանքի բազմազան հանգամանք-
ներից, թէ իրանց բովանդակութեամբ
և թէ մանաւանդ թաւառանկան խմաս-
տով, բարդութեամբ, խիստ բազմա-
կողմանի են: Մի կողմ թողնելով վերը
ընթացած մի շարք դժարամարտ և ան-
մատչելի խնդիրները, մնացածնե-
րում մենք կուենանք աշակերտ-
ների մտքին, դասողութեան լի ու
լի անունը ստող նպատակաւորմար
նիւթ: Այդ խնդիրները ոչ աչնքան
պարզ են, որ քննաչնեն, թուական
երեկաւի մտաւոր ուժերը, ինչպէս
օր. Հենչելի խնդիրները, և ոչ էլ

աչնքան դժւար, որ ջլատեն, ուժաս-
պառ դարձնեն նոցա. հետեւաբար
հիւանալի զէնք են Ներկայացնում
մանուկների մտածելու, դատելու
ընդունակութիւնը զարգացնելու հա-
մար: Մեր խօսքերը զգալի դարձնելու
համար բերենք երկու-երկու օրինակ-
ներ Գոլդենբերգից և Հենչելից:

Գոլդենբերգից.

Այս հեղինակի խնդիրները վեր-
ջանում են դասագրքի 73 երեսում,
ահա 71 երեսից արտագրած 3
խնդիրներ:

541. Մի հիւան 8 օրում 87 չըր-
ջանակ շինեց, առաջին 3 օրում—
օրէնը 13 չըջանակ էր շինում, իսկ
հետեւալ 4 օրում՝ օրական 9 չըջա-
նակ: Ութերորդ օրւալ շինած չըջա-
նակները քանիսն են:

526. Գիւղացին 51 արշին եր-
կարութիւն ունեցող հաստ պարանը
4 կտոր արեց, աչնպէս որ առաջի
կտորը՝ 14 արշին գուրս եկաւ, երկ-
րորդը — 13, իսկ մնացած երկու կտորը
հաւասար: Վերջին երկու կտորներն
քիչ երկարութիւն ունեցան:

619. Զրամբարի մէջ երկու
խողովակ է բերած, մի խողովակից
մի րոպէում ներս է թափւում 10
գոլ ջուր, իսկ միւսից գուրս է
գնում մի րոպէում — 6 գոլ: Զրամ-
բարում ինչքան ջուր կը լինի,
եթէ որ 2 խողովակն էլ 7 րոպէ
բաց թողնեն:

Հենչելից.

1) 65 արշին մահաղից դերձակը
5 չուխալ և 2 չարւար է կարում, մէկ
զուլին որքան է կարում:

2) 75 օրւալ ջուրը 5 արտի մէջ
ջրում է հաւասարապէս, իւրաքան-

չիւրին որքան է հասնում:

3) 80 ծառ 5 կարգով են տնկած, հաւասար հաւասար չափով. 3 կարգում որքան ծառ են:

Խնչ ասել կուզէ, որ Գողգեհներգի խնդիրները անհամեմատ չառնիւթ են տալիս երեխաների մտածողութեան, գատողութեան համար, քան Հինգելի խնդիրները:

Գործա Գողգեհներգի միջին բարդութեան խնդիրներն են, կան և աւելի դժւարները, թէ և մատչելի:

Գողգեհներգի դասագրքի պարզած երկու արժանաւորութիւնները մեր աչքում աչիւքան ահագին նշանակութիւն ունին, որ առատութեամբ լրացնելով դասագրքի թերութիւնները միանգամայն աւելորդ են դարձնում կանգ առնել նրա ալ առաւելութիւնների վրայ, ուստի թող եւ տալիս ինձ վերջին նկատողութիւն լեզւի վերաբերեալ: Գողգեհներգը, ինչպէս չափում է իր չափաւորեանում, որ և դառել է պ. Նրզնկեանցի գողանովի չափաւորանք, դասագրքի լեզւին վերաբերել է մեծ խնամքով: Իւրաքանչիւր առարկայ պահանջում է համապատասխան լեզու. թւարանութեան, մաթեմատիկայի լեզուն պէտք է լինի պարզ, որոշ, կարճ, լակոնական. այդ ամենը տեղի ունին ուսումնական հեղի-

նակի դասագրքում, հետեւաբար և պ. Նրզնկեանցի թարգմանութեան մէջ. միայն հաջ հեղինակը հաս-հաս թող է տեւ քմահաճ-անճիշտ թարգմանութիւնների, օրինակ,

Столяръ — հլան և ատաղձագործ:

Бичевка — և պարան և ճոպան:

Дугъ — և խոտ հարք և մարդաղետին կալին:

Ամբողջով մեր ասածները, դաւելի ենք հետեւել եզրակացութիւններին: Պ. Նրզնկեանցի երկրորդ տարւալ դասագրքի մեր գալուցիւրում ընդունած թւարանական դասագրքերից ամենալաւը, ամենաօգտակարն է, ուստի արժանի է տարածման, մանաւանդ եթէ մասնացոյց արած թերութիւնները ուղղւելին: Պ. Նրզնկեանցի Ա. տարւալ դասագրքի մեր գալուցների համար անպատասխանաւոր է, քանի որ տալիս է նիւթ միայն մինչև չունար ամիսը, և որովհետեւ մինչև աչգ ժամանակ աշակերտները, գրել-կարդալ նոր սովորելով, չեն կարող օգտուել դասագրքից, հետեւաբար պ. Նրզնկեանցի թարգմանած Ա. տարւալ դասագրքի չափեք է տալ աշակերտների ձեռք. բաց ինքը ուսուցիչը կարող է օգտուել մինչև չունարը նիւթ ունենալու համար:

Պ. ՄԵԼՔ.

Delbrück, Anton. D-r—Ueber Hamlets Wahnsinn. Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausgegeben von Rud. Virchow und Willh. Wattenbach, Hamburg, 1893, Heft 172.

„Shakespeare und kein Ende“—
Շեքսպիրը վերջ չունի—ասել է Կեթին: Հանճարեղ ողբերգուն ստեղծել է տիպեր, որոնք նույնքան կենդանի են ֆանտազիայի աշխարհում, որքան կենդանի անձերը իրականության մէջ: Վաղուց է արդէն որ աշխարհքը եկել է աչն եզրակացության, թէ Շեքսպիրին պէտք է ոչ թէ քննադատել, այլ դեռ միաջն ուսումնասիրել: Անհասկանալին Շեքսպիրի մէջ ոչ թէ սխալմունքով պէտք է մեկնել, այլ մեր անհասկացողութիւնով: Մենք պէտք է աշխատենք բացատրել Շեքսպիրին, և նորա մութ տեղերը մենք ոտիպած ենք բացատրել նրանով, որ մենք դեռ բաւականաչափ չենք խորասուզել Շեքսպիրի ուսումնասիրութեան մէջ. նորա մէջ զաղտնիքներ կան, որ դեռ պէտք է գտնել, ինչպէս բնութեան գիտութիւնը աշխատում է բնական երևոյթները հասկանալ բնութեան օրէնքները գտնելով և ոչ թէ աղ երեւոյթները սխալ համարելով: Ի հարկ է, չափազանցացրած է համեմատութիւնը, բայց Շեքսպիրը չափազանց մեծ ստեղծագործող է:

Եւ շարունակ աճում մեծանում է Շեքսպիրեան գրականութիւնը. Կեթին ասած՝ Շեքսպիրը անվերջ է: Այս անգամ անա մեր ձեռքում մի նոր ուսումնասիրութիւն. „Ueber

Hamlets Wahnsinn“—Համլետի խելագարութեան մասին,—որի հեղինակն է հոգեկան հիւանդութիւնների բժշկ Յիւրիսի համալսարանի պրիւատ դոցէնտ և Բուրգհօլցի բուժարանի բժշկ Դ-ր Անտոն Կելբրիւկ:

Կելբրիւկը աշխատում է լուսաբանել մի քանի ցալմա լաւ չորոշւած գծերը Համլետի բնաւորութեան մէջ:

Առաջին հարցը, որին մերձենում է Կելբրիւկը, այս է, թէ արդեօք Համլետը իրօք ցնորած է թէ միայն ալիպէս է ուզում ցոյց տալ (ալիպէս կեղծելը, ձեռքները կոշտում է բժշկանութեան մէջ սիմուլացիա): Յաւանի է որ Համլետը ինքը ասում է թէ նա իբր ձեռքնում է, բայց չալանի է նաև որ ողբերգութեան գրեթէ բոլոր անձերը նորան ցնորածի տեղ են բնորոշում:

Կելբրիւկը գտնում է, որ Համլետը եթէ ցնորած չէ, գոնէ գտնում է իւր սատարիկ փոշւած կրքերի կատարեալ իշխանութեան ներքո: Օրինակ, Ներկաւացման ժամանակ, երբ նրան լաջողում է թաղաւորի դադոնիքը (Համլետի հօր եղբոր) մերկացնել, Համլետը անկեղծ է, երբ Վիւլդերտտէրնի խօսքերին թէ՛ բարեհաճեցք ինձ մի առողջ պատասխան տալ, նա պատասխանում է՝ «պարոն, ես ալի չեմ կարող!» Համլետը ալի ժա-

մանակ գտնուում է ալն գրութեան մէջ, ինչ հոգեբուժական գիտութեան մէջ կոչւում է մանիակալին գրգռմունք (maniakalische Erregung): Մանուաւնդ ալլ ճիշդ է ալն պատճառով, որ տեսարանի սկզբում, երբ Համլէտը մենակ է Հորացիոյ հետ, սորա մօտ ձեանալը միտք չունի, քանի որ Հորացիոյ գիտէ Համլէտի դադանիքը:

Աւելի վատ է Համլէտի գրութիւնը թաղուհու ննջարանում, ուր նա Պոլոնիոսին սպանում է:

Գեւրքիւկը աւելի քիչ նշանակութիւն է տալիս ուրաւիանի (հօրսուերի) երեսպոն, չնայած որ նորագոյն գիտութիւնը բացատրում է ոգիներ տեսնելու երևութը իբր զգալարանքների խանգարմունք: Իսկ այս վերջինը՝ իբր հիւանդութեան նշան: Գեւրքիւկը, սակայն, ալլ բանը ընդունում է որպէս բանաստեղծական ֆիկցիոյ Եւքսպիլի կողմից, քանի որ երևութը տեսնում են (առաջին տեսարանում) ոչ միայն Համլէտը, ալլ և Հորացիոն և Մարցելլուսը: Ճիշդ է որ Յորդ գործողութեան մէջ երևութը երևում է միայն Համլէտին, իսկ սորա մալը ալլ չի տեսնում և ալլ պատճառով Համլէտը իւր մօրը երևում է իբր ցնորւած:

Մի երրորդ անգամ մեծ գրգռմունքի մէջ է Համլէտը, երբ սա նկատում է իրան Օֆելիալի դերեղմանը և կուտում է լաէրարի հետ: Համլէտը ինքը չետոյ խօսում է ալլ դէպքի մասին և ասում, որ իւր միտքը խանգարւած է (Trübsinn) և ինքը խելագար:

Եւքսպիլի դրամալի մէջ շատ ու-

րիշ տեղեր կան, ուր Համլէտը չի ձեռնարում, ալլ իրօք դէպի խելագարութիւնը տանող գրգռմունքի մէջ է, լաւց նորան չըջապատողները խելագար են չալտնում նորան նաև ամեն տեղ, ուր Համլէտը իւր պիւսիմիտական աշխարհայեցողութիւնն է ցոյց տալիս: Չէ որ Համլէտի իրախօսքերն են՝ «Ո՛, Աստած իմ, Աստած, որքան զլւելի և դատարկ է թւում ինձ այս աշխարհի ամբողջ կեանքը: Թո՛ւ, փո՛ւ, սա մի անապատ ալլի է, ուր որովը նորան ամբողջապէս կլանում է»:

Գեւրքիւկը բնական է համարում, որ Համլէտի չըջապատողները նորան խելագար են չալտնում, որովհետև նոքա չգիտեն Համլէտի լուզւածութեան պատճառները: Հորացիոն և թագաւորը միայն գիտեն ալլ բաւց դոցա խօսքերից Համլէտի մասին պարզ չի երևում թէ նոքա խելագար են համարում նորան թէ ոչ: Հորացիոն ընդհանուր առմամբ Համլէտին հիւանդ չէ ընդունում, թէև մի անգամ հակառակն է ասում: Թագաւորը աւելի է շեշտում նորա խելագարութեան մասին և գտնում է որ «խելագարութիւնը մեծերի մէջ չպէտք է առանց հսկողութեան մնալ»: Բաւց դոքա ևս խնդիրը չեն վճռում:

Հաստատ է որ Համլէտը մի քանի դէպքերում գիտմամբ իրան խելագար է ձեռնարում, օրինակի համար, առաջին գործողութեան մէջ ուրաւիանի երևալուց չետոյ, ապա նա հաստատապէս ձեռնարում է իրան Պոլոնիոսին, իսկ տեղ-տեղ նաև ուրիշների առաջ: Այժմ ինչիւրը

ալն է թէ արդեօք ձեռացնող մարդը (սխմուկանտ) կարող է առողջ մարդ լինել: Յալանի է որ մի քանի հոգեբույժներ (պսիխատր) ալնքսն հեռու են գնում, որ սնդոււմ են թէ առողջ մարդը երբէք չի կարող իրան խելագար ձեռացնել: Բայց դ-ր Անտոն Գելբրիկը պնդում է, որ առողջ մարդը կարող է խելագար ձեռնալ, բայց որ աչդ անելու համար մարդ պէտք է շատ ծանրակշիւ շարժառիթներ ունենալ: Ուրեմն ալ դէպքում պէտք է որոնել աչդ ծանր շարժառիթը: Դա է՝ իւր հօր սպանման համար վրէժխնդիր լինելը իւր հօր եղբորից (թագաւորից): Եւ իրօք, երբ բեմի վրայ թատրոն ներկայացնելով լանցաւորը (թագաւորը) դառնում է, և երբ Համլէտը սպանում է Պոլոնիոսին, խելագար ձեռնալու շարժառիթը նւագում է և նա լաւանում է մօրը թէ իբր խելագար է միաճն խորամանկութիւնից: Դորանից ցետոյ շարունակել խելագար ձեռնալ՝ ալ ևս միտք չունի, և մինչև իսկ վտանգաւոր է Համլէտի համար, քանի որ նորա խելագարութեան մասին խօսում է ամբողջ պալատը և թագաւորը վճռում է հեռացնել նորան: Համլէտը ուրեմն լաւ կ'անէր եթէ ալ ևս չձեռացնէր, եթէ միաճն նա բաւականաչափ առողջ է և ուրեմն եթէ կարող է չձեռացնել: Բայց բանն էլ հէնց նրանումն է, որ նա աչդ չի կարող անել, ինչպէս ինքը ալ ասում է. և նա ալ չի կարողանում, որովհետեւ նա իւր կրքերի կատարեալ իշխանութեան ներքոյ է, նա չի կարող իրան իշխել:

Ինչպէս?

Իւր հօր մահւան բոթը նորան մեծ ցաւ պատճառեց. բայց նորա սիրտը խոցւում է մի երկրորդ հարւածով՝ իւր մօր շուտափութ սպանելը: Իւր հօր-եղբոր հետ: Ներկայանում է հօր ուրականը, որից իմանում է թէ նա ինչպէս է եղել սպանւած: Համլէտի ուղեղը ընկնում է խառնաշփոթութեան մէջ: Մաքրը շփոթւում են և նա զգում է, որ կորցրել է իրա վերալ իշխելու ուժը: Նա զգում է, որ չի կարողանալու դադունիքը պահել. և որովհետեւ տեսնում է, որ ալ դրութեան մէջ ուրիշներին կիսախելագար է երեւում, ալ պատճառով նա թող է տալիս իրան որ բոլորովին խելագար երեւալ, ալն լուրով թէ ապագայում աչդ պէտք ա կան կը լինի, ինչպէս ինքն է ասում: Այլալիտով նա ալ ևս չի ձգտում իրա վրայ իշխել և թող է տալիս անձնատուր լինել կրքերի հոսանքին: Եւ ահա հէնց ալ բանումն է կալանում իւր ձեռնալը, սիւմուլացիան: Դորանով նա իրօք կարողանում է երբեմն ծածկել գաղտնիքը: Շատ բնորոշ է ալ կալմից 4-րդ գործողութեան 3-րդ տեսիլը, ուր Ռոզենկրանց և Գիլդենստէրն Համլէտին հարց ու փորձի են եւ թարկում Պոլոնիոսի սպանման մասին. «Դուք պէտք է ասէք՝ ուր է գիտկը», ասում են Համլէտին. իսկ սա, իբր թէ չի հասկանում, որ խօսքը Պոլոնիոսի մասին է. «Ի՞նչ ալ թագաւորի մօտ է, բայց թագաւորը գիտի մօտ չէ», ասում է նա մտածելով իւր հօր մասին: «Թագաւորը մի բան է», աւելացնում է

Համլէտը:

— «Մի բան, ողորմած տէր?»

— «Մի բան, որ ոչինչ է»:

Համլէտը շատ լաւ է զգում, որ ալդ խօսքերից Ողբերկրանցը և Գիւլդենստէրնը «չինչ չհասկացան»: Ահա ալդ Համլոլ նա ձեացնում է: Բայց ալդ նրան լարմար է թւում՝ իւր ուղեղով անցկացող մտքերին արտա-լայտութիւն տալու համար: Նա շատ անգամ անպէս է խօսում, որ նորան չհասկանան և խօսում է անպիտի բա-ների մասին, որ ուրիշները չեն կա-րող հասկանալ:

Տեղ-տեղ նա Համլադանցնում է. օրինակ, երբ նա անկարգ հագուստով ներկայանում է Օֆելիային: Աստիած չկալ որ նա ալդ դիտմամբ է անում: Այս երբ նա ուղտւմ է ծեր և վնասը Պոլոնիոսին որոգալթի մէջ զցել, կամ Օտտիլին ծիծաղելի դարձնել: Ամենին չի ձեացնում միայն սկզբում վիշաճ կրքոտ տեսարաններում:

Բայց դ-ր Գելբերիւլը գտնում է որ Համլէտը դիմում է ճակ դիտմա-մուլացի ալին: Հոգեբուժութեան մէջ ալդպէս է կոչւում այն դէպքը, երբ մի ոմն իւր հիւանդութիւնը ծածկում է: Նա ձեացնում է թէ սուղջ է: Այսպէս, օրինակ, շատ լաւ է ձեացնում իրան երբ բնի վրալ ներկայացումն են տալիս: Չնայած որ Համլէտը վերջին ծալր լարած է և զրգուած, բայց նա ամենաճարպիկ պալատականի ձեով խօսում է Օֆելիային, թագաւորի ու թագուհու հետ, մինչև որ, թագաւորի դադանիքը մերկացնելուց լետու, նորա կրքերը ամենարուսն կերպով պայթում են:

Մեզ հետ միասին շատերը կը

հարցնեն անշուշտ, թէ կարող է ար-դեօք հիւանդ մարդը իրան ձեացնել: Հոգեբուժ դ-ր Գելբերիւլը պատաս-խանում է ալդ հարցին, թէ «գա ամենին անկարելի չէ և մինչև ան-գամ հաղապիւտ էլ չէ»: Արողութիւն է, որ շատ հիւանդներ հակումն ունին հիւանդական մի մի նշանները Համլա-դանցնել, կամ խակաճաների վրալ ուրիշներն: Ել տալանցնել՝ ձեացնե-լով: Եւ շատ անգամ լետու, ոչ մի-այն դիմացի մարդիկ, ալ նոյն իսկ իրանք հիւանդները չեն կարողանում ջոկել, եթէ երբ նոքա ձեացրեցին և երբ ոչ, այն աստիճանի ալ բա-ները խառն կերպով են կատար-ւում:

Այս ամենով հանգերձ, Գելբերիւլը, սակայն, պնդում է, որ ձեանալը (սիմուլացիա) միայն ստորագաս և կողմնակի դեր է խաղում Համլէտի մէջ, և որ զլխաւոր խնդիրը դորա-նով չի լուծւում: Իսկ ինչիրը սա է թէ Համլէտը խելաղար է թէ ոչ:

Բժշկական գիտութեան ներկալ դադափարներին հաճեմատ, ասում է Գելբերիւլ, խելաղարութիւն, ցնոր-ւածութիւն խօսքերը չեն սաղում Համլէտի դրութեանը: «Համլէտը չու-նի որ և է լացալալտ հոգեկան հի-ւանդութիւն. բայց նա գտնւում է այն անցողական դրութիւնների մէջ, որոնք շատ լաճախ դոլանում են ողեկան սուղջութեան և հիւանդու-թեան միջանցքում: Աղեկան հիւան-դութիւնը զարգանում է ողեկան ա-ւողջ կեանքի միջով: Հիւանդու-թիւնը դարգանում է հատ հատ մարդ-կանց մէջ անպէս, ինչպէս սուղջ մարդու հասունութիւնն է զարգա-

Նուա՛ն Ոգեկան՝ զարգացումը կարող է մերթ ընդմերթի՛ն ուղիղ, մերթ շատ ծուռ ճանապարհով ընթանալ, երբեմն էլ մի քանի կողմերով ուղիղ, մի քանի ուրիշ կողմերով՝ ծուռ ընթանալ։ «Այդ ղեպքում մարդուս գործողութիւնները լինում են խառն անսովոր գործողութիւնների հետ»։ Բայց երբ աչք ղեպքում պէտք է սգեկան հիւսանդ ընդունել մարդուն? «Այդ կախած է անսովորի (աբնորմ)՝ քանակութիւնից»։ Բայց աչք քանակութիւնը խմանարւ համար չկալ մի մշտական չափս, հետեապէս մի որոշ դրութեան մէջ եղած մարդու մասին կարելի է աւարբեր կարծիքներ ունենալ։ Այդ պատճառով և Գեղբրիւկը, «իբր զղուշ զխալմատ»՝ Համլէտի խելագարութեան մասին կտրական պատասխան չի տալիս, բայց պնդում է որ «սահմանի վրայ չամենայն ղէպս նա (Համլէտը) կանգնած է»։

Անսովորը, աբնորմը՝ Համլէտի արտակարգ գրգռականութիւնն է։ Օրինակ, երբ Նաէրոը իւր քրոջ մահւան մասին մի փոքր չափից դուրս գանդատուած է, միթէ դա հիւմք է որ Օֆելիալին սիրող Համլէտը աչնքան կատաղի, ինչպէս նա անում է!

Այդ և դորա նման արտակարգ գրգռականութիւնը բնորոշ է Համ-

լէտի հիպերէսթեզիայի համար։

Համլէտի բնաւորութեան մի ուրիշ արտակարգ գիծը, Նորա հուետեսական (պետիմիստական) տրամադրութիւնն է։ Այլ բան է պետիմիստական աշխարհայեցողութիւն, այլ բան է պետիմիստական տրամադրութիւն։ Վերջինս չի մնում սովորականի սահմանների մէջ։

Դեղբրիւկը ապա անցնում է խօսելու Համլէտի անվճականութեան, վճիռ կապացնելու անընդունակութեան մասին, որ, ինչպէս Կալտնի է, շատերը արդէն նկատել են։ «Այդ անընդունակութիւնը», ճիշդ թուէին ճիշդ վճիռ կապացնել, չնայած բարձր զարգացած խելքին և ամենաազնիւ զիտաւորութիւններին, կամ ըստ Ֆիշերի՝ գործելու աչք esprit d'escalier, ահա ինչն է աչնքան բնորոշ աչք ղժբաղդ բնաւորութիւնների համար, որոնք պաթոլոգիական սահմանի վրայ են կամ մի ոտով արդէն նորա մէջն են»։

Վերջացնում ենք խօսածը սուլացնելով, որ դ-ր Գեղբրիւկի փոքրիկ աշխատութիւնը ունի քսան և երեք ծանօթութիւններ նիւթին վերաբերեալ գրականութեան մասին։

Ա. Ա.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԳԱՍՏԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Այն յաղթանակը, որ տարաւ Հայը անցեալ 1892 թւականի մայիսին, միաձայն ընտրւելով հայ ազգի մեծ սիրելիին իբր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, մի բարոյական յաղթանակ էր, որ ցոյց տւեց թէ որքան դեռ ևս ամուր բարոյական կապեր կապում են իրար հետ ցիր ցան եղած բոլոր հայերին: Ճիշդ է, դորա համար պէտք էր յաղթել շատ ու շատ ներքին խլրտումներ, բայց և այնպէս մի ազգի համար փոքր բան չպէտք է համարել, երբ նա դեռագոյն բոպէներին կարողանում է ճանաչել իսկականը, և ամենաբարձր պատւին հասցնել նոցա, որոնք վաստակել են այդ պատիւը իրանց ազնիւ գործունէութիւնով: Ես կարող եմ ինձ երևակայել ժամանակների, երբ մի ազգի քաղաքական ու հասարակական դատողութիւնը այնքան խանգարւած կը լինի, որ այդ ազգը մեծ դժարութիւններ կը զգայ ճանաչել իսկական արժանիքը, և պակասութիւններ կը համարի մարդկանց այն յատկութիւնները, որոնք փառքի ու պատւի տիտղոսներ են ստեղծում նոյն ազգի աւելի առողջ կեանքի շրջաններում:

Խրիմեան Հայրիկին միաձայն կաթողիկոս ընտրելը չպէտք է համարուի իբր ինքն ըստ ինքեան հասկանալի: Ով կատարւած գործը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է համարում, նա հեշտութեամբ կարող է ուրանալ այն բոլորը, ինչ հասարակական ասպարիզում կարողացել է ազգի յառաջաւոր մասը յառաջացնել այս վերջին մի քանի տասնեակ տարիներում: Խրիմեանը ընդհանուրից ճանաչւած է իբր գաղափարական մարդ: Եւ գաղափարական մարդկանց համար բոլորն ոգևորութիւն յառաջացնելու համար հարկաւոր են գաղա-

փարի համար կրթւած սերունդներ: Խրիմեանին կաթողիկոս ընտրելը նշանաւոր վկայութիւն է ժամանակակից սերունդների գէթ մի խոշոր մասի բարոյական ձգտումների համար: Ընտրելով Խրիմեանին կաթողիկոս, մենք ոչ միայն ընտրւածին յարգեցինք, այլ դեռ աւելի մենք ինքներս մեզ ճանաչել տւեցինք:

Երկար, չափազանց երկար սպասելով, ազգի համբերութիւնը արդէն սկսել էր հասնել կաթողիկոսի ուշանալու առիթով. վերջին ամիսներս սկսելէր նկատուել այդ բայց արդէն շուտով դորանից յետոյ սկսեցին ուրախալի լուրեր գալ, թէ խնդիրը արդէն վճռւած է: Լուրի հաստատ լինելը ժողովուրդը իմացաւ իւր տաճարների բեմերից: Յունիս 13-ին Մկրտիչ I կաթողիկոսի անունը առաջին անգամ յիշատակեց ս. պատարագում սահմանւած օրհնութիւնների մէջ: Ժողովուրդը, առանց խտրութեան սեռի, հասակի ու դիրքի, ամբողջ ժողովուրդը խորը զգացւեց այդ հանդիսաւոր ընդմիջում: Այդ օրը դառաւ մի ժողովրդական մեծ տօն, ուր մարդ մարդու հանդիպում էր աչքալուսով և շնորհաւորութիւններով, նման Նոր-Տարւաչ, Քրիստոսի ծննդեան և մկրտութեան և Քրիստոսի չարութեան տօներին: Աւելացրէք նոր զգացւած ընդմիջումի տաւորութեան հրապոյրը և ոյժը,— և դուք կը հասկանաք որ ժողովուրդը, իւր սիրած մեծ մարդու հետ ոգով հաղորդւելով, ունեցաւ իւր կեանքում մի անմոռանալի, բազմաւոր պատմական օր:

Բայց այն յաղթանակը, որ տարւեց անցեալ տարի, մեզ վրայ պարտականութիւններ է պնդում, և եթէ մենք ընդունակ չլինենք զգալ այդ պարտաւորութիւնները և գոհանանք միայն կատարւած իրողութիւնով,— դորանով մենք ցոյց կը տանք մեր անարժան լինելը: Այդ պարտականութիւնները երկու տեսակի են. պահանջել և զոհաբերութիւն անել: Մեր պահանջները պէտք է լինեն, նախ, որ ազգի հոգեւոր դասակարգը մաքրւի իւր վատ անդամներից, ժողովուրդը՝ իւր անարժան հովիւներից, եկեղեցին՝ իւր անարժան սպասաւորներից: Եկեղեցու, ժողովրդի և դասակարգի շահերը պէտք է ի մի ձուլել, աւելի լաւ ասած՝ հոգեւոր դասակարգի բարոյական ու մտաւոր մակերևոյթը պէտք է բարձրացնել, ինչպէս այլ պահան-

ջուժ են եկեղեցու և ժողովրդի շահերը: Հոգևորական դասակարգի ընկաճութիւնը ամենքին յայտնի է, և զանգատները այդ մասին նոր չեն: Ով, եթէ ոչ Խրիմեանը իբր կաթողիկոս, կարող է աւելի հեղինակօրէն սկսել բարոյական մաքրութեան այդ դժւարին գործը: Ես ասում եմ սկսել. բայց սկսել այնպէս հաստատ կերպով, որ անհնարին դարձնւի վերադարձը դէպի հինը, փտածն ու նեխւածը: Պէտք է վերակենդանութիւն ներշնչել ս. Եջմիածնին, կիրթ, զարգացած ու ժողովրդասէր ղեկավարներ պատրաստելով առաջնորդներին ու յաջորդներին պաշտօնների համար: Պէտք է ասպարէզից հեռացնել անընդունակ և անարժան վարդապետներին ու քահանաներին, փոխարինելով նոցա ժամանակի պահանջներին աւելի համապատասխան վարդապետներով ու քահանաներով, անկաշառ քարոզիչների բերանով յորդորելով ժողովրդին—առաջարկել քահանայացուներ միմիայն բարի, խելօք, կրթւած և ժողովրդասէր մարդկանց:

Անցեալի մեղքերը և սխալները պէտք է քաւել ներկայի զոհաբերութիւններով: Պէտք է ազգի ձեռնառութեամբ զանձարան հիմնել յատկապէս իրանց պաշտօններից հեռացողների համար, որոնք այդպիսով տեղ կըտան աւելի արժանաւոր նորերին, որոնք կըձեռնադրեն նոր պահանջներին բաւարարութիւն տալով անհատների միջից:

Ով, եթէ ոչ Խրիմեանը, իբր կաթողիկոս, կարող է աւելի մեծ հեղինակութեամբ ձեռնարկել եկեղեցական ծիսակատարութիւնների օրէնսգրքի, այն է Մաշտոցի վերաքննութեանը, ջոկելով նորա մէջ պարտաւորիչ և անհրաժեշտ մասերը և այդպիսով թեթեւացնելով եկեղեցական ծիսակատարութիւնները դարերի աղաւաղումներից և աւելորդաբանութիւններից: Այդ վերաքննութիւնը անհրաժեշտ է, քանի որ այդ զուտ կրօնական գործի հետ մեծ կապ ունի քահանաների հովւական պաշտօնավարութիւնը, որը մեծապէս տուժում է և դժւարանում ծիսակատարութիւնների բարդութեան պատճառով:

Եկեղեցական դատաստանական մասը մեզանում ամենաողորմելի վիճակի մէջ է: Ներկայ դրութիւնը ոչ թէ նահապետական է—այդ փառք կը լինէր—այլ ուղղակի աղաւաղւած ու փչացած: Կաշառակերութիւնը համատարած է, իրաւաբանօրէն և բարեխղճօրէն դատելու հմտութիւնը—արհամարւած, զիրքից, իշխանութիւնից չար

օգտուելը դառել է կանոն: Եւ մինչդեռ մարմնաւոր իշխանութեան սահմաններում զատաստանական կարգերի մէջ մոցրած են մեծամեծ բարենորոգումներ, հիմնւած արդարադատութեան բարձր շահերի վերայ, — մեր եկեղեցական դատաստանական կարգերի մէջ իշխում է կատարեալ ասիականութեան ոգին: Մասնաւորապէս ամուսնական բաժանման վէճերը չաւիտեականանում են, որովհետեւ արդարադատութիւն գտնել գրեթէ անհնարին է դարձած մեզանում իշխող կարգու կանոնների պատճառով:

Այս և նման բարենորոգումները սակայն ցնորական կը լինեն, մինչեւ որ լուրջ հոգս չի քաշուի հարկաւոր բարձրութեան վրայ կանգնած հոգեւորական դասակարգ պատրաստելու համար, որը ոչ հմուտ միայն պիտի լինի զուտ կրօնական գործին, այլ և ոյժեղ կը լինի ընդհանուր զարգացման տեսակէտից:

ԱՒԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Մեծապատիւ խմբագիր,

«Մուրճ»-ի աչս տարւալ առաջին համարի մի քանի տողերը խմբիկի որոշ շրջանի մէջ մեծ իրարանցում ձգեցին: Նախ դարձեալ դրօշակ բարձրացնելու ցանկալի առիթն ունեցաւ ինձ դէմ «Արեւելեան Մամուլ»-ը և ապա Պոլսի նիզակակիցները: Ահա արդէն չորրորդ տարին բոլորում է, որ ես սրհամարհելով իմ անձի և գործունէութեան վերաբերեալ գրած բոլոր զրպարտութիւնները, թշնամանքները, ստորութիւնները, լուռ ու մունջ աշխատում էի՝ ոչ թերիս համեմատ պարտականութիւնս կատարել և հնարաւոր արդիւնքն առաջացնել: Եւ ինչ միտք կար հիմա չանկարձ հրապարակ ելնել և աջնալիսի մարդոց («քլուպի» անդամներին) սիրտը կտորել, որոնց մեծամասնութիւնը անձանօթ ու կարծեմ նաեւ բաւականին անտարբեր են եղել դէպի իմ անձը, իսկ մի քանիսն էլ ինձ ծանօթ կամ բարեկամ: Միթէ անդամների մէջ գտնուող իմ մի քանի հակառակորդներին (բայց աչս բառը չաւ աննշան է...) իմ ստորագրութեամբ չէի կարող իւր ժամանակն պատասխանել, եթէ ինձ համար աչգալիսի անշահ վիճակները արհեստ չինած լինէի և համոզւած չլինէի, որ դրանց անվերջ հարահրոցները լոկ ռազմագլխական «տաքտիքալի» բան է, ինձ, իրանց աչքի փչին, չուզելով չփոթեցնելու, չշլկեցնելու և բուն գործիցս կամ հեռացնելու և կամ գէթ պարտականութիւնս կանոնաւորապէս կատարելում խանգարելու:

Այդ խմբի արարածների նկարագրիւրը դեռ թող մնալ ալ առթի: Իսկ իմ «տաքտիքա»-ն էր երեք տարի պահպանողական դիրք բռնել, մինչև որ նրանց վառօղը հատնէր (միթէ հաւնում կալ աչգալիսիների մեղանին, իրաւամբ կարող են հարցնել դրանց ճանաչողները) և ապա ծանուցադրելով ու լրագրիւրների մէջ չաչտարարել, թէ քննական սեղանի վրալ են դրած ալ Մամուրեանի և մեր աշակերտների գրաւոր աշխատութիւնները խոկական ստորագրութիւններով: Ես ալդ խոստումս կատարեցի ¹⁾: Աչս,

¹⁾ Վկալ են պուրական հալ և տեղական տաճկերէն ու ֆրանսերէն թեթերը խմբիկի հալ դպրոցների ներկալ չառաջադիմութեանը:

ի հարկէ, իրանց քմքին շատ թթու եկաւ, դարա համար նորից պատերազմ հրատարակելու համար պէտք էր ամենադիւրին մի անձնական խնդիր գտնել, որ մեծ բարեբաղդութեամբ գտան «Մուրճ»-ի վերալիշեալ տողերում. նրանց բովանդակութիւնն ու ձեր ամենից շատ կը սազէր կողկանցի տեսուչին, ուստի մի անսպասելի առիթ էր Բալց եւ քանի լուեցի, աչն-քան աւելի երես ելան ալդ թուղթ մրտտողներն աներեակալելի ստու-թիւններ հնարելով. Գեռ երկու տարի չէ անցել, որ «Արեւել. Մամուլն» չափն անցկացրեց ինձ իմ աշակերտուհիներին, «սիրաշահել»-ում զրպարտե-լուց չամաչելով (ալդ տողերը Ֆիֆլիտում իմ ընկերներից մէկի՝ պ. Յ. ցի մօտ են): Ես ալ եւ չհանդուրժեցի. Նախ աւելի պատշաճ համա-րեցի զխմել Ազգային Վարչութեան խնդրելով, որ պաշտօնապէս ետ առ-նել տալ ալդ վերին աստիճանի անվաւել խօսքերը, հակառակ դէպքում ռուսական հիւպատոսարանին զիմելու լալտարարելով: Աչն խնդրն աչն ժամանակ աչնպէս վերջացաւ իւր բաւականութիւնն ստանալով և հիմա, «Մուրճ»-ի վերալիշեալ տողերի առթիւ, նորից անվաւել զրպարտութիւն-ներ են անում ալդ խմբի տեղական և Պոլսի մի երկու թերթերը:

Ես հիմա էլ դեռ հրապարակ դուրս չէի գալ, եթէ «քլիւպի» անդամ-ների անձնական խնդիրը չլինէր և ես գտնէ հիմա պէտք չզլալ մեր կող-կանցիներից ալս «արտօնեալ ազգասէրների» մասին դեռ ալս ու աչն լաւ գաղափար ունեցողներին՝ առժամանակ ալս չօշտիւնելի փաստերով ներկա-լացնելու սրանց բարոյական սկզբունքները....

Նախ՝ դործին անտեղեակներին ասեմ, որ ես ալս քաղաքը տեսչա-կան պաշտօնի եկալ մի անձի փոխարէն (պ. Մամուրեանց իմըագիր «Արեւելեան Մամուլ»), որ երկար տարիներ ծառայել էր ու ալսպէս թէ աչնպէս (ժամանակին աւելի կարեւորութիւն ունեցած լինելով) արժանի էր իւր ծերութեան հասակում ազգի կողմից իբր վարձատրութիւն թոշակ ստանալու: Բալց ալս խրախուսը մեղանում տարարադատբար դեռ ոչ մի տեղ չկալ (միաչն Գէորգեան Ճեմարանի դատատու պ. Պալեանը) և նոր տեսուչն, ի հարկէ, ալդ բանում մեղաւոր չէ, քանի որ իրան էլ նոյն ապագան է սպասում: Մեր մեղը բալց աչն է եղել, որ երբ մեղ իբր մաս-նազէտի հարցրել են Նախկին տեսչի դործունէութեան մասին մեղ լանձ-նած երկտեւ վարժարանների մէջ, մենք խիստ քննադատել ենք ալդ՝ իբր ներկալ պահանջներից շատ վտ մնացած: Ի հարկէ, ով չէր ցանկալ առանց հակառակորդների կատարել մասնաւանդ իւր կրթական փափուկ պաշտօնը. սակաչն տարաբաղդարար ալդ անխուսափելի է, երբ հազար ու մի խնդիր-նր են երեան վալիս ու բացատրութիւն ու կարգադրութիւն պահանջե-լով՝ անցեալի վրալ խօսել հաբկալրում, աչն, ուլղակի բռնադատում՝ տարբերութիւններն ու կարիքները ըմբռնելի կացուցոնելու համար: Թերեւ մտածեն, որ նախորդի թերութիւնները մենք երիտասարդական

ու մասնագիտական եռանդով աւելի խիստ ենք քննադատել, սակայն այդ մասին հրապարակաւ կարծիք չենք չափոնել, ամեն բան պաշտօնական աղբիւրներէջ քաղելիք տեղեկագրին վերապահելով, որ իւր ժամանակին թէն անմիջապէս կազմուեց, սակայն ուշ հրատարակուեց ¹⁾։

Այս աշտպէս լինելով ես սպասում էի իմ հակառակորդներէջ առ առաւելն աւելի խիստ քննադատութիւն, մինչև անգամ չափազանցութիւն իմ գործունէութեան թերութեանց (ի հարկէ աչն մեծ դժւարութեանց ու խառնակութեանց մէջ անհնար էր ալ կերպ մի քանի օրում գործը բոլորովին կարգի դնել)։ Այս, այդ ես մինչև անգամ չստ հաւատանալի պիտի համարէի հոգեբանօրէն։ Բայց ինչ, իմ գործունէութիւնը վերին աստիճանի անխիղճ կամ աւելի ճիշտ է ասել խնդկատակ կերպով քննադատելով՝ նաև իմ անձն աչնքան ստորացնել ձգտեցին, որ մի Պոլսեցի վարժապետի սրանց մաշրաքաղաքացի «զինակիցները» մինչև անգամ աշտպէս էին գաղափար տւել, որ ես նորա գասագիրքը վատահոգութեամբ վար եմ գարկել, իսկ միւսինը գովել, Պոլսից սպասելիքներ ունենալով՝ և միննուն ժամանակ իղմիրցիների աչքը «թող վիշելով»։ Խեղճն ամենաառաւել տողերի վրայ աւելացնում էր, որ իմ ռոյ տակ օրաուր հողը պակասում է Խզմիրում, դպրոցները քաղքալում են և մի գասագիրք ջրինդլի վնասելով է որ իմ հացը ուտել եմ ուզում... (Բայց գիրքն ինձ նւէր էր ուղարկւած, ինչպէս կողքից երևում էր)։ Որքան ցաւալի երեոյթ աղապիտի համոզմունքներ հարկաւ փորձառութիւնից ստացած լինելը։ Բայց այդ կուսակցութեան ասած ու հրատարակածների տեսակներն ու թիւը անհամար են, ուստի բաւ է, եթէ վիշենք նաև «Մուրճ»-ի վերոյիշեալ տողերի առթիւ գրածները։ Ես մի «ապուշ և սարկամիտ գործի եմ դառած մի քանի կրքոտ դաւաւսէրն երու ձեռք» (Ոհօ, ինչ մեծ Փրադ, ով նորելուկ ժառանգական աղղատէր որդի—Մամուրեան էֆ. ²⁾), որ իբր թէ ես եմ հրատարակել տւել այդ կծու նկատողութիւնները, որովհետև ինձ ալդ «քլիւպի» անդամները «երկու տարիէ ի վեր իրենց սրահներուն մէջ կարգ մը պարահանդէսներուն՝ մուսացան կամ չուպեցին հրաւիրել» (Եւրոպալում իմ ձինդ տարւալ աչն էլ ուսանող կեանքում և աչն բարձր

¹⁾ Թող ընթերցողն հիմա տեսնի այդ տեղեկագրում, թէ մինչև անգամ աղգ. պատմութեան դատ առնելուց ազատ եղողների մասին ժամանակում «Արձագանք»-ում ճիշտ էր եղել, որի առթիւ «Մամուրը» (նշխիմսէր) էր որ երգեց։ Կասատունների համար անպատուարել լաւտարարութիւն կպցնելը դպրոցի սրահում տեսչի կողմից նորերա զարձեալ չորս ուսուցչի խօսակցութեան առարկալ եղաւ։

²⁾ Ձեր ալդ ուղղութեամբ արածների հետք պարտկելու համար էք ալդ ջախջախիչ Փրադն արձանադրում... Ժամանակն ամեն բան կը բանալ նաև հեռաւորներին։

ընկերութեանց մէջ ու խզմիրում չորս տարւայ մէջ ով է տեսել ինձ պարելիս, ոչ ապաքէն լուսաց և հալոց աղբ, պարահանդէսների հրաւերներին ի պատասխան միայն մի անգամ գնացի): Իսկ «Մաղիկ»-ի (ինչ ծաղիկ է...) նման ծաղիկ թղթակիցս գրում է. «Կարծեմ զինքն անոյ լաճախել՝ կասեցուցած էին, կամ թէ գրելն կը տատամսի հին տետրակներէ (ահա ալս գրադէսների վատտակները...) իրողութիւններ ստորադրել (մի-թէ 1—2 անգամ իբր հիւր երթալս ապա ամենեին չլաճախելս իրանց կողմից կասեցնել է. ես երբ եմ խնդրել անգամ ընդունւելու Զօհրապ էֆ. էլ «Մասեաց վեհապանձ բարձունքէն» («Մուրճ»-ի թղթակիցը «անձուկ մտքի տէր») անւանեց ալս առթիւս խնչ չուտ մոռացաւ խզմիրի նոյն երիտասարդների մասին երկու տարի առաջ գրած չափազանցութիւնները... Հիմա միթէ ալքքան գոհ է ալք կեանքից:

Վերջապէս նորեկով գրապէտը անգուսպ բառերով հետեւեալ կերպով է շարունակում. «Մամուրեանի զպրոցից եղածները, եթէ կը բաղդատուին հիմախան եղածներուն հետ, մեծ անմտութիւն կը լինի, քանի որ Մամուրեանի օրսն աշակերտներն չափահաս երիտասարդներ էին, որ զպրոցի ատենադարանի զրքերէն կ'օգտւէին, մինչդեռ ալժմեան բարձր կարգի աշակերտները մանուկներ են...» Նախ ուղիղ չէ ալք. մենք պ. Մամուրեանի աշակերտներն էլ տեսանք, երկրորդ թող տեսնի ընթերցողը որ ահա ալսպէս է սովորեցնում հալը որդուն, թէ մի ալն մեծ մեծ պէ ինք ով երկու տասնարդն երբ պէտք է ընթերցանութեան գրքեր կարդան...

Թող ներէ չարգելի ընթերցողը, եթէ ես, հակառակ իմ սովորութեան, ալս առաջին անգամ հարկադրեցի ալքքան տարիներից վտոյ նրան գրադեցնել մի աւելի. սննդական խնդրով, որ չուտամ հետաքրքրութիւնից զուրկ չի լինիլ, մի կովկասցու և տաճկահայ որոշ ուղղութեան գործիչների մի ընդհարման համառօտ նկարագրիւրը ներկայացնելով:

Այս դուք, պ. խմբագիր, չպո՛ւնիմ, թէ «Մուրճ»-ի մի ետ ընկած անկիւնը չէք մերժիլ ալս սողերիս, որովհետեւ բարոյական պարտականութիւն ունիք գէթ ալս չափով մեր ցանկութիւնը չարգելու, քանի որ գիտէք, թէ վերջին թշնամանքներն էլ մենք առիթ չենք տուել: ¹⁾ Այս զրեւ եմ

¹⁾ Պարաք ենք համարում լալտեւ, որ «Մուրճ»-ը Զմիւռնիալում խորագրով տպած սողերը («Մուրճ» 1893 թ. № 1, էջ 185), որ ահագին ազմուկի տեղիք տւին Զմիւռնիալում և Պոլսում, մենք հրատարակել էինք, օգտուելով մեզ ուղարկած մի մասնաձեւուր նամակից և ոչ նամակագրի խնդրանք: Ալք սողերի առիթով աշխուկի վտաղիմական խմբերի կողմից եղած բալց և զգաւնք չարուցանող ժալթքումները լաւ աղաքուց են, սակայն, թէ որքան նպատակաւարմար էր «Մուրճ»-ի մէջ ալս սողերի հրատարակելը: Այլ տեղում միջնորդը պարզեց, ահա դրական օգուտը, մեր տեսակէտից:

և պիտի գրեմ ոյ. Մամուրեանի մանկավարժական գործունէութեան մասին, երբ առիթը ներկայանալ, չմտանալով նորա արժանիքը համեմատական տեսակէտից, նույնպէս էլ նորա համախոհներն ու լզմիրի ներկայ երիտասարդութեան մասին աւելի խիստ, քան ինչ «Մուրճ»-ում էր հրատարակած: Թող ով կուզէ արդ կեանքից գոհ լինի...

Յ. ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՑ:

ՌՌՒՍԱՍՏԱՆԻՑ

Վերջին տարիներս թէ ռուսաց դրականութիւնը և թէ կառավարչական շրջանները աչքի ընկնող ուշադրութիւն են դարձնում հրդեհի խնդրի վերաջ: Ռուսական քաղաքներում և մանաւանդ գիւղական կեանքի մէջ հրդեհները նշանաւոր փլաններ են հասցնում ժողովրդի տնտեսական գրութեանը:

Անցեալ տարի կապացած համառուսական հրդեհաշիջական ցուցահանդէսին տեղի ունեցաւ նախագիտ հրդեհաշիջների համաժողովը: Յուցահանդէսի և համաժողովի ներկայացուցիչների վերջին ընդհանուր նիստը վճռեց՝ ներքին գործերի մինիստրին ղիմելով խնդրել մի շարք միջոցներ ձեռք առնելու մասին: Առաջ բերենք այդ միջոցներից կարեւորները: 1) Հիմնել կենտրոնական առանձին վարչութիւն, որին լատկացէին հրդեհին վերաբերեալ հարցերը, որը միջոցներ որոնէր հրդեհաշիջութեան գործը բարւոքելու համար: 2) Հիմնել մէկ ընդհանուր ընկերութիւն հրդեհների առաջն առնելու և նոցա դէմ մաքառելու համար: 3) Քաղաքների հրդեհաշիջներին պետական պաշտօնականների կարգը դասել, ինչպէս ալի կաշ Մոսկուայի և Պետերբուրգի համար: 4) Հիմնել առանձին համակազմակերպական հրդեհաշիջական դումար (Фондъ), որից թոշակ և օգնութիւն տալ հրդեհի ու առհասարակ պաշտօնավարութեան ժամանակ վիրաւորւածներին:

Բացի սորանից լաւտեստում են հետեւեալ յանկութիւնները: 1) Հիմնել առանձին ցանձնաժողով ներքին և լուսաւորութեան մինիստրութիւնների ներկայացուցիչներից, որը մասնագէտ հրդեհաշիջների օգնութեամբ խօրինէր հանրամատչելի գրքեր, որոնց մէջ բացատրէին հրդեհի դէմ մաքառելու միջոցները, և որը նախագէտ ժողովրդական և կիրակնօրեալ դպրոցների միջոցով ուղորդէր գիւղացիներին հրդեհներից զգուշանալու և նրանց հանդիմանելու միջոցները: 2) Ազատ հրդեհաշիջներին ընկերութիւնների ղլխաւորներին կատարեալ աղատութիւն տալ հրդեհաշիջական գործողութեան մէջ իրանց անձնական պատասխանատուութեամբ: 3) Զարգացնել գիւղերում ու քաղաքներում ջրամբարները, բարւօք դրութեան մէջ դնել դէպի ջրամբարները տանող ճանապարհները և ըստ կարելոյն ջրախողովակներ կառուցանել: 4) Համալսարանների մէջ հիմնել սիրողների խմբեր և

ներանց տալ անհրաժեշտ գործիքները: 5) Մտցնել միատեսակ հագուստի ձև սիրողներին խրախուսելու նպատակով: 6) Թույլ տալ պարտաւոր նւէրներ ստանալու իրաւունք ունենալ, աւելի աչքի ընկնող սիրողներին և գիւղացի—սիրողներին ազատել համալսական դատատուաներից նշանակւելու մարմնական պատիժներից: 7) Թույլ տալ ազատ հրդեհաշէջներին ընկերութիւններին ներկայացուցիչներ ունենալ կենտրոնական հրդեհաշիջական վարչութեան մէջ, եթէ ազդելիսին հիմնուի: 8) Վերաքննել և լրացնել հրդեհին և ապահովելուն վերաբերող օրէնքները:

Վերոյիշեալ աշխատութիւնները ոչ-ամբողջովին անհետեանք մնացին:

Ներկայ տարւոյ մարտի 24-ին մինիստրը հաստատեց «Միացեալ հրդեհաշիջական ընկերութեան կանօնադրութիւնը: Ընկերութեան հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ մալսի 17-ին: Ծանօթացնենք ընթերցողին վիշեալ կանօնադրութեան գլխաւոր կէտերի հետ:

1) Ընկերութիւնը հիմնուած է հրդեհների դէմ մաքաւումը գորեղացնելու համար:

2) Այդ նպատակով ընկերութիւնը աշխատում է՝ ա) շատացնել և կատարելագործել գոյութիւն ունեցող հրդեհաշիջական ընկերութիւնների և խմբերի միջոցները և բ) տարածել նախազգուշութեան միջոցները:

3) Ընկերութիւնը բաղկանում է պատւաւոր, խոկական և աշխատակից անդամներից:

4) Խոկական անդամներ կարող են լինել, ա) հրդեհաշիջական ընկերութիւնները կամ միութիւնները և բ) մասնաւոր անձնաւորութիւններ և աշխատի հիմնարկութիւններ, որոնք սեփական խմբեր ունեն, այն պայմանով՝ միայն որ նոքա պարտաւոր լինեն օգնութեան հասնել նա և իրանց որոշ չըջանում գտնուող կողմնակի մարդկանց:

5) Այն անձնաւորութիւնները կամ հիմնարկութիւնները, որոնք կը վճարեն տարեկան 25 բուբլի, կամ միանւազ 300 բուբլի, կը համարեն աշխատակից—անդամներ:

Մալսի 21-ին տեղի ունեցաւ Պետերբուրգում համառուսական առողջապահական ցուցահանդիսի բացումն: Բացմանը ներկայ էին մինիստրներ, բազմաթիւ բարձրատուն անձնաւորութիւններ, հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչներ և այլն:

Մաղթանքից չուող ժողովրդական առողջապահութեան ընկերութեան նախագահ Զլեկաուէր մէկ ճառ խօսեց, որի մէջ գեղեցիկ կերպով բացատրեց առողջապահական գիտութեան ահադին նշանակութիւնը թէ անհատների և թէ հասարակութեան կեանքի համար: «Առողջապահական ընկերութիւնը—առաջ ճառարխօսը—կապացնելով առաջին համառուսական

առողջապահական ցուցահանդէս, ձգտում է տարածել առողջ դադալարներ առողջապահութեան մասին: Յուշահանդէսը պարզօրէն վկայում է, թէ որքան լաջողութեամբ է գործադրւում գիտնական առողջապահութիւնը կեանքի զանազան պահանջների մէջ:

Նրկորդը խօսեց փոխ-նախագահ դրաֆ Սիւզոր: «Այսօր հայրենի գիտութեան տօնն է—ասաց նա, ալս օրը փալուն էջ կը դառնալ ուսական կուրսուրալի պատմութեան մէջ: Յուշահանդէսի չափսը սպասածից մեծ եղաւ: Նորան մասնակցում են մինչև 500 էկսպոնենտներ, որ ներկայացրած են մինչև 40,000 էկսպոնատներ (առարկաներ): Եւրաքանչիւր բաժին ինքնուրոյն նշանաւոր հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Նոցա մէջ շատ սովորելիք ունեն հարուստները և աղքատները, հասակաւորները և ուսանողները, գիտնականները և բանւորները: Առաջին տեղը բռնում է գիտնական բաժինը, չետոյ բուժական հիմնարկութիւնները, դպրոցական առողջապահութիւնը և վիճակագրութիւնը: Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և աւելի մասնաւորները, որ է պատերազմական և երկաթուղալին բաժինները: Յուշահանդէսին մասնակցում են տէրունական հիմնարկութիւնները, քաղաքները, գիտնական և տեխնիկական ընկերութիւնները, բարձրագոյն դպրոցները: Մարդասիրական հիմնարկութիւնները նոյնպէս անուշաղբի չեն թողել ցուցահանդէսը: Օրինակ, ջրերից ազատող և նոյնպէս ժուժկալութեան ընկերութիւնները բաւական կարևոր առարկաներ են ներկայացրել: Մի խօսքով առողջապահական ցուցահանդէսը ժողովել է ամեն ինչ, որ վերաբերում է ժողովրդի առողջութեան պահպանութեանը:

Մալիսի 24-ին մեռաւ ուսուցիչ երեկելի ընդագէտ Կալով Գրոտ: Նա ծնւել է 1812 թւին Պետերբուրգում: Սկզբնական կրթութիւնը ստացել է իւր մօր մօտ: Յետոյ նա սովորեց լիցենում, ուր աւարտեց ոսկեալ մեդալով և մտաւ պաշտօնի մինիստրների կոմիտեայի խորհրդարանում: Սրանից լատ նա ամբիոն ստացաւ Ֆինլանդիայի Հելսինգֆորս քաղաքի համալսարանում, ապա Ալեկսանդրեան լիցէնում: Բաւց 1860 թւին պաշտօնը թողեց և նւիրեց իրան գրականութեանը և գիտութիւնների ճեմարանին, որը դեռ 1855 թւին ընտրել էր նորան իսկական անդամ: Նա բոլոր սրտով սիրում էր գրականութիւնը, որով նա ապրում էր և չնչում մինչև իւր վերջին օրերը:

Պետերբուրգի համալսարանը տւել էր նորան ուստական գրականութեան դոկտորի աստիճան: Մոսկաւի համալսարանը ընտրել էր նորան պատուաւոր անդամ: Գրոտը բոլոր ուստական համալսարանների և բազմութիւ ուստական և արտասահմանեան ընկերութիւնների պատուաւոր ան-

կեանքի պահանջներին և կարիքներին: Ասկաչն մինչև այժմ ինժեներները իրանց շատ անջատւած էին պահում, և հէնց այդտեղից են ըզլտում ալն աննպաստ, երբեմն էլ անարդար, դատողութիւնները ինժեներներին մատին, որոնք տարածւած են հասարակութեան մէջ: Կրկնում եմ որ այդ լաւաջանում է նորանից, որ ինժեներները չեն աշխատում մօտաւորութիւն ունենալ ալն չըջանի լեա, որտեղ գործում են: Պարծնում եմ ձեր ուշադրութիւնը ալդ կարեւորագոյն հանգամանքի վերաջ: Գուք ամենքդ երկոտասարդներ էք և մտնում էք կեանքի մէջ լաւ ձգտողներով և տաք սիրով դէպի ձեր գործը: Եւ լաճուն ալդ գործի խնդրում եմ չմոռանալ, որ լաջողութեան գլխաւոր պայմանը ձեր և հասարակութեան ներկայացուցիչների մէջ եղած կանոնաւոր շարաբերութիւնն է: Անհրաժեշտ է ձեռք բերել հասարակութեան հաւատը և համակրանքը և ալն ժամանակ խիստ կը թեթեանալ ձեր գործը և կ'անհետանան բոլոր մանր մունր արգելքները, որոնք ներկայումս շատ անգամ խանգարում են ճանապարհների հաղորդակցութեան ինժեներներին գործունէութիւնը»:

Փամանակի ողին է լսում ալդ գեղեցիկ նկատողութիւնների մէջ: Մօտենալ ժողովրդին, ուշադրութեան առնել նորա ներկայացուցիչներին ձայնը: Ահա վերինց տւած լաւ քարոզ:

Վերջին տարիներս գիւղատնտեսական բարձր կրթութիւնը Ռուսաստանում ընկած դրութեան մէջ էր: Պետրոսեան երկրագործական ճեմարանը (Մոսկւայի մօտ) անցնում էր իւր վերջին օրերը: Նովո-Ալեկսանդրիայի գիւղատնտեսական ինստիտուտը փակւած էր անորոշ ժամանակով: Ուրեմն բարձրագոյն գիւղատնտեսական կրթութիւնը զաղարեցրած էր ուղիղ աչնպիսի ժամանակում, երբ սովը կամալ թէ ակամալ մատնացալց էր անում ալն ճշմարտութեան վերաջ, որ գիւղատնտեսական կրթութիւնը անհրաժեշտ է Ռուսաստանի համար (և ոչ միայն Ռուսաստանի, ժանօթ. խմբ.) քանի որ վերջինս գլխաւորապէս երկրագործական երկիր է:

Ներկայումս, ինչպէս երևում է, մտադրութիւն կալ վերականգնեցնել բարձրագոյն գիւղատնտեսական կրթութիւնը: Արդէն վճռած է բացել Նովո-Ալեքսանդրիայի ինստիտուտը, թէ և վերափոխւած կերպով: Խնտիտուտը կը սկսէ իւր գործունէութիւնը ապագայ տարալ սկզբից: Պարապմունքների ծրագիրը բաւական բազմակողմանի է: Բացի զուտ տեխնիկական գիտութիւններից, լալն տեղ է լատկացւած տնտեսական գիտութիւններին և օրէնդիրութեանը: Առումնական խումը բաղկացած է 11 պրոֆեսորներից, 11 ասիստանտներից և 4 դասատւներից:

Խնտիտուտ մաներու իրաւունքը հաւատար է բոլոր աղգութիւնների համար և նոյնպէս կախւած չէ ատտեստանտների ինչ տեսակ լինելուց:

Որպէս ուսանողներ կարող են ընդունել բոլոր միջնակարգ դպրոց աւարտածները:

Ենտկտուտը կունենալ երկու բաժին՝ գիւղատնտեսական և անտառաւին: Կասընթացքը պիտի տնէ 4 տարի: Անցնելու են հետեւեալ առարկաները:

1) Ռուսական գրականութիւն, 2) Փրանսերէն և գերմաներէն լեզուներ, 3) Ֆիզիկա և օդերևութաբանութիւն, 4) քիմիա, 5) բուսաբանութիւն, 6) բուսական բնախօսութիւն, 7) կենդանապահութիւն, 8) զործնական կենդանապահութիւն, 9) հանքաբանութիւն և երկրաբանութիւն, 10) հողագիտութիւն, 11) ստորին գեոգիկիա, 12) քաղաքատնտեսութեան սկզբունքները և վիճակագրութիւն, 12) կառուցական (строительное) և երկրաչափական արեստներ վերաբերեալ գիւղա և անտառատնտեսութեան, 14) օրինագիտութիւն, 15) երկրագործութիւն, 16) անտառապահութիւն, 17) տեխնոլոգիա: Յիշեալ առարկաները ընդհանուր են երկու բաժիններէի համար:

Մասնաւորապէս գիւղատնտեսական բաժնում կարգացելու են՝ մասնաւոր երկրագործութիւն, գիւղատնտեսական քիմիկական անալիզ, ընդհանուր և մասնաւոր դոճոտելնիա, անասունների բնախօսութիւն, անասնաբուժութիւն, գիւղական տնտեսութիւն, գիւղատնտեսական մեքենաներ և գործիքներ, գիւղատնտեսական օրինագիտութիւն:

Իսկ անտառաւին բաժնին մասնաւորապէս վերաբերում են ծառաղիտութիւն, անտառաւին տակապիա, անտառաշինութիւն, անտառագործածութիւն, անտառաւին օրէնքներ և անտառավարութիւն:

Բացի տնտեսական դասերից լինելու են պարտաւորագուցիչ գործնական պարապմունքներ:

Ուսանողները, օգտւելու համար, ունենալու են զրադարան, լաբորատորիա, դասական հաւաքածոների կաբլինէտներ, կալլած, փորձական ֆերմա, բուսաբանական ալի և ուրիշ օժանդակիչ հիմնարկութիւններ:

Պետերբուրգի ժողովարութեան ընկերութիւնը, կամենալով միջոց տալ ամբոխին տօն օրերը մաքուր զարծութիւններով անցկացնելու և ալիպիտով սովորական տօնաւին արեցողութիւնից հետո մնալու, իրաւունք է ստացիլ օգտւելու ալի նախապիտով ալիպիտ անաւնաւ Յարիցինեան մարդագետից: Ընկերութիւնը մտադիր է տօն օրերին ալիտեղ դաստանք սարքել: Այնտեղ լինելու են դանազան մրցութիւններ ընծաներով (առաջատաների վերալ բարձրանալ և ալին): Երկու բնմերի վերալ ներկաւադումներ են տրւելու, մի քանի երաժշտական խմբեր ուծելու են: Ալիսցումներ են տրւելու, մի նալ տեղում էժանալին թէպարան, բուֆետ և ալին: Կողմից հիմնւելու են նալ տեղում էժանալին թէպարան, բուֆետ և ալին:

Նոյնպէս զանազան մանրավաճառներին տեղ են տալու էժան ապրանքներ ծախելու համար:

Նոյն հրապարակի հետ կապած է Լէյֆերտի ժողովրդական թատրոնը: Բացի հրապարակի բաց բեմերից, վիշալ թատրոնում ներկայացումներ են լինելու սաստիկ էժան գներով: Մինչև 500 տեղերի գները նշանակելու են 5 կոպէկից, 400 տեղերինը 10 կոպէկից և ալլն: Ամենաթանգ օթեակները պիտի արժենան 1 ռ. 50 կոպէկ:

Այս ամառուայ ընթացքում ամբողջ հրապարակը լուսաւորւած կլինի ելեքտրականութեամբ: Հասարակ օրերը կը պակասեն միայն մրցանակները, ամենայն օր երեկոյեան ժամի 6-ից սկսեալ կածէ զինտրական երաժշտական խումբը: Հրապարակի մուտքը ձրի է:

Ահա ժողովրդին բարեփոխելու լաւ միջոցներից մէկը, որի օգտակարութիւնը անհերքելի է:

Ի Ա Ռ Ն Լ ՈՒՐ ՆՐ:

Պետերբուրգի ազքատ և հիւանդ երեխաներին խնամող ընկերութիւնը տեղ է պատրաստում ընդունելու համար ալն երեխաներին, որոնց չէ կարելի թողնել ծնողների և դաստիարակների մօտ, եթէ վերջիններս անդթութեամբ են վերաբերում դէսլի փոքրիկները:

— Պետերբուրգի քաղաքապետը հետեալ կարգադրութիւնն է արել: Ատամնարոժ Զակսի կաբլինետը քննելով, չալտնեց, որ նորա փալտեղէնները (медеаль) և բոլոր կահկարասիքը անմաքուր են պահում, գործիքները հետ խառն գտնուում են ժանգոտած և կանաչած ալին-օլին բաներ, գործիքների պահարանները ծածկւած են փոշիով: Ուստի քաղաքապետը կարգադրեց փակել վիշալ կաբլինետը և չալտնել Զակսին, որ նա նորից հիւանդներ ընդունելու իրաւունք կունենայ, երբ ամեն բան կը դնէ պատշաճաւոր դրութեան մէջ: Օրինակելի կարգադրութիւն է:

— Սիբիրալի Վլադիմիրտով քաղերը հետեալ տխրալի տեղեկութիւններն է տալիս: Մէկ կղզու կառավարիչը վերջապէս իմացաւ, թէ ինչպիսի անդթութեամբ էր վարում ոմն Սանով իւր ստորադրեալ տաժանակիրների հետ: Շատերը ալդ ողորմելիներից կտրել են իրանք իրանց ոտները կամ ձեռները, որպէս զի գործելու անընդունակ դառնալով ազատեն Սանովի վերահսկողութիւնից: Նոյն քաղերը չալտնում է, որ շատերը վերահսկողների ճնշումներին չը զիմանալով փախչում են անտառները, ուր երբեմն ոչ մի կերակուր չը գտնելով, ճարահատուալ միմեանց մորթում են և միսը ուտում: Մի քանի ալդսլիսի փախածներ են բռնւած, որոնց տալրակներում մարդկալին միս են գտնւած:

— Բենդերալի քաղաքալին վարչութիւնը մեծ գործի վերալ է: Նորերումս ոմն ձալնաւոր իւանով զարմանք չալտնեց, թէ ինչու «Զիերի շուկայ»

կուլած բաղմամարդ հրապարակը ոչ մի խմբաբաժնու չունի: Աւստի գուշման վճուեց մի քանի տեղեր (ոչ թէ մէկը) որոշել վիշտալ հրապարակի վերայ և կապալով տալ խմբիքներ ծախելու համար:

—Գուցէ չուտով կաւելանայ Ռուսաստանում մի նոր համակրելի ընկերութիւն՝ «Նոր սերնդի Փիղիքական զարգացման» նպատակով: Մշակութիւնը արդէն մշակւած և ներկայացրած է, ուր հարկն է՝ հաստատելու համար:

Ս. Թ.

ԱՐՏԱՍԱՅՍԱՆԵԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

ՀԻՍՏՈՐԻԱԳՐԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՔ ¹⁾:

«Ամերիկանալու» նպատուղ հանգամանքները: Ամերիկացիներ ռաւանձնալատութիւնները: Ամերիկական նախաձեռնող ոգին: Դասակարգերի բացակայութիւնը: Ամերիկացու անկախութիւնը: Ամերիկացու «հոմը»: Ամերիկացու վաղահասութիւնը: Ամերիկացու կարծիքը Ներուպալի և Ներուպացու մասին: Ամերիկական մեծամտութեան առիթով:

II

Ընթերցողը արդէն ճանաչում է թէ ինչ տարրերից են կազմաւած ամերիկական գաղթականները:

Արդ՝ ինչ պատճառների շնորհիւ են դրանք կերպարանաւորուում և դառնում զուտ «եանկիներ», ամերիկացիներ:

Առաջին պատճառը պէտք է համարել բնութեան ազդեցութիւնը, ամերիկական կլիմայի ներգործութիւնը, կլիմայի՝ որին չատուկ է էլեքտրականութեան առատութիւնը, օդի չորութիւնը: Նւալս աննշմարելի ներգործութեան հետեանքը երեւում է մի քանի սերունդներից լեռու, երբ մարդուս մարմինը աւելի նրբանում է, գանգը աւելի երկարանում, ձեռները բարակում, ջղալին դրութիւնը ձգւում, դիւրազգացութիւնը գրգռւում և կենսականութիւնը սաստկանում:

Բայց աւելի նշանաւոր և աւելի զօրեղ պատճառը է մարդկային միջավայրը չնալած ալն հանգամանքին, որ ամերիկական առանձնալատութիւնները չեն կազմում դեռ մի ցեղի ուրուցութիւնը ²⁾ և սորա ապացուցը ալն է՝ որ գաղթականը աւելի արագ դառնում է ամերիկացի քան թէ մի ֆրանսիացի—անգլիացի դառնալ (չէ՞ որ ալս երկու ցեղերի առանձնալատութիւնները աւելի բարդ են): Ինչպէս որ դաւառացին դառնում է քա-

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1893 թ., № 5:

²⁾ =originalité, оригинальность.

ղաքացի—գրեթէ նոյն կերպով և գաղթականը դառնում է ամերիկացի։ Այս նոր մթնոլորտի մէջ նա ժամանակ չունի զբաղւելու իւր դրացու շարժումներով, հաշի առնելու հասարակաց կարծիքը։ Շրջապատւած լինելով աւելի բազմազան հասարակութեամբ և գործելու աւելի լաջն ասպարէզ ունենալով՝ բնական է որ նա աւելի շատ զաղափարներ է փոխառնում և ենթարկւում շրջապատող մթնոլորտի աւելի զօրեղ և աւելի ներգործական հորձանքին։ Նրա մի քանի լատկութիւնները աւելի են սրուում, աւելի սրւում և նա քշւում է տանում ընդհանուր հոսանքով։ Այս միջավայրի մէջ ընկնողը սկսում է մտածել աւելի շատ և աւելի արագ, մարդուս դէմքը դառնում է աւելի արտապատիչ և աւելի շատ ձգտող դէպի կեանքը։

Ամերիկայում կարծես կտրւում են աջն արմատները, որոնցով դաղթականը կապւած է եղել իր բնիկ երկրի հողի հետ։ Մտաբերեցէք եւրոպական փաղերը և նախեցէք ալատեղ, Ամերիկայում, տասնեակ տարեկան երեխայի վրայ, որը շահեցնում է իւր դրամը, որը լրացիր է հիմնում. հալեցէք Պիտքուրդի, Ֆիլադելֆիայի աջն բանւորին, որը ւժժարւում է օրական 3 զոլլար ստանալ մի մեքենայի հսկելու համար «մինչև իւր՝ Հանրապետութեան Նախագահ դառնալը»։ հալեցէք աջն ամերիկացուն, որը աւստրիացի կառուցող¹⁾ լինելով մի Դանշման՝ մօտ, կամ ծառայ մի ֆերմերի մօտ՝ ոչ թէ բնական միտ է գործածում, այլ կտրտած, պաղցրած՝ ուղղակի Չիկագոյից եկածը, և որը մի աջնպիսի տան մէջ է կենում, որի մասերը նա ստացել է երկաթուղով. վաղը դուք այլ ամերիկացուն մեքենավար դառած կը տեսնէք, կամ մի նորաստեղծ քաղաքի քաղաքացի, որը պատրաստ կը լինի ձեզ ծախել իւր իրաւունքի տակ եղած հողը և չեւ մի այլ տեղ իւր փոխադրւող տան հետ միասին։

Եւ ամեն բանում ամերիկացին աւելի անկախ է քան եւրոպացին կապւած չը լինելով ոչ հողի հետ, ոչ էլ հասարակական կառուաների։

Նոյն իսկ իւր արտաքինում ամերիկացին չի պահպանում եւրոպացու խտրութիւնը—լինի դա իրան պահելու ձեւը, հագնւելը, ճաշելը։ Նոյն անկախութիւնը նկատուում է և բարոյականի մէջ, ամերիկացին նոյնքան հեշտութեամբ զնահատում է և անդլիացու հանճարը, և ֆրանսիացունը, և գերմանացունը՝ զուրկ լինելով այս երեքի նիւղ հալեցողութիւնից։

Մինչդեռ եւրոպացին ծնւելով տեսնում է արդէն պատրաստ շրջանակներ, որոնց մէջ մտնելով՝ նա մնում է ամբողջ իւր կեանքի ընթացքում—եթէ նա աղքատ է՝ աղքատ, եթէ հարուստ է՝ հարուստ, լամինալն դէպս՝ քսան տարեկան հասակում նա ընտրում է իրա համար մի կարիւրա, որի մէջ և կնքում է իւր կեանքը՝ մնալով անփոփոխ՝ արեւտաւոր կամ վաճառական, պրոֆեսոր կամ բժիշկ, պաշտօնեալ կամ զինւորական... Իսկ ամերիկացին վարւում է իւր Նախնիքների նման (որոնք գաղ-

թելով Ամերիկա՝ հետեւեց բերած ունէին լոկ իրանց բազուկները) և զրամագլուխ կաղմելու նպատակով, բոլորովին նման «սետտլեր»²⁾, պատրաստ է ամենալին աշխատանքի՝ կառուցանելու իւր տնակը, կարելու իւր հագուստը, կացնով կտրելու անտառի ծառերը և բահի հաբւածներով դործելու ոսկու հանքերում: Թող չաղթող հանդիսանալ նրա կամքը՝ նրան ինչ փոթ թէ արդեօք առաջին ձեռնարկութիւնը լինելու է լրագրական, թէ մանրամասն աշխատական: Ամերիկացին ընտրում է ամենաօգտակարը, ամենապայմարը, ժամանակակիցը: Երեկ ձեռնտու էր մի կտոր հող ցանելը, այսօր աւելի ձեռնտու է մի բան հիմնելը մի նորատեսղծ տասը տուն ունեցող քաղաքի մէջ, վաղը աւելի օգտակէտ կը լինի մի լրագրի հիմնելը, կամ մի շոգեչարժ արօրի հաստատելը: Ամենազինաւորն ամերիկացու համար է՝ լինել աչքաբաց, արթուն, չըթթւել միշտ մրկնոցն գործի մէջ, գտնել և իրագործել այն մտքերը, դադարաւորները, որոնք համապատասխանում են միշտ փոփոխող և առաջադիմող այս նոր աշխարհի կեանքին: Ամերիկացին զին չի դնում երկարամեալ կրթական զարգացման, նրա իմացականութիւնը և աշխօժը չաղթում են ամեն բանին: Խրաւ է ամերիկացիք ճանաչած են գործնական, բաւց նրանք ևս գործադրող, իրագործող են հէնց առաջին ալն մտքի, որը խելքի մօտ է լինում, — մի չատկութիւն՝ որ դուցէ աւելի գնահատելի է, քան միմիայն գործնական լինելը: Երբ սկսող մի վաղուցի մի անկարգութեան պատճառով լրագիրը ցրւող երկխաւ Եղիստեք դուրս չալսուց—հէնց իսկուց նրա մտքովն անցաւ մի սեփական լրագիր հրատարակելը և նա իրագործեց իւր ալդ միտքը՝ անպաղաղ չանձն առնելով իւր վրա թէ խմբագրութիւնը, թէ հրատարակութիւնը, թէ գրաչարութիւնը, թէ ցրւելը, թէ ծախելը մի փոքրիկ օրաթերթի: Յաւանի է, որը շատ շուտով խմբագիր Եղիստեք դատի է ենթարկւում մի կնոջ կողմից, որի ընտանեկան կեանքը խաղաղակօրէն (իւր լրագիրը շատ թուով ցրւելու նպատակով) նկարագրել էր իւր թերթի մէջ: Անվհատ Եղիստեք ինքն իրան չի կորցնում. հէնց ալդ միջոցին նա մի հեռագրական գլուխ է անում և ալնուհետ ինքն իրան տալիս է ելնքտրականութեանը: Եւ այսօր նա հուշակել է՝ գլուխը անելը... արհեստ դարձրած լինելով, մի հուշակ, որին չի կարող հասնել իւր ամբողջ համարաբանական և ալագան կըրթութեամբ եւրոպացի և ոչ մի գիտնական:

Մի ուրիշ օրինակ. Բալլուին՝ որը սկզբում ստերիչ էր, բաւց որը միենոցն ժամանակ ունէր մի քանի վաճառականական մտքեր, ապա մի քանի արհեստաւորական մտքեր, — այսօրուայ օրս դառել է շոգեկառքեր չլնող մի խոշոր գործարանատէր. մեքենադիտութեան մասին երբէք մտա-

¹⁾ =cowboy, կաղմաժ՝ cow=կով և boy=տղայ:

²⁾ Settler—գաղթական.

ծած չլինելով: Մինչդեռ բանը ազատացանում են և այս անունները՝ Carnegie, Burnhame, Parry, Williams, Westinghouse և այլն: Իսկ այն հանդամանքը թէ ինչու բոլոր ամերիկացիք, առանց բացառութեան մի մի օրինակներ չեն — բացառւում է անձնական արժանաւորութեամբ, բնութագրութեան չափութիւններով, աչքաբացութեան աստիճանով, չամառութեամբ, չարմարեւում ձիրքով և այլն: Մի խօսքով ամերիկացին իւր չափութիւնը իւր անձի մէջ է գտնում և իրան կողմած չի համարում ոչ անունի հետ, ոչ ծագումի և ոչ ժառանգական արհեստի: Մինչդեռ Աւրուպայում երբ ապւիս են մէկի անունը — դուք իսկոյն ձեզ պատկերացնում էք մի որոշ շրջանում և զրութեան մէջ գտնուող մէկին՝ առանց իրարից բաժանելու ոչ նրա հարստութիւնը, ոչ նրա պաշտօնը և ոչ էլ նրա հասակը և բնաւորութիւնը:

Որոշ շրջանակները (рассла) և սահմանները զրութիւն չունին Ամերիկայում: Կատտաների, զատակարգերի բացակայութիւնը աւելի ակնշարտի կերպով եթէ մոռնելու լինինք մի վագոն և ղենկու միջին եղած ճանապարհորդող (խկապէս՝ փոխադրուող) հասարակութիւնը:

Թաւիշով ծածկւած նստարանների վրա լուս, ծխախոտի տերեւ ծամելով նստած են մարդիկ՝ արդուկած (ութուած) կարգին ժակոտներով ¹⁾, և կոյու գլակներով: Սրանց թւում եղած վարպետները աւելի լոգնած են և աւելի ընկած երեսներով: սրանք ստացել են լոկ սկզբնական, բայց հիմնաւոր կրթութիւն: Իսկ գրականութեանը սրանք հետեւում են մանր, բայց տեղեակ թերթեր կարդալով: Ահա այս մարդկանցից են դուրս գալու միլիոնատէր բանկիրներ և երկաթուղային թագաւորներ: Ֆիլադելֆիայի, Պիտսբուրգի, Պուլմըն-Սիտիի, Սեն-Լուիի, Յինցլինատիի այս մշակները, որոնցից ամեն մէկը օրական 10—15—20 ֆրանկ է ստանում, ունի մի փոքրիկ տնակ՝ զորքերով ծածկւած, մէջը ջանք, վառարաններ, բազմոցներ, հագելներ, «ոսկին չեր» ²⁾ բոլորը՝ ինչ որ արտադրւում է մեքենայ, չափորոշեամբ և էժան դնով: Սրանք ունին մի ընտանեկան կեանք և սրանց կանայք չեն ընդունում գործարաններում: Սրանց աշակերտ կեանքը աւելի ևս որոշում և զարգացնում է անհատականութիւնը: Ամեն բանում նա դառնում է պարտական միմիայն իւր անձին և ուրիշ ոչ ոքի, միմիայն իւր սեփական հեռատեսութեան և նախաձեռնութեան: Ազատ կամքով նա զօրք է բռնում մի բիլլիոն սոսալա ³⁾ հետ, ինքնակամ կերպով նա փոխառութիւն է անում, առանց պարտաւորւած լինելու մի բարերարի, կամ մի բարեգործական ընկերութեան: Ոչ մի անանց

¹⁾ Մինչև ծոնդը հաճող գեղջկակ զգեստ, jaquette.

²⁾ Rocking chair — օրօբուղ աթոռ:

³⁾ Building society — կառուցանող ընկերութիւն:

պատուար կամ անջրպետ տիրոջ և մշակի մէջ. «Մի քիչ աւելի համարձակութիւն և—լաջողութիւն ունեցող մշակը աւելի հեշտութեամբ կարող է իւր ձեռքով իրան համար մի վիճակ ստեղծել, քան թէ աղ մշակի տիրոջ որդին». ան աստիճան առատ է այս երկրի արտաբերութիւնը, ան աստիճան չատ է մշակ ձեռքի պահանջը և ան աստիճան հեշտացրած է փոխառութիւնը:

Այս աջակէս լինելով՝ ոչ ոք չի բռնաբերում իրան աւելի ստոր, կախած նկատելու: Ամեն մէկը լանձն է սունում այս ինչ գործի կատարելը աչքքանով և ուրիշ սէլինչ: Նա ինքն իրան չի կապում, չի ճորտացնում՝ պարմանաւորելով ամսական 300 Փրանկով ձեզ ծառայելու. նա խոտանում է ձեզ սպքան ժամաւ ծառայութիւն նման այն բանին՝ երբ մէկը պատէր է ստանում այս ինչ բանը ձեզ լանձնել աչքքան օրից փետոյ: Նոյնը և կենց ծառայութեան վերաբերմամբ. նա կատարում է ձեր լանձնած գործը աչքքան ժամում—աշնուհետե նա ազատ է և եթէ շարունակում է ձեզ ծառայելը՝ աղ սուժամանակեալ մի գործ է մինչև որ նա կը գանի մի աւելի ձեռնառն: Շատ չաճախ ջահել օրիորդներ ծառայութեան են մտնում ամառեալ ծովային լողարանները միմիայն իրանց հաճկաւոր գրքերի արժէքը ձեռք բերելու համար: Ծառայութիւնը բնաւ ստորութիւն չի համարում ¹⁾: Նիւտ-իօրիկ լրագրերում պատահում է կարգալ աջակիսի չափաբարութիւն. «մի ջենտլմեն» ձախորդութիւն կրելով իւր ձեռնարկութեան մէջ և հարկաւորութիւն ունենալով 500 դոլլարի՝ համաձայն է ծառայութեան մտնելու—աշնուհետե նոր գործի ձեռնարկելու համար»: Այսպէս միլիոնատէր մէկը որը իւր կարողութիւնը գնում է մի գեղատան գործում լանձնում է իւր 13 տարեկան երեխային դեղալաճառի՝ գործի հետ ծանօթացնելու համար: Մի ուրիշը մի մեծ հանքի ձեռնարկելով՝ իւր 11 և 12 տարեկան երեխաներին թողնում է սիգարներ և լրագրեր ծախելու: Այսպիսով մի սերնդի չաջողութիւնը կամ ձախորդութիւնը քիչ ներգործութիւն է ունենում փտազալի վրա: Միլիոնատիրոջ և բանտրի որդիք սկսում են միլենոյն կերպով՝ լանձնած իրանք իրանց, իրանց անհատական ուժերին, սեպհական եռանդին, անձնական փորձառութեան: Ահա այն միակ հանգամանքը՝ որի վրա ուշադրութիւն են դարձնում և՛ փոխ տուող սեղանաւորը և՛ մարդու գնացող աղջիկը: Վերջրած գրաւի վրա աչքքան ուշադրութիւն չի դարձնում, որքան փոխ առնողի անձի վրա. իտիական գրաւակաճը մարդ է և ոչ թէ հողը, որի հեկտարը, աչքքան թէ աչքքան, միայն 16¹/₂ Փր. արժէ: Նոյն տեսակէսով առաջնորդում է և ամերիկուհին: Իրան հետամուտ եղողներին, իրան փեսացու հանդիսացողներին նա նախապատուութիւն է տալիս աչքքանի մէկին, որը

¹⁾ Ինչպէս հայերիս մէջ!

իւր կարծիքով ամենաազգաբացն է, ամենապարտաւորն է, ամենաձկունն է, ամենազօրեղն է, որի աչքերը վառվում են, որի քայլածքը արագ և վստահ է, որի վճռականութիւնը բռնական է, որը խոստանում է չաջողութիւն: Մինեւոյն ժամանակ ամերիկոնէի օրիորդը ուշադրութեան չի առնում ոչ իւր օմիտը, որը զրօյի է հաւասար, ոչ էլ տարիքը և կարողութիւնը իւր հօր, որը շարունակ իւր գործերը լայնացնելու, մեծացնելու, իւր հպարտութիւնը և գործելու եռանդը ամենամեծ չափով գոհացնելու մասին է մտածում:

Ամերիկացին իրան երբեք չի սահմանափակում որ և է տեղի մէջ. նա նոյնպէս մենակ է և՛ Չիկագոյում և՛ իւր հիւրանոցում և՛ իւր դաշտավայրերում. նա երբեք չի մտածում բնակութիւն հաստատել մի տան մէջ, որը նա կը թողնի իւր ժառանգներին, ուր կը չաւերժացւի նրա վաշտակը և ոչ էլ մտածում է իւր կեանքի օրերը հաստատուն հիմքի վրայ դնել: Արեւմտեան Ամերիկայում նրա բնակատեղին թւահամարած տախտակապէս մի շինութիւն է, որը կարելի է ցանկացածի պէս կամ մեծացնել կամ նոյն իսկ տեղափոխել: Նիթէ աչդ տնակը կալուի—աչդ կը լինի աչքան գոլլարի մի կորուստ՝ և ուրիշ ոչինչ. 3 օր բաւական է հնի նմանը մի նորը կառուցանելու (աւելի ուղիղ ասած՝ կազմելու) համար: Ամերիկացու համար, ասում է de Rousiers'ը հոմը ¹⁾, օջաղը է աչ տեղը, ուր որ նա գտնւում է աչ իսկ բոլէին, բայց որի տէրը, իշխանը ինքն է՝ և ուր նա պաշտպանւած է զբաի ամեն մի շոշափումից, չարաբերութիւնից: Նւ ամերիկացին ոչինչ աչնքան դրաւիչ և ախորժիւն չի գտնում, քան երբ նա վերադառնում է գրասենեակից ընկնում իւր «ուրիշ չեզ»-ի մէջ օրօրում, սաները դնելով բուխարու բրազ և եղանակում. Home, sweet home, ալիւնքն՝ ինչքան լաւ է չը լինել ուրիշների ալ իրա մօտ:

Ամերիկացուն օտար էն եւրոպական աչ տիպերը (մանրավաճառի, գործակատարի և աչն), որոնք ձախտադրական հաստատութեամբ իրանց ամբողջ կեանքը սահմանափակում են որոշ չրջանակներում, որոշ գործողութիւններ կատարելով մինչև կեանքի վախճանը: Ամերիկացին ունի մի առաջնորդող իդէալ, որին նա ձգտում է հասնելու և աչ իդէալն է՝ ապացուցանել, որ մարդս տէր է գործելու զօրութեան ամենամեծ չափին,—գօրութեան, որը աչտեղ, Ամերիկայում արժանաւորութիւն է կազմում մարդու համար: Այդպէս կրծքով մի հիւանդ միլիոնատէր ձմեռը անցնում է Ֆլորիդայում: Ճաշին նա տեղեկանում է իւր սեղանակիցներից թէ մի ինչ որ հանք բարձի թողի է արւած. իսկոյն նա համաձայնութիւն է կապցնում, կապում պալմանը և ահա մի նոր գործ ծնունդ է առնում:

1847 թւին Ամերիկայում չիշում էր միաչն մի մարդ, որի կարողու-

¹⁾ Home—տուն, հալիւնիք, օջաղ.

Թիւնը հասնում էր 25 միլիոն ֆրանկի: Այսօր դրանց թիւը հասնում է հազարների—հետեւեալ ցուցակի համաձայն.

250 հոգի ունին	100 միլիոն ֆր.	ուրեմն մօտ	25 միլիարդ
500 " "	50 " ֆր մինչև	100 միլ.	25 "
1,000 " "	25 " " "	50 "	25 "
2,500 " "	12 ¹ / ₂ " " "	25 "	31 "
7,000 " "	5 " " "	12 ¹ / ₂ "	35 "
20,000 " "	2 ¹ / ₂ " " "	5 "	50 "

31,250 հոգի տէր են առնւազն

191 միլիարդ

ֆրանկի կամ ուրիշ խօսքերով երեք հինգերորդականին ամերիկական ամբողջ հարստութեան, որը գնահատւում է քիչ աւելի քան 300 միլիարդ ֆրանկ:

Այդ աղիւսակը լրացնելու համար դենք նաև հետեւեալ անունները իրանց կարողութիւններով.

Նոր վախճանւած Ջէյ.Ռոկլը՝ 350 միլ. ֆր. Rockefeller՝ նոյնքան Blair՝ նոյնքան, Ստանդֆորդ, Հեմմինգտոն. Կառնեջի, Կոկս, Դրեկսել — ամեն մէկը 250 միլիոնով և ալէն: Սակալն չարունակենք:

Ամերիկացին չի ստեղծում իւր համար որոշ սահմաններ, չի բաւականանում իւր զրութեամբ, չի ձուլում մի կաղապարի մէջ. նա անընդհատ աշխատում է, և եթէ նա բանում է մի հանքի մէջ՝ նա հաւատում է որ հանքի իւր մշակած երակը ամենախորն է և ամենահարուստը. ալդ հաւատը, ալդ եռանդը, ալդ սէրը, ալդ հալոյնասիրութիւնը ն'ան դարձնում են մի հաւատարիմ պաշտօնեայ, մի կատարեալ ճշգրիտ մեքենայ: Առաւօտեան զարթնելիս նա «կու է տալիս» իւր նախաձաշիկը, (մանում) իւր շորերի մէջ, և «կախելով» ձիաքարչից հասնում կամ զրառնեակը, կամ արհեստանոցը և ալստեղ կատարածը լինում է, ըստ վիճակագրական թւերի, առաւել՝ քան Սնդիլալի, Բելզիալի, Ֆրանսիալի բանւորի արածը: Ամերիկացի բանւորը գերազանցում է բոլոր մշակներին իւր ուշիմութեամբ, իւր չարժւածքների արագութեամբ, ճշտութեամբ և չընաչած նրա վարձի թանկութեան, նրա արտադրածը աւելի էժան է նստում քան Եւրոպայի մշակների ձեռքով կատարածը: Եւ նկատւած է, որ ամերիկացի բանւորը կանոնաւոր բանելով հանդերձ՝ չի շտապում, ուստի և չի փութում և չի քրթնում: Եթէ պատահում է մի արդիւք իւր խժերից վեր—նա կանգ է առնում տուանց վաճառելու իւր զօրութիւնը: Եւ երբ ամերիկացի մշակը հանգստանում է—նա հանգստանում է կարգին, ամսով չարունակ հիւրանոցում մնալով՝ նա չի բացում իւր ստացած նամակները և ոչ էլ լրագիր կարդում. լուռ, անխօս նա պառկում է թիկնաթուի մէջ՝ փակելով իսկ իւր աչքերը: Ճիշտ մեքենալի պէս, որը կամ գործում է, կամ միանգամալն զաղարում առանց միջամեկեալ, կիսագործ զրութեան:

Այսպիսով երեք պատճառներ նպաստում են ամերիկական ալս տիպարի զարգանալուն և հաստատուելուն: Վրանք են. 1) ժառանգականութիւնը, որի հիման վրայ ամեն մի ամերիկացի ունիցել է ալնպիսի մի նախնի, որը ինքն է կուել իւր բազմը, իւր զիրքը իւր բազուկներով և իւր մտաւոր կարողութեամբ. 2) բնական ընտանականութիւնը, որի հիման վրայ առաջ է գնում միմիայն աւելի զօրեղը՝ աւելի ճկունը, աւելի լարմարւողը և 3) սեռական ընտանականութիւնը—քանի որ ամերիկուհի օրիորդները տղամարդկանցից սակաւաթիւ լինելով Արեւմտեան Ամերիկայում՝ ընտրութիւն են անում և նախապատուութիւն տալիս միմիայն աչքաբացին և լաջողութիւն ունենալու ընդունակին:

Վրթութիւնը իւր կողմից նպաստում է էլի ալք շաւղով: Վրթէ մանկութիւնից ամերիկացի երեխան հեռացնում է իւր մօրից: Նա չի խնամում քնքշացնող, հոգացող և հսկող միջնորդի մէջ: 14 տարեկան հասակում նա ազատ է, և իւր ծնողները ոչ պարտաւորութիւն և ոչ էլ իրաւունք ունին նրա վրայ: Նրանք չեն մտածում նրա մասին հոգալու, նրա համար արհեստ ընտրելու, նրան օժանդակելու, կամ պահելու: Հարուստի և չքաւորի որդիքը այսպիսով սովորում են կուել, դուրս պրծնել և լարմար առիթ որոնել ու գտնել. երկուսն էլ կազմում են իրական փորձի ուղղակի ներգործութեան տակ: Եւ եթէ հարուստի որդին ժառանգում է իւր հօր հարստութիւնը—նա արդէն ընտելացած է լինում դործին և հօր թողած կարողութիւնը ծառայում է որդուն իբրեւ լծակ աւելի խոշոր ձեռնարկութիւնների համար: Բոլոր հանգամանքները նպաստել և զարգացրել են պատանուն առաջ բերելու իւր կամքը, իւր վճռակեանութիւնը, ստաւրացնելու իւր գրական գիտութիւնների պաշարը և նրբացնելու իւր լարմարւելու ձիրքը: Այսպիսով 17 տարեկան պատանին գործի և գործելու համար արդէն պատրաստ մի տղամարդ է հանդիսանում Ամերիկայում:

III

Բայց լսենք մի ամերիկացու ¹⁾, որը Եւրոպայից ետ դառնալով պատմում է իւր ճանապարհորդութեանմասին: Նա հրճանքով է խօսում Պարիզի խաղաղ փողոցների և նրա բնակիչների անհոգութեան և գոհունակութեան մասին: Վիւզում՝ մշակելու տւանդական ձեռք, երկրագործական գործիքները իրան հետաքրքրում են իբրեւ հնութեան մի վաւերագիր ճիշտ աջնպէս՝ ինչպէս Նգիպտոսի մի սովորութիւն, կամ արօրի մի բեկոր Հոմերոսի կամ Վերգիլիոսի ստանաւորները մեզ վիշեցնող: Նա խօսւմ մտածում է իւր հայրենիքի և աշխտղի լայնածաւալ կալածքների մասին, կատարելագործւած երկրագործական գործիքների և մամուլիային չէնքե-

¹⁾ The American—par H. James.

րի մասին, Չիկագոյի 60 երկաթուղալին կադարանների և հոկալ նաւերի մասին ալն նոր արւեստագիտութեանը, որը կառուցանել կարողացաւ Բիւսկիլինի հակազական կամուրջը Հուգոնի վրալով, որը Պիտտուրդի մօտերքին լուսաւորում է գիշերի խաւարը ձուլարանների, վառարանների կրակների հետ և օղը բոցավառում է ծխող ձողաւոր ջահերի պէս: Եւ ալս լաւնածաւալ գործարանների մօտ, ուր մեքենալի կուր և միօրինակ գործողութիւամբ պատրաստում են հագարաւոր օրինակներ ալն բոլոր իրերի, որոնք անհրաժեշտ են մարդուս համար՝ նրա հագնելիքը, ոտնամանը և նրա տները—արկօք գործելու եւրոպական ձեր համեմատութիւամբ ամերիկանիին հետ չէ չիշեցնում ասիականին: Չինացի և հնդիկ արհեստաւորի նման եւրոպացի մշակը բանում է էժան. եւրոպացու նման որը իւր պինձեղէնը ստանում է Բենարէսից, իսկ փղոսկրը Նապոնիալից:—Ամերիկացին ստանում է Եւրոպալից նկարներ, կանանց շորեր, ձեռնոցներ, մի խօսքով ալնալիս բաներ՝ որոնք պահանջում են առանձին խնամք, իրեր՝ որոնք պահանջում են շինողի կողմից մի տեսակ նախաձեռնութիւն, ձաշակ, տաղանդ և համբերութիւն: Ալսպէս, ամերիկացու կարծիքով, եւրոպացու կտտարածը չնչին է, աննշան է և ինքը եւրոպացին—անշարժ, մի ժառանգական կաղապարի մէջ ձուլւած, սառած: Վողովուրդը նրան թւում է մի սպէտ ամբոխ, իսկ բուրժուազիան՝ անկարող մտնելու կիանքի մէջ առանց մի տեսակ քրտութեան ենթարկւելու, առանց նախապատրաստական բաղմամեալ տեսական և աւանդական կրթութեան, բոլոր մտաւոր կարողութիւնը, ընդունակութիւնը սպառւելուց չետող, նման երիտասարդ Բրահմին, որի կրթութիւնը աւարտւում էր նրա 36 տարեկան հասակում: Ամեն ինչ՝ բարք ու վարքեր, արդիւնագործութիւն, կրթութիւն և ամեն ինչ պարզ ցոյց են տալիս ամերիկացուն, որ նա արեւելքում է—կատանների մի երկրում, ուր նախնիք պատւի մէջ են, գերդաստանները ուժեղ, բարձրադիր գասերը հեշտասէր, ստորին ժողովուրդը թշաւ, արարողութիւնները, ծէսերը զօրաւոր, տէրութիւնը ամենաակարող, մարդս ասին կողմից կապւած իւր մթնոլորտի հետ, կաշկանդւած իւր ուրուջն թերի զարգացման մէջ աւանդութիւններով և նախապաշարումներով, որոնք նրան կապում են անցած-գնացած սերունդների հետ, որոնց նա պարտական է և իւր ատիւճանը և իւր գոյութիւնը»:

Ձեռն ամերիկացու ալս կարծիքները միալն մասամբ են իրաւացի: Առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, ալսքանը միալն կարելի է ասել, որ ամերիկական հօշակւած նախաձեռնող ուլին, գործելու եւանդը, տոկոճութիւնը, չամառութիւնը և ալն չեն սահմանափակում բացառապէս նոր աշխարհով—ալս ալս չատկութիւնների հագարաւոր օրինակներ կարելի է գտնել նաև հին աշխարհի ամեն մի երկրում՝ Անդլիալում, Ֆրանսիալում, Գերմանիալում և ալն: Վերջապէս միթէ, ալսօրւալ ամերիկացի-

ները երեկալ գաղթականները չեն հին աշխարհից, ուր նրանք աէր էին նոյն ոգու, բալց որը սակալն հնարաւորութիւն չէր գտնում իրան չալտնի կացուցանելու իւր ամբողջ զօրութեամբ և հէնց որ չալտնեց գործելու ասպարէզ — ալդ նախաձեռնող ոգին թափ տւեց իւր թեերը և եռանդի ու տոկունութեան ասպացուցներ տւեց արդիւնադործութեան ամեն մի ճիւղում: Անհրաժեշտ էր միալն արգաւանդ հող — ալդ հողը եղաւ նոր աշխարհը և հին աշխարհից Ամերիկալ եկողները ալսօրւան օրս արդէն չափից դուրս բարձրից են նալում իրանց հին հալրենիքի վրալ. «Ամերիկալ ցիներ» լիքն են եւրոպալում — միալն թէ հին աշխարհը իրաւ որ ունի առանձին պալմաններ շնորհիւ իւր պատմութեան և հէնց ալդ կապերի բացակալութեան շնորհիւ է, որ Նոր Աշխարհում հաստատւած եւրոպացիները աւելի բաղդաւոր դրութեան մէջ են ալդ կողմից, քանի որ հնարաւորութիւն ունին նոր հիմունքների վրալ հաստատել իրանց նոր հալրենիքի կազմալերպութիւնը:

Ոչ կարմրամորթ, ոչ էլ սեամորթ Ամերիկալին են պարտական ալթմեան ամերիկացիները իրանց ներկալ քաղաքակրթութեամբ, ալ միմիալն հին եւրոպալին, որի հաւաքական քաղաքակրթութեան հետեանքն է միալն Ամերիկալի ներկալ քաղաքակրթութիւնը: Կարելի է միալն ասել, որ եանկլիների մեծամտութիւնը, ինքնահաւանութիւնը առաջ է եկել շնորհիւ անդադար չաջողութեան և որ նրանք ալդ դեռ շարունակող չաջողութիւններից չլացած՝ իրանք իրանց ինչ ասես չեն կարծում:

Յ.

(Կը շարունակւի)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարլամենտական ընտրութիւնները Վերմանիայում.—Պրոգրեսիստ և սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնները.

Ներկայ յունիս ամսին է որ Վերմանիայում կատարւեցին ընդհանուր ընտրութիւնները կայսերութեան պատգամաւորների ժողովի (ռայխստագի) համար: Ռայխստագը լուծւել էր իւր չորսամեակը լրացնելուց առաջ, որպէս յայտնի է, այն պատճառով, որ նա, ձայների մեծամասնութեամբ, մերժել էր ընդունելու կառավարութեան կողմից առաջարկած զինւորական նոր օրինագիծը: Աւերջինովս որոշուած էր զինւորական ծառայութեան տեղութիւնը երկու տարի (այժմ երեք տարի է), բայց զօրքի թիւը այժմեանից նշանաւոր չափով աւելացնում էր (մինչ 70,000 հոգով), հետևապէս պահանջւում էր նաև աւելի մեծ ծախս: Այդ բանին ընդդիմացաւ ռայխստագը: Այն ժամանակ կառավարութիւնը, իւր կողմը գրաւելու համար կղերական կուսակցութիւնը, սորա անդամ Քիւնէի առաջարկած փոփոխութիւնները մտցրեց օրինագծի մէջ. բայց նաև այդ ձևով օրինագիծը չընդունւեց, որի հետևանքը եղաւ ռայխստագի լուծումը նոր տոմարով մայիսի սկզբներում:

Ռայխստագի համար նոր ընտրութիւնները, ուրեմն, պէտք է կատարւէին գլխաւորապէս զինւորական նոր օրինագծի նկատմամբ: Հասկանալի է թէ որքան լարւած ուշադրութեամբ քաղաքական աշխարհը հետևում էր Վերմանիայի կուսակցական կուլի ընթացքին և որպիսի անհամբերութեամբ սպասւում էին ընտրութիւնների հետևանքներին:

Քաղաքական մամուլը իւր կողմից զուշակութիւններ էր անում ասպագայ ընտրութիւնների հետևանքների մասին, նաչած թէ ամեն

մի թերթ ինչպէս էր հասկանում զբուծիւնը, կուսակցութիւնների համեմատական ոյժերը և ժողովրդի մեծամասնութեան տրամադրութիւնը: Գուշակութեան հրապոյցներէից զերծ չմնացինք և մենք: Արդ, մինչդեռ լրագիրները գրեթէ միաբերան գուշակում էին կառավարութեան պարտութիւնը, մենք մեր կարծիքը ձևակերպեցինք այսպէս. «Գերմանական կառավարութիւնը լիալոյս է, որ ազգը կ'ընտրի մի ռաջիստագ, որը կ'ընդունի զինւորական օրինագիծը: Մենք հաւատում ենք, որ ընտրութիւնների հետեանքը այդպէս կը լինի, այսինքն կը լինի յօգուտ կառավարութեան: Բայց միևնույն ժամանակ պէտք է ասենք, որ ազգի այդպիսի վարմունքի մէջ չպէտք է տեսնել մեծ հաւատ դէպի կառավարութիւնը, այլ թերևս միայն ցանկութիւն՝ կառավարութեան պատիւը պահպանել և խոյս տալ մի կոնֆլիկտից, որի հետեանքները անհաշւելի կը լինեն»:

Մեր կարծիքը այժմ արդարացրած ենք տեսնում. ընտրութիւնները կատարեցին նոր տոմարով յունիսի 16-ին և 22-ին, և նոքա տւին թէև նազ բայց և այնպէս առաւելութիւն յօգուտ զինւորական օրինագծի:

Պէտք էր ընտրել 397 պատգամաւոր հին տոմարով յունիսի 3-ին (նոր տոմարով 15-ին). այդ օրը մինչ 180 վիճակներում ընտրութիւնները չուին վերջնական հետեանք. այնպէս որ միայն մի շաբաթ յետոյ կատարւած կրկնընտրութիւնների հետեանքներով կարելի եղաւ որոշել ապագայ ռաջիստագի ընդհանուր կերպարանքը:

Այժմ արդէն հաստատ է որ կառավարութեան զինւորական օրինագծի համար կայ անպայման մեծամասնութիւն, այն է 205 մինչև 210 հոգի ընդդէմ 187—192 հոգու:

Բայց այդ հետեանքը միակ չէ սպառում կատարւած ընտրութիւնների կարեւորութիւնը: Ներկայ տարւայ ընտրութիւնները նշանաւոր տեղ պէտք է բռնեն Գերմանիայի ընտրողական և կուսակցական պատմութեան մէջ շնորհիւ այն մեծ պարտութեան, որ կրեց գերմանական լիբերալիզմը և այն մեծ յառաջդիմութեան, որ արեց սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնը: Բայց նախ առաջ բերենք ընտրութիւնների հետեանքները ըստ կուսակցութիւնների:

Ընտրւած են՝

93 հոգի կղերական (Կենտրոն):

- 75 » պահպանողական (կոնսերվատոր):
 53 » նացիոնալ—լիբերալ:
 44 » սոցիալ—դեմոկրատ:
 25) » ազատախոհ ժողովրդական:
 14) » ազատախոհների միութիւն:
 23 » Կալսերութեան կուսակցութիւն (ռալիսսպարտայ):
 19 » լեհացի:
 17 » հակա-հրէական (անտիսեմիտ):
 11 » հարաւային Գերմ. ժողովրդական կուսակցութիւն:
 10 » էլզացի:
 *7 » վեյժ:
 2 » բաւարական դիւղական միութիւն:
 1 » դանիացի:
 3 » դեռ ևս անյայտ:

Հասկանալու համար ազատախոհ (ֆրայզինիզ) կուսակցութեան պարտութեան մեծութիւնը, պէտք է ասենք, որ այդ կուսակցութիւնը զուրս էր եկել նախկին ընտրութիւններից 1890 թ. 66 հոգով, մինչդեռ այժմ նա ունի միմիայն մօտ 40 հոգի: Կորա հակառակ սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որ 1890 թ. հասկանի ընտրութիւններից զուրս եկաւ մօտ 25 հոգով, այժմ արդէն ունի 44 ներկայացուցիչ գերմանական ռալիստագում:

Եւդենիոս Րիխտերի ազատախոհ կոչւած կուսակցութեան ջարդը աւելի ևս զգալի կ'երեւայ, եթէ ինկաւ առնենք այս հանգամանքը, որ ընտրութիւնների գլխաւոր օրը, մեր տոմարով յունիսի 3-ին, նա գրեթէ ջնջւած էր և միայն կրկնընտրութիւնների ժամանակ նա կիսով չափ ազատւեց, շնորհիւ այն աջակցութեան, որ նա ստացաւ միւս կուսակցութիւններից:

Այդ կուսակցութեան վիճակը ներկայացնում է մեծ հետաքրքրութիւն այն սկզբունքների պատճառով, որոնց ամենազուտ արտայայտիչն է հանդիսացել նա սկսած 60-ական թ. հասկաններից: Այդ ժամանակ նա կոչւում էր պրոգրեսիստ (յառաջդիմական) կուսակցութիւն, որի գրոշակն էր անհատական ազատութեան սկզբունքը քաղաքացիական կեանքի մէջ. իսկ քաղաքականի մէջ նորա ձգտումն է եղել կատարեալ պարլամենտականութիւն, այսինքն ազգի պատ-

դամաւորների բացարձակ գերիշխանութիւնը, որ կապւած է թագաւորի իրաւունքների սահմանափակումների հետ: Պրոգրեսիստ կուսակցութիւնը եղել է պաշտպան Գերմանիայի միութեան. բայց այս զանազանութեամբ, որ նա չի ուզեցել դորա համար զոհել պարլամենտի հեղինակութիւնը: Յայտնի է որ Բիսմարկը Գերմանիայի միութիւնը իրազօրծելու համար «ցերեմոնիա» չի արել պարլամենտի հետ և յենեւ է աւելի թագաւորի վերայ. և դորա համար զօրքը վերակազմելու խնդրում, 60-ական թւականներին, կառավարութիւնը, սահմանադրական կարգը խախտելով, իրազօրծեց իւր զինւորական ծրագիրը, հակառակ պարլամենտի. և միմիայն յետոյ, 1866 թւականի յաջող պատերազմից յետոյ, Բիսմարկի կառավարութիւնը, «յետին թւով» պարլամենտից ստացաւ վաւերացումն այն բոլորի, ինչ արել էր կառավարութիւնը առանց պարլամենտի: Բայց և այդ դէպքում պրոգրեսիստները ընդգիմադրական դիրք բռնեցին, մնալով փոքրամասնութեան մէջ: Պրոգրեսիստները նաև յաջորդ տարիներում բռնեցին ընդգիմադրողի դիրք ամեն անգամ, երբ դրնւում էր երկրի զինւորական պաշտպանութեան և հզօրութեան խնդիր: Պրոգրեսիստները, որոնց չեկավարն է Բիսմարկը և որոնց մէջ մեծ դիրք է բռնում ամենքիս ծանօթ պրոֆ. Ֆրիստովը, միշտ հակառակ են եղել զօրքի աւելացման և միշտ պահանջել են որ զինւորական ծառայութեան տևողութիւնը կրճատուի, յուսալով թէ այդպիսով զօրքը կը մօտենայ քաղաքացիական զօրքի կամ միլիցիայի տիպին: Միջանկեալ պէտք է ասեմ, թէ և մեր այժմեան առարկային չի վերաբերում, բայց ամենքիս համար հասկանալի հետաքրքրութեան պատճառով, որ 60-ական թւականների գերմանական պրոգրեսիստ կուսակցութեան հետևողն էր նաև յայտնի հայ հրապարակախօս հանգուցեալ Գրիգոր Արծրունին, որը իւր հրապարակախօսութեան մէջ անց էր կացնում միանգամայն նոյն հայեացքները թէ անտեսական ու սոցիալական խնդիրներում, թէ կրօնական-եկեղեցական և թէ քաղաքական ամեն կարգի խնդիրներում: Ժամանակով, եթէ մենք զբաղւելու լինենք Արծրունիով, կ'աշխատենք այդ կէտը պատշաճօրէն լուսաբանել, իբրև մի բան, որ առաջին անգամ մեզինից է նկատուում, և որ հետևապէս, կարծում ենք, անյայտ է մնացել մեր ժամանակակիցներին: Այժմ անցնենք:

Ինչ վերաբերում է քաղաքական խնդիրներին, ազատախոհ հոսակցութեան ժողովրդականութիւնը այնչափով նւագում էր, որ չափով Բիսմարկը յաղթանակներ էր տանում: Բայց միայն արտաքին քաղաքականութիւնը է է ոչ միայն զինուորական խնդիրները, սրանց մէջ Ռիստէրի պրոգրեսիստ կոսակցութիւնը պարտութիւններ էր կրում: Իբրեւ մոլեռանդ պաշտպան անհատական ազատութեան, նա մաքառում էր պետութեան միջամտութիւն քարոզող վարդապետութեան դէմ՝ սոցիալական ու տնտեսական խնդիրներում: Իսկ այդ վարդապետութիւնը յատուկ է սոցիալիզմին: Այսպիսով գերմանական պրոգրեսիստ կոսակցութիւնը հակոտնեան էր դեռ ևս թոյլ սոցիալ-դեմոկրատ կոսակցութեան: Բայց Բիսմարկը իւր սուր աչքով ըմբռնեց թէ որքան վտանգաւոր է բանւոր դասակարգի մասին հոգսը թողնել սոցիալ-դիմոկրատիային. Բիսմարկը, հալածելով այդ կոսակցութիւնը, աշխատեց հաշտեցնել սորա պահանջները բուժուազիայի կամ կապիտալիստների պահանջների հետ, հետեւելով մի քաղաքականութեան, որը սկսեց կոչւել պետական սոցիալիզմ, Բիսմարկը իբր զլիսաւոր ներկայացուցիչ այդ նոր քաղաքականութեան: Այդ ժամանակից է որ Գերմանիայում սկսում է կառավարութիւնը ծրագրել մի շարք օրինադժեր յօգուտ բանւոր դասակարգի, միացած պրոտեկցիոնիզմի հետ, մի քաղաքականութիւն, որ իւր ազդեցութիւնն արաւ Եւրոպայի բոլոր միւս պետութիւնների վրայ, սոցա մէջ նաեւ Ռուսաստանը: Նօթանանական թւականների երկրորդ կէսից սկսած տնտեսական և սոցիալական քաղաքականութեան այդ շրջանը տեւում է և իշխողն է նաեւ այսօր և դեռ երկար կը շարունակւի: Արդ, մի ժամանակ պրոգրեսիստ կոչւած կոսակցութիւնը, հաւատարիմ իւր սկզբունքներին, նոյնքան հակառակորդ հանդիսացաւ Բիսմարկի տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականութեան, որքան նա դէմ էր նորա արտաքին քաղաքականութեանը: Պրոգրեսիստները, իբրեւ բուժուազիայի ներկայացուցիչներ, աւելի ու աւելի կորցրին իրանց ոտի տակի հողը, շարունակելով մնալ լոկ յարձակողական դիրքի մէջ և շարունակ ընդդիմադրելով կառավարութեան ծրագիրներին յօգուտ բանւոր դասակարգի: Գորա հակառակ աչսպէս կոչւած նացիոնալ-լիբերալները, որոնց հետ պրոգրեսիստները ամենից շատ աւանդութիւն ունէին,

աւելի հակեցին կառավարութեան կողմը, այնպէս որ անհնարին գտան դաշնակցութեան մէջ մտնել պրոգրեսիստների հետ, որոնք հետեւում էին անապայման և սխտեմային ընդդիմադրութեան քաղաքականութեան: Բիխտերի կուսակցութիւնը աւելի ևս հեռացաւ նացիոնալ-լիբերալներից և սկսեց կոչել ազատախոհ (ֆրանկլինիզէ) կուսակցութիւն, իսկ վերջինս ապա բաժանւեց աջ ու ձախ ճիւղերի, ձախը, ամենամեծը, առաջնորդութեամբ Բիխտերի, աջը, փոքրագոյնը՝ առաջնորդութեամբ Բիկերտի: 1887 թւականի ընտրութիւններից կուսակցութիւնը դուրս եկաւ միայն 32 հոգի ներկայացուցիչներով: Բիամարկի հրաժարականից յետոյ 1890-ին կուսակցութիւնը շատ զօրեղացաւ, ունենալով ռաջիստագում 66 անդամ, և ահա այժմ, յունիսի 3-ի ընտրութիւններին, նա համարեա իսպառ ջնջւեց և նոյն իսկ Զիրսովը չընտրւեց, և միայն կրկնընտրութիւններին նա կարողացաւ ունենալ առաջւայ ունեցածի դրեթէ կէսը, մօտաւորապէս այնքան, որքան նա ունէր 1887-ին:

Բիխտերի կուսակցութեան ստացած ջարդը մեծ նշան է ժամանակի ոգու: Անկասկած է, որ Բիխտերի կուսակցութեան ծրագիրը այլ ևս չի կարողանում բաւականութիւն տալ ժամանակակից պահանջներին: Նախկին եւրոպական լիբերալիստը այսպիսով ձգնաժամի մէջ է. և Բիխտերի ազատախոհ կուսակցութեան պարտութիւնը ներկայ յունիսի ընտրութիւններին, մեծ յայտարար էր նոր սոցիալական հոսանքների ուժեղանալուն:

Որքան նշանաւոր է պրոգրեսիստների պարտութիւնը, նոյնքան և աւելի ևս նշանաւոր է սոցիալ-դեմոկրատների յաղթութիւնը: Այդ երկու կուսակցութիւններն էլ պատկանում էին ընդդիմադրութեան, օպոզիցիային. բայց մինչդեռ առաջինը տանուլ տւեց, միւսը յաղթող դուրս եկաւ: Դա ապացոյց է, որ լոկ ընդդիմադրութեան պատճառով չէ որ սոցիալ-դեմոկրատները յաղթեցին, այլ նրանով, որ նոցա ծրագրի մէջ կայ աւելի դրական էլեմէնտ, քան պրոգրեսիստների ծրագրի մէջ:

Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնը Գերմանիայում, որպէս տեսանք, այժմ կ'ունենայ ռաջիստագում 44 ներկայացուցիչ, որքան

նա երբէք ունեցած չէ: Այդ կուսակցութիւնը, որ շատ նշանաւոր դեր է կատարում Գերմանիայում, իւր սկիզբը առնում է նոյնպէս 60-ական թւականներից, և առաջ բաժանւած էր երկու ուղղութիւնների. դոցանից մէկը սերում էր Լասալից, իսկ միւսը դոնում էր Լիբկնէխտի և Բեքելի ղեկավարութեան ներքոյ: Այդ երկու ուղղութիւնները, սակայն, միացան 1875 թւականին, սոցիալիստների կոնգրեսում, որ կայացաւ Գոթա քաղաքում: և այդ ժամանականից կուսակցութիւնը միացած և համերաշխ գործում է նոյն Լիբկնէխտի և Բեքելի գլխաւոր ղեկավարութեամբ: Եւ կուսակցութիւնը շուտով սկսեց մեծ ծաւալումն ստանալ Գերմանիայում, մանաւանդ բանւոր դասակարգի և ինտելիգենցիայի մի մասի մէջ: Այդ կուսակցութեան յաջողութիւնների գէժն առնելու համար Բիսմարկը, 70-ական թւականների երկրորդ կիսում, որպէս վերն է նկատեցինք, մշակեց սոցիալական բարենորոգումների մի ծրագիր, իսկ միւս կողմից սկսեց հալածել սոցիալիստներին, 1879 թւին առաջարկելով և ռաջիստագից ընդունել տալով այն օրէնքը, որով սոցիալիստների ժողովները և ադատ պրոպագանդան արգելւում էին: Այդ օրէնքը որ սկզբում, միայն տարով էր տրւած, յետոյ 1883-ին և 1887-ին նորից առաջարկեց և ընդունեց յաջորդ չորս տարւայ համար: Բիսմարկի հեռանալը կանցլէրութիւնից 1890 թ. ի միջի աչոյց եղաւ տարաձայնութիւնների պատճառով այդ օրէնքը երրորդ անգամ երկարացնելու նկատմամբ: Երիտասարդ կայսր Վիլհելմ II հակառակեց այդ դիտաւորութեանը և օրէնքը վերացւեց աշնանը 1890 թւականի, որից յետոյ սոցիալիստները նորից ձեռք բերեցին իրանց նախկին ազատութիւնը: Բայց պէտք է խոստովանել և այն, որ այժմ սոցիալիստները շատ աւելի օրինական ուղղութեամբ սկսեցին գործել քան առաջ էր, և, ինչպէս հետեւանքները ցոյց տւին, աւելի ևս մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք բերեցին մասսայի մէջ:

Սոցիալիստների զօրեղանալը պէտք է հետեւցնի մի աւելի սերտ դաշնակցութիւն չափաւոր պահպանողականների և նացիոնալ-լեքերալների ու այլ կուսակցութիւնների մէջ: Եւ թերեւս այդ դժւար հանգամանքից կարողանան կղերականները իրանց օգուտը քաղել:

Յ. Գ.—Յօւլւածը զրելուց յետոյ Բերլինից ստացւեց յուլիսի 2-ից հետեւեալ հեռագիրը. «Տալիստագը 198 ձայնով ընդդէմ 187-ի

ընդունեց զինւորական օրինագծի առաջին յօդաճը:» Այսպիսով կառավարութիւնը, որպէս տեսնում էք, հասաւ իւր նպատակին: Յաջորդ օրերում զինւորական օրինագիծը ընդունեց ամբողջապէս:

Հ.

Ֆրանսիական պարլամենտը, օրինական ժամանակամիջոցը լրացած լինելով, նոյնպէս լուծեց և ընտրութիւնները նշանակւած են կատարելու օգոստոսի 22-ին:

Ներկայ յունիսին Ֆրանսիական կուսակցութիւններից նորագոյնը՝ Բուլանժականը՝ վերջնականապէս լուծեց խաչառակ կերպով: Խաչառակութեամբ սկսեց—խաչառակութեամբ վերջացաւ, որպէս և պէտք էր և սպասելի էր...

Հ.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՄԿՐՏԻԶ, Խրիմեան Հայրիկը, ազգի առաջին ընտրելին, հաստատուած է Կաթողիկոս ամենայն հայոց: Հաստատուած լինելը իմացեց լուսիսի 13-ին կիւրակի օր կատարուած պատարագի ժամանակ, ուր Մկրտիչ Կաթողիկոսի անունը առաջին անգամ լիչեց: Նորին Վեհափառութիւնը ս. Էջմիածին հրաւիրելու համար Երուսաղէմ ուղևորեցին Տէր Տեղակալից նշանակուած հոգևոր պատւիրակները՝ Արխտա-կէս եպիսկոպոս Սեդրակեան և Սարգիս եպիսկոպոս Տէր-Գա-լստեան, ուղեկցութեամբ Եփրեմ վարդապետի և Մեսրոբ արեւ-դալի: Պատւիրակները, ս. Էջմիածնից դալով, մնացին Թիֆ-լիսում մի քանի օր, սպասելով Բաթումից-Պոլիս գնացող շո-գենաւի ուղևորելուն: Թիֆլիսից նոքա դուրս եկան լուսիսի 25-ին չարաթ օր:

ՎԵՀԱՓԱՌ. ՀԱՅՐԻԿԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ 1): Էջմիածին Երուսաղէմից, Տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսին: Ասուած, որ յաջողէ զամենայն յա-մենայնի, նա կամեցաւ. ՎԵՀ ԿԱՅՍԵՐ ձեռօք հաստատել ազգին ընտրութիւնը: Սորա համար փութացին ընդհա-նուր ազգայինք ամեն դատակարգէ շնորհաւորել Կայսե-րական վաւերացումն: Զկարենալով ամեն բուռն զգաց-մանց մի առ մի պատասխանել, լաւագոյն դատեցի մի հե-ռազրով վճարել **ՄԵՐ** հայրական պարտիք, յայտնելով իղձ հոգեոյս. նախ օրհնել երկնաւոր Հայր, առ որ կա-ղթէի. եղիցին կամք Քո. օրհնել ՕԳՈՍՏԱՓԱՌ ԿԱՅՍԵՐ կեանքը, որ պսակեց ժողովրդին հաւատք. օրհնել ազգ,

Այս հեռագիրը ստացանք ս. Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի խմբ-բարդութիւնից, առանձին տպած թերթիկով:

որ հաւատարիմ մնաց եկեղեցու աւանդութեան: Հեռադիրս հրատարակել տւէք «Արարատ»-ի և լրագրաց միջոցաւ:

ՀԱՅՐԻԿ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՅՈՒՂԻՍ ԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍ ԱՄԻՍՆԵՐԻ համարները, ըստ սովորականին, լոյս կը տեսնեն միացած: Հաւանականօրէն ամառուայ միացեալ համարները լոյս կը տեսնեն Օգոստոսի 15-20-ին:

ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ վկայը պ. Շիրվանզադէի վերջանում է «Մուրճ»-ի ներկայ համարում և շատով լոյս կը տեսնի նաև առանձին հատորով:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ, Պոլսի լատնի լրագիրը, որ հրատարակում էր պ. Արփիար Արփիարեանի խմբագրութեամբ և պ. Յովհաննէս Շահնազարի անօրինութեամբ, վերստին դադարեցրած է Տաճկական կառավարութիւնից: Հալքենիքը լաւաջաղիմական ուղղութեամբ համակրելի մի թերթ էր և իւր միշտ թարմ ու առողջամիտ լոգաւածներով ընդունակ երիտասարդութեան ձգտող մասի համակրութիւնը վաստակելու: Յալտնելով մեր համակրանքը դէպի Հալքենիքի ցալժման դործունէութիւնը, լոյս ունենք որ նորա խմբագրութիւնը չի վհատուի դժբաղդ գէպքից ապագայի դործունէութեան համար:

ԾԱՂԻԿ շարաթաթերթը, որ պատկանում է խաւարամիտների բանակին, «Մուրճի» գէժ պարսաւ ուղղելու զիտաւորութեամբ դրած մի լօղաժում, («Մուրճ սոսագիրը») խորագրով, տես «Ծագիկ» 1893, № 9) հակառակ իւր բարի կամքին ստիպւած է խոստովանել, որ «Մուրճ»-ում «ընկերային նիւթերու վրայ (անշուշտ երբեմն!) կերկին ընտիր հեղինակութիւններ...»

Յիշեալ թերթը նորն ալ լօղաժում, ամեն երկրների խաւարամիտներին լատուկ մի եղանակով, միացած հալք և ուղի Մամուրեանների հետ, ջանում է Զմիւռնիայի հալոց վարժարանները բարենորոգող պ. Յ. Տէր-Միրաքեանի վարկը նրանով վալք գցել, որ, իբր թէ մի ինչ որ ձեռնածուի (Ֆոկուանիկ) վկայութեամբ, պ. Յ. Տէր-Միրաքեանը մի տաւառիալ է արեւ դերմաներէնում...

ՊՈՒՍ, մեր թղթակից պ. Գիտակին: Զեր համակը ցաւօք սրտի չկարողացանք հրատարակել: Թերես լաջուղի մեզ տպել դալ համարում: Շարունակեցէք սակալն:

† ԿՈՒՉԱՆԻ, Միխաիլ Նիկողաիւիչ, Անդրկովկասի գիւղացիական գործերի ատեանի նախկին պետը, վախճանեց Ռուսաստանում: Հանգ-

զուգահեռ լուծելի մի քանի գնահատելի վատասկներ Անդրկովկասի կալածատիրութեան մասին:

† ԳԻ ԴԸ ՄՈՊԱՍԱՆ, մէկը Ֆրանսիական ամենաթողութեան վարչապետներէն, հեղինակը բազմաթիւ վէպերի, վախճանեց լուսինին, խելագարութեան զրութեան մէջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՄԱՏԵՆԱԿԱՐԱՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ: Ներկայ 1893 թվականի ամառաւ ամիսներում բացելու է Թիֆլիսում Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան մատենադարանը: Մատենադարան հիմնելը չիչեալ ընկերութիւնը վճռել էր դեռ եւ երեք տարի առաջ, որոշելով բացումը վտաճգել մինչեւ որ ամեն տարի 800 ռուբլի վերապահելով՝ երեք տարեալ ընթացքում կը գոյանալ 2400 ռուբլու գումարը, որով եւ պէտք է սկսէր գրադարանի հիմնարկութիւնը: Առաւարտութիւնից թուրուութիւնը ստացւեց 1892 թվականին, իսկ այժմ ահա շուտով պէտք է բացւի գրադարանը: Գրադարանը ունենալու է երկու մաս, որոնցից մէկը լինելու է հիմնական գրադարան, իսկ միւսը լինելու է փոխատու գրադարան: Հիմնականի համար ձեռք են բերելու բոլոր հայերէն գրքերը, անխորի, ապա առհասարակ արեւելագիտութեան վերաբերեալ գրքերը օտար լեզուներով: Հիմնական գրադարանից օգտուել կարելի կը լինի գրադարանի մէջ եւ բացի որոշ գէպքերից, ոչ մի գիրք չպիտի գուրս տրւի: Փոխատու գրադարանը կազմակերպու է հանրակրթական գրքերից հաշերէն եւ օտար լեզուներով: Պարբերական հրատարակութիւնները լինելու են թէ՛ հիմնականում եւ թէ՛ փոխատու մասում:

Հիմնականում, բացի գրքերից, կընդունեն նաեւ հին ձեռագիրք, աւրմանք, դրամներ, արձանագրութիւններ եւ այլն:

Բարեգործական Ընկերութիւնը ներկայ լուսինին կապարած նիստում ընտրեց եօթ հոգուց բաղկացած մի ցանձնաժողով՝ Գրադարանի կանոնադրութիւնը մշակելու համար: Յանձնաժողովի մշակած ծրագիրը կ'ենթարկուի ընդհանուր ժողովի քննութեան եւ քննարկութեան: Բայց Գրադարանի պաշտօնական բացումը աշնուամենաշնիւ կը կատարուի կանոնադրութիւնը հաստատուելուց առաջ:

Վերը գծագրածի համեմատ մի գրադարանի հիմնելը Թիֆլիսում հայոց Բարեգ. Ընկերութեան նշանաւոր գործերից մէկն է, եւ որպէս այսպիսին՝ շնորհաւորում ենք Ընկերութիւնը այդ օգտակար գործի համար:

ՎՐԻՊԱԿ, Սոհն համարում (№ 6) ղեկավարած պ. Լ. Մանուէլեանի ուսումնաւորի վերնագրի տեղ պէտք է լինի երեք աստղանշան (***):

ՆՈՐ ՍՍԱՑԱԾ ԳՐԲԵՐ

- 1) „МОИСЕЙ ХОРЕНСКИЙ, въ новомъ переводѣ Н. О. ЭМИНА, съ примѣчаніями и приложеніями—Исторія Арменіи—Изданіе Лазаревск. Инст. Вост. Языковъ—„Этнографическій фондъ Н. О. Эмина“, выпускъ I. (Посмертное изданіе).—Москва, тип. В. А. Гатцукъ, 1893, գինն է 2 ռ., ուղարկելով 2 ռ. 25 կոպէկ:
- 2) ԷԲԵՐՍ, Գէորգ, փոխադրութեամբ Ս. Շապիրի և Թարգմ. Գրիգոր ՇԱՀ. ԲՈՒԴԱՂԵԱՆԻ.—Փարաւոնի աղջիկը, պատմական վէպ: Թիֆլիսի Հ. Հ. Բնկ. հրատարակութիւն: Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ, 1893, գինն է 80 կոպէկ:
- 3) ԼՈՒՆԿԵԻԻԶ, Վ.—Հանրամատչելի բնախօսութիւն (13 նկարներով), ձեռագրից թարգմ. Կ. Գիւլնազարեան. Հրատարակեց Թիֆլիսի Հալ. Հր. Բնկ. Թիֆլիս, տպ. Ռոսինեանցի, 1893, գինն է 1 ռ.
- 4) CARRIÈRE A.—*Novelles sources de Moïse de Khoren: Etudes critiques.* Vienne, Imprimerie des Mechitharistes, 1893, գինն է աստրիական ֆլորին 2,50:
- 5) ՄԱՐԿ ՏԻԷՆ (Սամուէլ Կլեմէնս).—Իշխանն ու աղքատը (պատմական վէպ), թարգմ. Գրիգոր Շահբուղաղեան. Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի. 1893, գինն է 1 ռուբլի:
- 6) ՏԷՐ-ՄԻԲԵԼԵԱՆ, Արշակ, Դ. Բ.—Հալատտանեայց եկեղեցին և Բլւզանդեան ժողովոյ պարագայք. պատմական խոսակցութիւն (?) Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանցի, 1892, գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ. (Արժանացած Իզմիրեանի Սահակ-Մեսրոբեան մրցանակի):
- 7) ՄՈՉԽՈՒԲԱՐԻԶԷ, Ա. Էլզուլա, վէպ.—Վրացերէնից թարգմ. Տ. Փիլոսոֆեանց: Թիֆ. Հալ. Հր. Բնկ. հրատարակութիւն: Թիֆլիս, տպ. Վրաց. Հրատ. Բնկ. 1893, գինն է 45 կոպէկ:
- 8) ՔԱՄԱԼԵԱՆՅ, Ս.—Խարազի աղալ կամ երկու ախպերացեղ (հէքեաթ): Հրատարակութիւն Թիֆլ. Հալ. Հրատ. Բնկ.—Թիֆլիս, 1893, տպ. Շարաձէի, գինն է 40 կոպէկ:

Խմբագիր՝ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

Հրատարակիչ՝ ՓԵԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐԵԱՆՅ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Իններորդ հիսուսի

1893 թ. № 1, 2, 3, 4, 5, 6 1893 թ.

№ 1

1 ՇԻՐՎԱՆՋԱԳԷ	5 Արսէն Գիմաքսեան:
2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.	60 Մտերմութիւն (բանաստեղծութ.):
3 ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ.	61 Մի պատկեր իմ Վիշողութիւնից:
4 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆ.	77 Կալի երգ (բանաստեղծութիւն):
5 ՍԵՆԿԵՒԻՉ, ՀԵՆՐԻԿ.	78 Առանց դաւանանքի (վէպ):
6 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ.	101 Գիշերապահ (բանաստեղծութ.):
7 ԱՆԱԳՉԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ.	105 Մեր առևտուրը և գործարանները:
8 ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.	118 Լուի Պաստեր:
9 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.	130 «Մակբեթ», թարգ. Մալխասեանցի:
10 Ա., Ա.	140 „Кавказский Календарь“.
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	146 Ժամանակակից քրոնիկ: † Գրիգոր Արծրունի:
12 ԽՄԲ.	160 Գուտաւ Ազուլֆ Շուլմֆ:
13 Ֆ.	162 Արտասահմանեան քրոնիկ:
14 ԵՍԵՄԵԱՆ.	176 Օրէ ցոր:
15 Հ.	181 Քաղաքական տեսութիւն:—Պանամայի գործը և Ֆրանսիայի ներքին զրութիւնը:
16 ԽՄԲ.	186 Զանազան լուրեր. Նոր բաժանորդներին նւէր:—«Մուրճ»-ը Զմիւռնիալուս:—«Մշակ» լրագիրը:—Հո-

գեհանգիտտ Գ. Ա. Շուռմֆիւ—Հա-
յոց թատրոնի 35-ամեակը—Աւ-
վարդապետեան—Բժիշկների հա-
մաժողովը թիֆլիսում—Մ. Էքմա-
լեան—Նոր գրքեր

№ 2

1	ՇԻՐՎԱՆՋԱԳԻԷ	197	Արսէն Գիմաքսեան:
2	ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ .	253	Գարնանալին առաւօտ (բան.):
3	ԱՂԱՅԵԱՆՑ, ՂԱԶԱՐՈՍ . .	255	Քեօրօղլին կալանաւոր:
4	ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆ. .	267	Օրօրացագող (բանաստեղծ.):
5	ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ. . . .	269	Առանց դաւանանքի (վէպ):
6	ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ . .	289	Լուի Պատեօր (վերջ):
7	ԹԱՌԱՅԵԱՆՑ, ՍԵԳՐԱԿ. . .	297	Հալ բողոքական համալըքը I.
8	Ս. Թ.	310	«Գողութեան կռիւներ»:
9	Ա.	315	«Նորալը Բիւզանդացին»:
10	ԼՈՒՍԻՆԻ.	317	Ժամանակակից տեսութիւն. Ժա-
մանակիս երիտասարդութիւնը:
11	ԲԱՐԽՈՒԳԱՐԵԱՆՑ, ԱՐՇԱԿ .	326	Թարգմանելու իրաւունքը:
12	Ֆ.	330	Ռուսաստանից:
13	ԽՄԲ.	343	Զանաղան լուրեր. Առաքել Ծա-
տուրեան և զիւլաւտնտ. ուսումնա-
բան. — Ժ. Տէն:—Բաղար. ընտրու-
թիւններ:—Աղբիւր ամսագիրը:—
Հայոց զպրօցները Անդրկասպեան
և Թիւրքեստանի երկիրներում:—
Բաքւի Մարդաս. Ընկեր. — Բժիշկ-
ների ժողով թիֆլս. — «Մուրճ»-ը
Ախալքալաքում: Փոխառու ըն-
կերութիւն Շուշում:—Ծխական-
ների ժողով:—Ղազարոս Աղալ-
եանց:—Բուխարալի Էմիրը:—«Ա-
րարատ» ամսագիր:

№ 3

1	ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ . .	353	Լուսաւորութ. թշնամիներին (բ.):
2	»	354	Գարնանամուտ (բանաստեղծ.):
3	ՇԻՐՎԱՆՋԱԳԻԷ	355	Արսէն Գիմաքսեան:
4	ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԳՐ. .	406	1893 թ. (բանաստեղծութիւն):

5 ՎԼԻՍԼՈՑԿԻ-ԻՅ՝ ՎԱՆՑԵԱՆ	408	Գիշա Բանիչիչ-Բոչա՝ բանաստեղծ.
6 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆ.	421	Վատ օրեր (բանաստեղծություն):
7 ԽԱԺԱԿՆԵԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ.	422	Նաւթաշրջանի բանորրները, IV:
8 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆ.	432	«Հառաչանք» պոէմակից:
9 ԹԱՌԱՅԵԱՆՑ, ՍԵԴՐԱԿ	436	Հալ-բողոքական համայնքը II.
10 Ա., Թ.	447	«Աղանից երկիր և գրացիք»:
11 Գ., Վ.	452	Բուրժէի «La terre promise».
12 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, Ղ.	457	Յ. Թումանյանցի «Անուշ»-ից մի ճաշակ:
13 ԱՐԱՍԹԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ.	461	Պրօեկտ քաղաքակն ընտրութիւն. ների՝ Ազգութիւնների խնդիրը:
14 ՂԱՐԱՋԵԱՆՑ, ԳԵՈՐԳ.	474	Նամակ խմբագրութեան:
15 Ֆ.	477	Արտասահմանեան քրոնիկ:
16 ԵՍԵՄԵԱՆ	491	Օրէ ցօր:
17 Շ.	496	Քաղաքական տեսութիւն Ֆրան- սիա և Գերմանիա: Ֆերրիի մահը:
18 ԽՄԲ.	498	Ջանադան լուրեր: Թիֆլ. Հրա- տար. Ընկ.—Ծխական դպրոցների հոգաբարձութիւնների նկարագիր: —Բաֆֆի Ընկերութ. Թէհրանում: —Արիստակէս եպ. Սեդրակեան:— Նոր գրքեր:

№ 4

1 ԱՐԱՍԹԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ	501	Հողակն խնդիրներ Անդրկովկա- սում:
2 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆ.	520	Ն. Բարաթաշիլու զամբանի վերայ:
3 ՇԻՐՎԱՆՋԱԳԷ.	521	Արսէն Գլմաքսեան:
4 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆՑ, ՋԱԻԱԴ	573	Սառն հիւսիսում. (Բանաստ.).
5 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, Ղ.	574	Իմ կեանքի գլխաւոր զէպքերը:
6 ԽԱԺԱԿՆԵԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ	585	Նաւթաշրջանի բանորրները, V.
7 ԹԱՌԱՅԵԱՆՑ, ՍԵԴՐԱԿ	594	Հալ-բողոքական համայնքը, III.
8 ՄԱԳԱՓԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ	706	Ազգի երգիչը (չարուն):
9 Ա., Թ.	622	«Շուշան» Ատրպետեանի:
10 « »	629	Ամուսնական խնդիրներ:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ	631	Ժամանակակից տեսութիւն: Թիֆլ. քաղաքակն ընտրութիւնները:
12 Ա., Թ.	641	Ռուսաստանից:
13 ՂՈՒՎԵԱՆՑ, Ա.	655	Անտառները Ռուսաստանում:

- 15 ԵՍԵՄԵԱՆ. 660 Օրէ ցօր:
- 15 Z. 666 Քաջաքական տեսութիւն իրլանդական ինքնալարութեան օրինագիծը: Զինւորական օրինագիծը Գերմանիայում և ռալիստաղի լուծումը:—Խտալիա:
- 16 ԽՄԲ. 668 Զանազան լուրեր: Արիստակէս և պ. Սեղրակեան:—Յարութիւն Արարարատեանի զրքի քննադատութիւն:—Թիֆլ. քաղաք. ընտր.—Բագելի նաւթատէրերի սինդիկատ:—Ս. Գիւղաատեանց:—Թիֆլ. քաղ. վարչի Լճիկ.—Հրանտ Մամուրեան:—Կրթական գործը Թիւրքիայում (հալոց ուսուցիչներ):—Կոն. ֆերենցիայի խնդիր Հալաստանի գործերի համար:—Խրիմեան Հալրիկի տարեգարձ:—Գոնդուկով-Կորսակով:—Նիկոլ. Բարաթաշևիլի:—Թրքակ. Լճիկ. գրագիրտ, տարածելու համար:—Թրքական լրագրի տասնամեակ:—Թանգութիւն զաւառներում:—Հալոց Բարեգործ. Լճիկ.—Նոր զրքեր:

№ 5

- 1 ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ 683 Արսէն Գլմաքսեան (չար.)
- 2 ԼԵՌԵՆՅ 739 Լճիկերիս (բանաստեղծութիւն):
- 3 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆ. . . 741 Սովի ժամանակից (ղրուց):
- 4 ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՅ՝ ՇԱՏՈՒՐԵԱՆ 750 Բանաստեղծութիւններ:
- 5 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ . . . 755 Խմ կեանքի գլխաւոր գէպքերը:
- 6 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ. . . 770 Հողատիրութիւնը Թիւրքիայում:
- 7 ՏԷՐ-ԶԱՔԱՐԵԱՆՐ, ՍԱՐԳԻՍ. 784 Գիւղական հանգամանքներ:
- 8 ԹԱՌԱՅԵԱՆՅ, ՍԵՂՐԱԿ. . . . 791 Հալ-բողոքական համալս.քը, IV.
- 9 Ս. Թ. 802 «Հովական աստուածաբանութիւն»:
- 10 » » 807 «Առքանազ Փամբակ. վէպիկները»:
- 11 ՎԱՆԿ 808 Մի բանաստեղծ. խնդրի առթիւ:
- 12 ՏԷՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ, Մ. . . 810 Երկրագործ Փամբակ. գրութիւնը:
- 13 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ, Յ. 815 Սև ծովի ափերից:

14 ԼՈՒՍԻՆԻ.	820	Ընտրութիւններ 1) Թիֆլ. քաղ. խորհրդարանի. 2) Ներսէս. զպր. հոգաբարձութեան:
15 Ս. Թ.	828	Ռուսաստանից:
16 Ֆ.	836	Արտասահմանեան քրոնիկ. Ներկայիս ամերիկացիք:
17 ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆՅ, ԳՐ.	845	Նրաժշտական քրոնիկ:
18 ԽՄԲ.	848	Ջանազան լուրեր. Վ.հ. Վաթովկոսը:—Օգնութիւն սովեալներին և ո. Էջմիածինը:—Օրիորդ Վարդուհի Յակոբեան:—Քուր դեռը:—Նոր դրքեր:

№ 6

1 ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ.	869	Արսէն Գիմաքսեան (վերջ):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ.	927	* * * Էրզ (բանաստեղծ):
3 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ.	929	Իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը:
4 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ.	942	Անմուաց Էրզ (բանաստեղծ):
5 " "	946	Բլրուլ (բանաստեղծ):
6 ՖԵԼԻՔՍ.	947	Նատուրալիստ և Զուլան (չար):
7 ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆՅ, Պ.	960	Ա. Նամալեան՝ «Պատրիկեանի նամակները»:
8 Ա. Ա.	976	Армянские беллетристы.
9 ՄԵԼՔ. Պ.	979	Նրդեկեանցի «Թարան. խնդիրներ»:
10 Ա., Ա.	987	Շեքսպիրեան զբաղանութիւն:
11 ԱՐԱՍԹԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ.	992	Ժամանակակից տեսութիւն: Աւթողիկոսի պալատեան առիթով:
12 ՏԵՐ-ՄԻՐԱՅԵԱՆՅ, Յ.	996	Նամակ խմբագրին:
13 Ս. Թ.	1001	Ռուսաստանից:
14 Ֆ.	1009	Արտասահմանեան քրոնիկ. Ներկայիս ամերիկացիք (չար):
15 Շ.	1019	Քաղաքական տեսութիւն: Պարլամենտական ընտրութիւնները Գերմանիայում: Րիխտերի ազատախոհ կուսակցութիւնը և սոցիալ-դեմոկրատները Նոր ռազիստացում:
16 ԽՄԲ.	1027	Ջանազան լուրեր. Մկրտիչ I կաթողիկոս:—Աթողիկոսի հեռագիրը:—Հալըենիք լրագրի գաղարու:

մը:—Շաղկիկ շաբաթաթերթը:—Ի
 դը Մոպասան:—Մ. Ն. Կուչաեւ:—
 Հաջկական գրադարան Թիֆլիսում
 և Բարեգործական Ընկերութիւնը:
 —Նոր գրքեր

17 ԽՄԲ. 1031 «Մուրճ»-ի բովանդակութիւն 1893
 թ. № 1—6:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ՄՈՒՐՇ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառահան Էն Հեփ-էալ Գնէրո՛ւ

(Նշանակած գները առաջին երեք տարիների համար անփոփոխ պահպանւելու են մինչեւ վերջը 1895 թ.)

«ՄՈՒՐՇ» 1889 թ. անկազմ	4 ռ. — 4.
«ՄՈՒՐՇ» 1890 թ. անկազմ	5 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1892 թ. անկազմ	9 » — »

Վ Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Խ Ի Կ

Ճանապարհաճախքի համար ուղարկւում է մի-մի ռուբլի ամէն տարւոյ համար:

Կազմի համար վճարւում է վերադիր 60 կոպ. ամէն կիսամեակի համար:

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՏԵՐԷՆ ԳՐԲԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈԹԻՒՆԸ
 ի նկատի ունենալով տպագրել կենսագրական և զխոնական զրքոյկ-
 ների մի շարք հանրամատչելի ընթերցանութեան համար՝ իր կազ-
 մած ցուցակից առաջ՝ հրատարակում է հետևեալ նիւթերը,
 առաջարկելով ձեռնհաս անձերին՝ սոցանից մէկի կամ մի քանիսի
 մասին գրելու (Խրաքանչիւր զրքոյկը պէտք է բաղկացած լինի
 մօտաւորապէս 60—100 երեսից) և ներկայացնելու Ընկերութեանս
 մինչև հոկտեմբերի մէկը:

Հին գործողներէց

1. Ս. Սահակ և Մեսրոպը
2. Վարդան Մամիկոնեան
3. Ղազար Փարպեցի
4. Մովսէս Խորենացի
5. Ներսէս Շնորհալի

Նորագոյն գործողներէց

6. Ստեփանոս Նաղարեան
7. Խաչատուր Աբովեան
8. Ներսէս Վարժապետեան Պատր.
9. Ներսէս Ե. Կաթուղիկոս
10. Ստեան.

Ներառական գործողներէց

1. Աբ. Լինկոյն
2. Մեծն Պետրոս
3. Վ. Հիւզօ
4. Դարւին

1. Կովկասի ազգութիւնները.
2. Ի՞նչ և ինչպէս է արդիւնաբերում Կովկասը.
3. Կովկասի ֆիզիկական աշխարհագրութիւնը.
4. Բոյսերի կեանքի զլխաւոր երևոյթները.
5. Ծովերը, գետերը և սառցադաշտերը.
6. Թէ ի՞նչպէս են տարածւած երկրագնդի վերայ բոյսերը և
 կենդանիները.
7. Նրկրագնդի պատմութիւնը (Գէօլօգիական էտիւդ).
8. Նլեքարականութիւն և զալւանականութիւն:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԲՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒԵՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքեանների բոլոր ցուցանանդէտներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՂԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

կարեոր ընկերներ առն ավելիների և սպելու օգնականներ
բոլոր արհեստաւորների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում. Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում, Գո-
սլինակի պրօսպեկտի վերայ, Մերեմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ների մէջ:

Բաղում. Մեքայէլեան փողոցում,

Մերլա Սևադեանի տ.

Գոսլինակում. Բուլվարի դէմ,

Զերեկովի տ.

Բաթումում. Նախ-Մելեքեան փո.

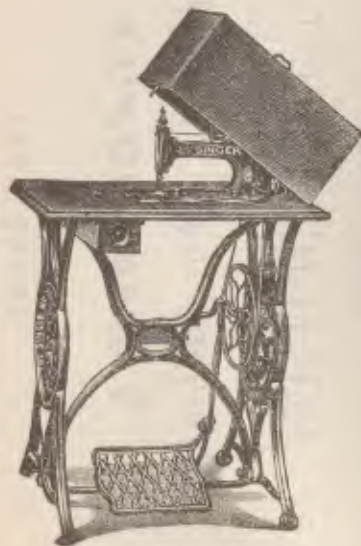
զոցում, Կուզլորի տ.

Ստամբուղում. Գոստինիի դւար №
2, Տ. Ա. Փանասի:

Երևանում. իմ ճամբօրդ գործա-
կանների մօտ:

և նրանց ճանապարհորդող գործակալներէ Տօր

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍՏՅՈՒՆ ԵՒՐՈՊՅՈՒ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ.
ԳԼԽԱՌՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

արտաշուկայի ստացած

առևտրական գրոշմը:

Գ. ՆԵՅԳԻԼԻՆԳԵՐ

Գնողները կարող են, եթէ կամենում են, զրամբ հետզհետէ վճարել սակաւ քանակութեամբ, ալն է՝ շարաթով կամ
աւետով և կամ ժամանակամիջոց տաճառ զրուակաճով զրամբ վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս և
ասեղներ, թիւ, մետաքս և այլ մեքենավիճ պատկանելի իրեղէններ ամենազաւիարտ գներով:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

և

ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ Է

Յովհաննես Թումանյանի

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԳԻՆՆ Է ԸՕ ԿՈՊԷԿ

Գ/մել՝ Тифлисъ, Центральная книжная торговля, կամ հեղինակին՝
Норашенская ул. № 28. կամ «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:

Սիստեմ ԶԻՆԳԵՐԻ եւ ուրիշների

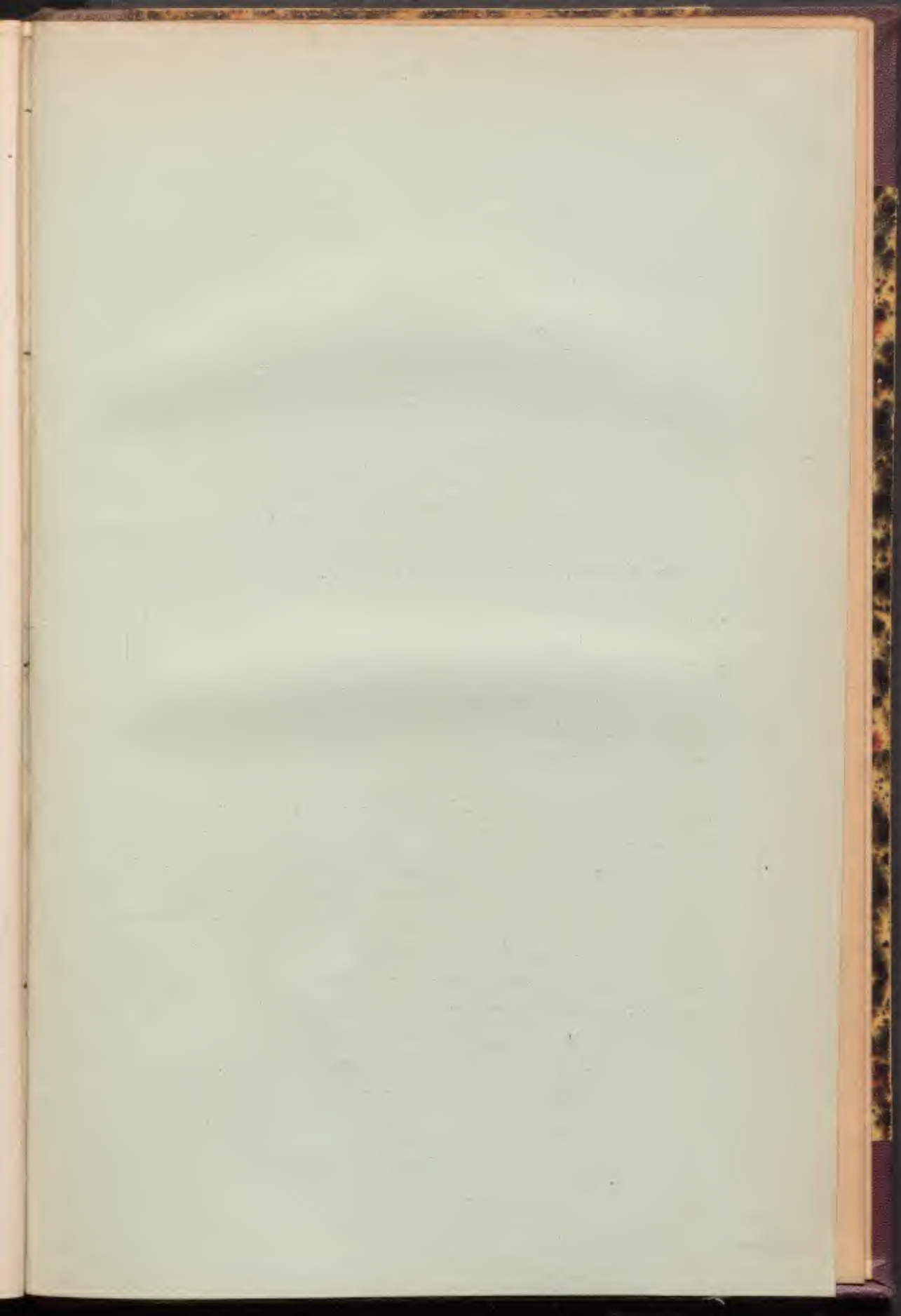
ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ

Ասեղներ, մակույկներ, իւզ և մեքենաների ամեն մասերը ամենա-
աժանագրած գներով

Գ. ՄՈՒԼԵԱՐՍԿՈՒ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՊԱՀԵՍՏՈՒՄ

Թիֆլիս, Գորովինսկիյ պրոսպ., մուտքը Բարեատինսկայա փողոցից,
„Тифлисский Листок“-ի խմբագրատան տակ, տուն Ռոտինովի:
Նոյն տեղում վաճառոււմ են Վարչաւեան գործարանների ամեն տե-
սակ ապրանքներ, մանաւանդ թուղթ, կորացրած կարասիք, եր-
կաթէ կարասիք, ապակի, հայելիներ, լամպեր, պատրաստի կաշի
ներ և այլն:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1893 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՀԱՍՍՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար դիմել՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր գործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ.—Կենտրոնական գրալաճատանոց:

» պ. Յովհաննէս Թումանյանց, Սիօնի փողոց № 27:

» պ. Յովհ. Թումանեանցի մօտ, Հրատ. Բնի. գրասենեակում,
Բարոնակայա փողոց:

ԲԱՔՈՒ.—պ. Աւետիս Սուլիանեանց, ագենտ „Надежда“ ընկ.:

ՌՈՍՏՈՎ և ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.—Եղբ. Պ. և Գ. Ունանեաններ:

ԲԱԹՈՒՄ.—պ. Սարգիս Մակարեանց (գրաս. եղբ. Ծովեաններ):

ՄՈՍԿՒԱ.—պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды, д. Тупицына:

» պ. Ստեփան Վարդազարեան, Юшковъ переул., д. Адлеръ.

ՕՒԵՍԱ.—պ. Միքայէլ Մուրադեանց (գրասեն. եղբ. Ծովեաններ):

ԹԱԻՐԻՉ.—պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանց:

ՉՄԻԻՐՆԻԱ.—պ. Յ. Տէր-Միրաքեանց (Մեսրոպ. վարժարան):

ՄԱՐՍԵՅԼ.—պ. Սիմէօն Միրզայեանց: Rue St Jacques № 86:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ.—Ստեփան Վահագնեան:

ԵՐԵՒԱՆ.—պ. Աւետիս Աղամիրզեանց:

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտանուում է Թիֆլիս, Վելիամինեան փողոց, տուն № 8

